

the journal of mesopotamian studies

MARDİN
Türkiye'de
Yaşayan Diller
Enstitüsü

ISSN: 2147-6659
e-ISSN: 2687-6388

Cilt: 5 • Sayı: 1 • Yıl: 2020
Vol:5 Issue:1 Year:2020

JMS the journal of mesopotamian studies

Vol: 4/2
Summer
2019

MARDİN ARTUKLU ÜNİVERSİTESİ
Türkiye'de Yaşayan Diller Enstitüsü

The Journal of Mesopotamian Studies (JMS)

Periodical Journal for Kurdish, Arabic and Syriac Studies
Vol. 5/1 Winter 2020

ISSN: 2147-6659

e-ISSN: 2687-6388

MARDİN ARTUKLU ÜNİVERSİTESİ
Türkiye' de Yaşayan Diller Enstitüsü

The Journal of Mesopotamian Studies (JMS)

Periodical Journal for Kurdish, Arabic and Syriac Studies
Vol.5/1 Winter 2020

ISSN: 2147-6659
e-ISSN: 2687-6388

Mardin Artuklu Üniversitesi Adına Sahibi:
Owner on Behalf of Mardin Artuklu University, The Institute of Living Languages in Turkey:

Prof. Dr. İbrahim ÖZCOŞAR
(Rektör)

Editör | Editor in Chief
Doç. Dr. Yunus CENGİZ

Editör Yardımcısı | Assistant Editor
Arş. Gör. Şehmuz KURT (Mardin Artuklu Üni.)

Editörler Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Abdurrahman ADAK (Mardin Artuklu Üni),	Dr. Zafer KUTLU (Mardin Artuklu Üni),
Doç. Dr. Mehmet Zahir ERTEKİN (Bingöl Üni),	Dr. Ayhan TEK (Muş Alpaslan Üni),
Doç. Dr. Hayreddin KIZIL (Dicle Üni),	Dr. İbrahim BİNGÖL (Mardin Artuklu Üni),
Doç. Dr. Veysi Ünverdi (Mardin Artuklu Üni),	Dr. Mehmet Tayfun (Mardin Artuklu Üni)
Doç. Dr. Mustafa ASLAN (Mardin Artuklu Üni),	Dr. Zülküf ERGÜN (Mardin Artuklu Üni),
Dr. Shahab VALI (Mardin Artuklu Üni),	Dr. Khaled ALADWANI (Mardin Artuklu Üni)
Dr. Necat KESKİN (Mardin Artuklu Üni)	Dr. İbrahim ALSHIBLI (Mardin Artuklu Üni),
Dr. Yılmaz ÖZDİL (Mardin Artuklu Üni),	Dr. Amar ALJARAH (Mardin Artuklu Üni).
Dr. Kutlu AKALIN (Mardin Artuklu Üni)	Dr. Nesim SÖNMEZ (Van Yüzüncüyıl Üni.)

Redaksiyon/Redaction
İngilizce: Arş. Gör. Şehmuz KURT
Türkçe: Öğr. Gör. Mihayel AKYÜZ
Kürtçe: Arş. Gör. Kenan Subaşı Mehmet YONAT
Arapça: Öğr. Gör. Ahmet KIRKAN

Yönetim Yeri | Head Office
Türkiye'de Yaşayan Diller Enstitüsü/ Mardin Artuklu Üniversitesi/
Merkez Kampüs
Artuklu/Mardin
Tlf: +90 482 212 98 84 20 Fax: +90 482 212 98 85 e-mail: jms@artuklu.edu.tr
web: http://jms.artuklu.edu.tr

Dizgi ve Tasarım: Türkiye'de Yaşayan Diller Enstitüsü

Şubat 2020

© Mardin Artuklu Üniversitesi Türkiye'de Yaşayan Diller Enstitüsü'nün bilimsel bir yayım organı olan Mesopotamian Studies Dergisi, uluslararası hakemli bir dergi olup altı ayda bir (Ağustos- Şubat) ve yılda iki sayı olarak yayımlanır. Dergide Kürt, Arap ve Süryani kültürü, dili ve edebiyatı alanlarında akademik nitelik taşıyan ve Türkçe, Kürtçe, Arapça, İngilizce ve Süryanice dillerinde yazılan bilimsel çalışmalara yer verilir. | The Journal of Mesopotamian Studies is publication of The Institute of Living Language of Mardin Artuklu University. The Journal of Mesopotamian Studies is an international peer-reviewed journal published semi-annually (August - February). The scientific research on Kurdish, Arabic and Syriac culture, language and literature written in Turkish, Kurdish, Arabic and Syriac languages are published in The Journal of Mesopotamian Studies (JMS).

Danışma Kurulu | Advisory Board

Prof. Dr. Abdülhalim AYDIN (Mardin Artuklu Üni.)	Doç. Dr. Jean François PEROUSE (St. Anad. Arş. Enst.)
Prof. Dr. Ahmet AĞIRAKÇA (Mardin Artuklu Üni.)	Prof. Dr. M. Nesim DORU (Mardin Artuklu Üni.)
Prof. Dr. Farouk ISMAEL (Unv. Hamburg Almanya)	Prof. Dr. M. Sait TOPRAK (Mardin Artuklu Üni.)
Prof. Dr. Eleanor COGHILL (Uppsala Üni. İsveç)	Prof. Dr. Vahap ÖZPOLAT (Mardin Artuklu Üni.)
Prof. Dr. Carina JAHANI (Uppsala Üni. İsveç)	Dr. Amr TAHER (Harward Üni. ABD)
Prof. Dr. Gülşat AYGEN (Illinois Üni. ABD)	Dr. Barzoo ELIASI Oxford Üni. (İngiltere)
Prof. Dr. Arda ARIKAN (Akdeniz Üniv.)	Dr. Kaveh DASTOOREH (Koye Üni. Irak)
Prof. Dr. İbrahim ÖZCOŞAR (Mardin Artuklu Üni.)	Dr. Khaled KHAYATI (London Üni. İngiltere)
Prof. Dr. Mesut ERGİN (Dicle Üni.)	Doç. Dr. M. Zahir ERTEKİN (Bingöl Üni.)
Prof. Dr. M. Faruk TOPRAK (Ankara Üni.)	Doç. Dr. Nesim SÖNMEZ (Van Yüzüncü Yıl Üni.)
Prof. Dr. Abdulwahab K. MOUSA (Zaho Üni. Irak)	Dr. Yavuz AYKAN (Boğaziçi Üni.)
Prof. Dr. Abdurrahman ADAK (Mardin Artuklu Üni.)	Dr. Michael CHYET (Washington Library ABD)
Doç. Dr. Hazem Said MONTASIR (El-Ezher Üni. Mısır)	Doç. Dr. Hayrullah ACAR (Mardin Artuklu Üni.)
	Doç. Dr. Mustafa ÖZTÜRK (Mardin Artuklu Üni.)

The Journal of Mesopotamian Studies (JMS)

Periodical Journal for Kurdish, Arabic and Syriac Studies
Vol. 5/1 Winter 2020

ISSN: 2147-6659
e-ISSN: 2687-6388

Bu Sayının Hakemleri | Reviewers of This Issue

Prof. Dr. Abdurrahman ADAK (Mardin Artuklu Üni.)

Prof. Dr. Tahirhan AYDIN (Mardin Artuklu Üni.)

Doç. Dr. Hayrullah ACAR (Mardin Artuklu Üni.)

Doç. Dr. Mustafa ASLAN (Mardin Artuklu Üni.)

Doç. Dr. Zahir ERTEKİN (Bingöl Üni.)

Doç. Dr. Ayhan TEK (Muş Alparslan Üni.)

Dr. Osman ASLANOĞLU (Dicle Üni.)

Dr. Nesim SÖNMEZ (Van Yüzüncüyıl Üni.)

Dr. Yaşar ACAT (Şırnak Üni.)

Dr. Ahmet GEMİ (Mardin Artuklu Üni.)

Dr. Halil AKCAY (Mardin Artuklu Üni.)

Dr. İlyas AKMAN (Mardin Artuklu Üni.)

Dr. İbrahim BİNGÖL (Mardin Artuklu Üni.)

Dr. Shahap VALİ (Mardin Artuklu Üni.)

Dr. Zülküf Ergün (Mardin Artuklu Üni.)

Dr. Aslam JANKIR (Mardin Artuklu Üni.)

Dr. Kenan SUBAŞI (Mardin Artuklu Üni.)

İçindekiler | Contents

Editör'den

IV-VII

Editorial

Makaleler | Articles

Emin CENGİZ Molla Feyzullah Erzen'in Hayatı ve <i>Levâmi'u'l-Cevâhir</i> Adlı Eserinde Arap Diliyle İlgili Değerlendirmeleri	3 - 20	Emin CENGİZ Molla Feyzullah Erzen's Life and His Evaluations about the Arabic language in his book <i>Levâmi'u'l-Cevâhir</i>
Osman ASLANOĞLU Gıya di Dîwana Şêx Abdurrehmanê Aqtepi da	22-46	Osman ASLANOĞLU Şeyh Abdurrahman Aqtepi'nin Divanında Nebat
Ahmet KIRKAN-Hayreddin KIZIL Goreyê Peymanê Fonoloji Analizkerdişê Zazakî; Muqayesekerdişê Vakur, Başûr û Merkezî	48-70	Ahmet KIRKAN- Hayreddin KIZIL Fonoloji Kriterlerine Göre Zazakî Vokallerinin Analizi; Kuzey, Güney ve Merkez Zazakî Üzerine Karşılaştırmalı Bir Çalışma
Zeydin GÜLLÜ Lêkolînek li Ser Şêx Merûfê Nodeyî û Ferhenga Wî ya Menzûm Kitabu Ehmediyeyê	72-87	Zeydin GÜLLÜ Şeyh Maruf Nodeyi ve Kitabı Ehmediye Adlı Sözlüğü Üzerine Bir Araştırma
Fakhir ALI ARIF سیمیولا بالندهیان د هملیهستا مهلاینی جزیری دا	89-109	Fakhir ALI ARIF Melayê Cizîrî'nin Şiirlerinde Kuş Sembolü
Zeyad RESHAD QADER لعتیف ههلمتت و شیعی مندانان	111-139	Zeyad RESHAD QADER Biçimsel ve Genel Geçer Değerler Arasında Yaşayan Belagat; Bedî (Mecâz) Sanatı Örneği
Nûbar REMDAN MEHEMED النقشبندیة الكوردية في الجزيرة السورية	141-166	Nûbar REMDAN MEHEMED Suriye Ceziresindeki Kürt Nakşiliği

EDİTÖR'DEN

Mardin Artuklu Üniversitesi Türkiye'de Yaşayan Diller Enstitüsü'nün uluslararası hakemli dergisi olan The Journal of Mesopotamian Studies (JMS) dergisinin c.5/s.1. sayısını size ulaştırmanın mutluluğunu yaşıyoruz. Bu sayı ile birlikte çok dilli akademik yayıncılıkta 5. Yılımıza girmiş olacağız. Bugüne kadar ULAKBİM ve uluslararası standartlara uygun yayın hayatında devam eden dergimizin 5. yılımızı dolduracağımız 2020 yılında TR DİZİN'e girmeyi umuyoruz.

JMS'nin bu sayısında 7 makale yer almaktadır. Çok dilli akademik yayıncılık ilkesinden yine ödün vermediğimiz bu sayımızdaki makalelerden biri Türkçe, biri Arapça, beşi Kürtçe yazılmıştır. Kürtçe makalelerin biri Zazakî, biri Soranî, üçü Kurmancî lehçesinde yazılmıştır. Kurmancî makalelerin biri Arap alfabesiyle diğer ikisi de Latin alfabesinde yazılmıştır.

İlk makale Emin Cengiz'in Türkçe yazdığı *Molla Feyzullah Erzen'in Hayatı ve Levâmi'U'l-Cevâhir Adlı Eserinde Arap Diliyle İlgili Değerlendirmeleri* adlı çalışmasıdır. Cengiz bu makalesinde Şırnaklı âlim Molla Feyzullah Erzen (1932-2002)'in hayatını ve eserlerini tanıttıktan sonra müellifin *Levâmi'U'l-Cevâhir* adlı eserine odaklanmakta ve söz konusu eserde Arap diliyle ilgili değerlendirmeleri incelemektedir.

Osman Aslanoğlu *Gîya di Dîwana Şêx Ebdurrehmanên Aqtepi* (Şeyh Abdurrahman Aqtepi'nin Divanında Nebat) adlı makalesinde müderris, araştırmacı ve şair Şeyh Abdurrahman Aktepi'nin Dîvan-ı Ruhî adlı dîvânını mazmunlar yönüyle incelemektedir. Yazat adı geçen divânda çokça kullanılan mazmunlardan olan bitki mazmunları üzerinde durmakta ve örnekleriyle Aktepi'nin bitkiler hakkındaki edebi yaklaşımını okuyuculara sunmaktadır.

Goreyê Peymanê Fonolojî Analîzkerdişê Vokalanê Zazakî; Muqayesekerdişê Zazakîya Vakur, Başûr û Merkezî (Fonoloji Kriterlerine Gore Zazaki Vokalleri Analizi; Kuzey, Güney ve Merkez Zazaki Üzerine Karşılaştırmalı Bir Çalışma) adlı makalelerinde Ahmet Kırkan ve Hayreddin Kızıl fonoloji yönünden Zazakî ağızlarındaki vokalleri analiz etmektedirler. Ahmet Kırkan tarafından 2019 yılında Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kürt Dili ve Edebiyatı

Anabilim Dalı'nda savunulan doktora tezinden üretilen bu makale çalışmasının amacı üç farklı bölgede konuşulan Zazaca'nın vokallerini karşılaştırmaktır.

Zeydin Güllü *Lêkolînek li Ser Şêx Merûfê Nodeyî û Ferhenga Wî ya Menzûm Kitabu Ehmediyeyê* (Şeyh Maruf Nodeyi ve Kitabu Ehmediye Adlı Manzum Sözlüğü Üzerine Bir Araştırma) adlı makalesinde, manzum sözlük geleneği ve Şeyh Meruf Nodeyi hakkında kısa bilgiler verdikten sonra müellifin sözlüğünü şekil, muhteva ve dilsel açıdan incelemiştir. Zeydin Güllü'nün "Transkripsiyon û Vekolîna Kitabu Ehmediyeyê" adlı yüksek lisanından üretilen bu makale Kürtçe'nin Kurmancî lehçesinde yazılmıştır.

Fakhir Ali Arif سيمبولا بالندميان د ههلبهستا مهلايى جزيرى دا (Melayê Cizîrî'nin Şiirlerinde Kuş Sembolü) adlı makalesinde Klâsik Kürt Edebiyatı'nın en güçlü isimlerinden olan Melayê Cizîrî'nin şiirlerini sembol ve imaj yönüyle incelemektedir. Çalışmada Cizîrî'nin hayvan sembollerini, özellikle "kuş" sembolünü kullanma biçimi Hafız-i Şirazi'nin aynı sembollerini kullanma biçimi ile karşılaştırılarak sunulmuştur.

Zeyda Reshad Qader, لتتيف ههلمتت و شيعرى مندالان (Letif Helmet ve Çocuk Şiirleri) adlı çalışmasında Kürtçe çocuk edebiyatı ve çocuk şiirleri türünde eserler vermiş olan Letif Helmet'in yazdığı çocuk şiirlerini incelemektedir. Bu çalışmada şairin dili ve tarzı tartışılmış ve yazılarının içeriğini ve göndermek istediği mesajı gösterilmeye çalışılmış ve böylece şairin diğer yazar ve şairlerle benzerlikleri ve farklılıkları ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

Nûbar Remdan Mehemed النقبينديّة الكوردية في الجزيرة السورّيّة (Suriye Ceziresi'ndeki Kürt Nakşîliği-I) adlı çalışmasının konusu Nakşîbendi Tarikatı'nın Halidiye kolunun Süriye'deki Cezire bölgesindeki Kürtler arasında yayılmasıdır. Bu çalışmada söz konusu tatikat kolunun içtimai ve siyasi rollerine değinilmiş, ayrıca tarikatın bu bölgede gerilemesinin ve tarikatın günümüzdeki durumu üzerinde durulmuştur.

Dergimizin bu sayısına Ön Kontrol aşamasındaki değerlendirmeleriyle katkı sunan Editör Kurulu üyelerine ve Değerlendirme aşamasında değerli görüşlerinin sunan sayı hakemlerine teşekkür ederiz. Bir sonraki sayımız olan c.5/s.2 sayısında yine değerli çalışmalar ile karşınızda olmak dileğiyle.

Doç. Dr. Yunus CENGİZ

Editör

EDITORIAL

We are pleased to bring you v. 5/1 of The Journal of Mesopotamian Studies (JMS), the international peer-reviewed journal of Mardin Artuklu University Institute of Living Languages in Turkey. With this issue, we have entered our 5th year in multilingual academic publishing. We hope to enter TR INDEX in 2020, when we will fill our 5th year of our journal, which has been in publication life in accordance with ULAKBİM and international standards.

This issue of JMS includes a total of 7 articles. In this issue, which we do not compromise on the principle of multilingual academic publishing, one of the articles is written in Turkish, one in Arabic and five in Kurdish. One of the Kurdish articles is written in Zazakî, one in Soranî and three in the Kurmanji dialect. One of the Kurmanji articles is written in the Arabic alphabet and the other two in the Latin alphabet.

VI

The first article is written in Turkish by Emin Cengiz titled **Molla Feyzullah Erzen'in Hayatı ve Levâmi'U'l-Cevâhir Adlı Eserinde Arap Diliyle İlgili Değerlendirmeleri** (Molla Feyzullah Erzen's Life and His Evaluations about the Arabic Language in His Book *Levâmi' u'l-Cevahir*). In this article, Cengiz focuses on the author's work named Levâmi'U'l-Cevâhir after introducing the life and works of scholar Molla Feyzullah Erzen (1932-2002), who is from Şırnak. Then he examines the evaluations of the scholar about the Arabic language in the work in question.

In his article entitled **Gîya di Dîwana Şêx Ebdurrehmanên Aqtepî** (Plants in the Divan of Sheikh Abd-el-Rahman Aqtepî), Osman Aslanoğlu examines the Dîvan-ı Ruhî of the mudarris, researcher and poet Sheikh Abd-el-Rahman Aqtepî. The writer focuses on plant metaphors, which are widely used in the diwan, and presents the literary approach of Aqtepî about plants with examples.

In the article, **Goreyê Peymanê Fonolojî Analîzkerdişê Vokalanê Zazakî; Muqayesekerdîşê Zazakîya Vakur, Başûr û Merkezî** (An Analysis on Zazaki Vokal in Terms of Phonology Criteria; A Comparative Study on Northern, Southern and Center Zazaki) Ahmet Kırkan and Hayreddin Kızıl analyze the vocals in Zazakî in terms of phonology. The aim of this article, which was produced from the doctoral dissertation defended at Dicle University, Institute of Social Sciences of the Department of Kurdish Language and Literature in 2019, is to compare the vocals of Zazakî spoken in three different regions.

In his article entitled **Lêkolînek li Ser Şêx Merûfê Nodeyî û Ferhenga Wî ya Menzûm Kitabu Ehmediyeyê** (A Research on Sheikh Marof Nodeyi and His Dictionary Called Kitabu Ehmediye) Zeydin Güllü gives some information about Verse Dictionary Tradition and Sheikh Meruf Nodeyi and then evaluates the dictionary in question according to form, context and language. This article, which was produced from Zeydin Güllü's master thesis titled "Transcription and Research of Kitabu Ehmediye" is written in the Kurmanji dialect of Kurdish.

In his article entitled **سیمیۆلا بالندیان د هه‌لمبستا مه‌لایێ جزیری دا** (Bird Symbols in Molla al-Jezeri's Poetry) Fakhir Ali Arif, evaluates poems of Melayê Cizîrî, who is one of the most strongest names in Classical Kurdish Literature, in terms of symbol and image. In the study, the way that Cizîrî used the animal symbols, especially the "bird" symbol, is compared with the way Hafiz-i Şirazi used the same symbols.

In his work entitled **لەتێف هه‌لمت و شیعری مندالان** (Lateef Halmat and Children's Poems) Zeyda Reshad Qader examines children's poems written by Letif Helmet, who wrote works in Kurdish children's literature and children's poems. In this research, the language and style of the poet is discussed and the content of his writings and the message he wanted to send are tried to be revealed and the similarities and differences of the poet with other writers and poets are tried to be shown.

The article by Nûbar Remdan Mehemed entitled **النقشبندیة الكوردية في الجزيرة السورية** (Kurdish Naqshibendiyah in Syrian Jazira) search for the spread of the Naqshbandi order among the Kurds in the Al-Jazeera region in Syria. In this work, the internal and political roles of the mentioned branch of the Order are also addressed, and the current situation of the Order in this region is emphasized.

We would like to thank the Editorial Board members who contributed to this issue of our journal with their evaluations during the Pre-Control stage and reviewers who provided their valuable opinions during the Evaluation stage. We hope to be in front of you with valuable studies in our next issue, v.5/2, in August 2020.

Assoc.Prof. Yunus CENGİZ

Editor

Makaleler | Articles

Makale Geliş Tarihi: 19.12.2019

Makale Kabul Tarihi: 16.02.2020

MOLLA FEYZULLAH ERZEN'İN HAYATI VE *LEVÂMÎ'U'L-CEVÂHİR* ADLI ESERİNDE ARAP DİLİYLE İLGİLİ DEĞERLENDİRMELERİ*

Emin Cengiz¹

ÖZ

Anadolu'da dün olduğu gibi bugün de birçok âlim yetişmiş, bu âlimler toplumun manevi anlamda inşasında önemli hizmetler vermişlerdir. Bunların birçoğu bir yandan talebe yetiştirirken, diğer yandan da çeşitli alanlarda kitap ve risaleler telif etmişlerdir. Şırnaklı âlim Molla Feyzullah Erzen (1932-2002) de bu âlimlerden birisidir. Molla Feyzullah, Şırnak'ın Güçlükonak ilçesine bağlı Fındık köyünde dünyaya gelmiştir. O henüz küçük yaşlarda ilim tahsiline başlamış ve bölgedeki birçok âlimden ders almıştır. Belli bir bilgi birikimine ulaştınca da çeşitli ilimlerde pek çok eser telif etmiştir. Bu telifattan bir tanesi de *Levâmi'ü'l-Cevâhir bi İsnâ 'Aşere İlmen Yucâhir* adlı eseridir. Müellifin söz konusu eseri incelendiğinde tefsir, hadis, kelâm gibi ilimlerin yanı sıra felsefe, coğrafya, nahiv, sarf, kıraat ve edebiyat gibi farklı alanlarla ilgili çeşitli değerlendirmelere rastlanmaktadır. On iki ilmi ihtiva eden bu eserde müellif özellikle Arap diline dair önemli değerlendirmelerde bulunmuştur. Bu çalışmada Şırnaklı âlim Molla Feyzullah Erzen'in söz konusu eserinde Arap diliyle ilgili değerlendirmeleri ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Arap dili ve edebiyatı, Erzen, Feyzullah, Levâmi'ü'l-Cevâhir, Medrese.

* Bu çalışma, 26-28 Ekim 2018 tarihlerinde Şırnak Üniversitesi tarafından Silopi'de düzenlenen "Üç Ülkenin Kavşağında: Uluslararası Silopi Sempozyumu'nda sunduğumuz bildirinin makaleye dönüştürülmüş halidir.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, fatih-emin@hotmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-5109-1342>

**Molla Feyzullah Erzen's Life and His Evaluations
about the Arabic language in his book *Levâmi'u'l-
Cevahir***

ABSTRACT

In Anatolia, as in the past, many scholars have grown up today, and these scholars have provided important services in the spiritual construction of society. While many of them raising the students on the one hand, they wrote books and theses in various fields. One of them is scholar Molla Feyzullah Erzen (1932-2002). Molla Feyzullah Şırnak was born in the village of Fındık in the district of Güçlükönak. He started his education at a young age and took lessons from many scholars in the region. When he reached a certain accumulation of knowledge, many works in various Sciences have been wrote. One of this books is the work of *Levâmiu'l-Cevâhir bi İsnâ 'Aşere 'İlmen Yucâhir*. When we look at this work we see that it contains some assessments concerning scholastic disciplines like commentary of Quran, hadith, kelâm as well as the different fields like philosophy, geography, nahiv (Arabic grammar), qiraat (reading of Quran), sarf (Arabic morphology) and literature. In this work, which includes twelve sciences, he made important assessments of the authentic Arabic language. In this paper, the scholar Molla Feyzullah Erzen's evaluation of the Arabic language will be taken into analyze.

Keywords: Arabic language and literature, Erzen, Feyzullah, Levâmi'u'l-Cevâhir, Madrasah.

Giriş

4

İslâm medeniyeti tarihinde son derece önemli bir konuma sahip olan Osmanlı kültür ve medeniyetinin inşasında, o dönemin eğitim kurumları olan medreselerde yetişmiş bilim insanlarının büyük katkısı olmuştur. Anadolu coğrafyasında yoğun olarak bulunan medreseler Osmanlı'nın yıkılışına kadar devletin ve toplumun ihtiyaç duyduğu beyin gücünü üretme faaliyetlerini aktif bir şekilde yürütmüştür. Medreseler cumhuriyet döneminde yeni eğitim sistemiyle birlikte eski canlılıklarını kaybetse de Anadolu'nun çeşitli yerlerinde günümüze kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir. Medreselerin günümüzde eğitim faaliyetlerine devam ettiği bölgelerden birisi de Şırnak yöresidir. Bu bölgede yetişen âlimler, Şaffî fıkına hâkim olmalarıyla ön plana çıkmış ve halka verdikleri fetvalarla yol göstermişlerdir. Bunun yanı sıra Arapçaya özel bir önem vermiş, talebelerine bu dilin inceliklerini öğreterek onların temel kaynaklara erişebilmelerini sağlamışlardır. Daha çok tedrisatla uğraşan bu âlimlerin bazıları ise pek çok önemli eser telif etmiştir. Bunlardan birisi de Molla Feyzullah Erzen (1932-2002)'dir. O, telif ettiği *Levâmiu'l-Cevâhir bi İsnâ 'Aşere 'İlmen Yucâhir* adlı ansiklopedik eserine on iki ilimle alakalı önemli bilgiler dercetmiştir.

Bu çalışma, Molla Feyzullah Erzen'in söz konusu eserinde ele aldığı Arap diline dair konuları incelemeyi hedeflemektedir. Böylece hem Erzen ve *Levâmiu'l-Cevâhir* adlı eseri ilim dünyasına tanıtılmış olacak hem de bu eserin Arap dili

açısından önemi ortaya konularak müellifin bu alandaki yetkinliği tespit edilmiş olacaktır.²

1. Molla Feyzullah Erzen'in Hayatı ve İlmî Kişiliği

1.1. Hayatı

Geçmişte Anadolu'nun Doğu ve Güneydoğu illerindeki medreselerde yetişen alimler, genellikle telif ettikleri eserlerinin baş tarafında “tercemetu'l-muellif” başlığı altında kendi hayatları hakkında kısa bir bilgilendirme yaparlardı. Müellifimiz de eserlerinde otobiyografisini kaleme aldığı bölümlerde ismini, Seyyid Feyzullah Erzen b. Şeyh Muhammed b. Şeyh Hasan el-Buhtî el-Fındîkî b. Şeyh Ömer b. Şeyh Hasan el-Hatîb Siirdî Kâdirî şeklinde zikretmektedir (Karasakal, 2013: 202). Molla Feyzullah, 1932 yılında, Siirt'e 80, Cizre'ye 60 km. uzaklıkta bulunan, o dönemde Siirt'in Eruh ilçesine, günümüzde ise Şırnak'ın Güçlükönak ilçesine bağlı bir köy olan Fındık'ta doğdu. Şeyh Muhammed Efendi (d. M. 1891-ö. M. 1967)³ ile Rahime Hanım'ın üçüncü oğludur. İlkokula Fındık köyünde başlamış, bu esnada babasından Kur'ân okuma ve az da olsa Arapça eğitimi almıştır. İlkokuldan sonra Arapça ve diğer dini ilimleri tahsile başlayan Erzen, dönemin meşhur âlimlerinden çeşitli ilim dallarında dersler almıştır. Kısa bir süre günümüzde Güçlükönak ilçesine bağlı Yavuzoymak (Ziving) köyünde Arapça eğitimi aldıktan sonra (Özdirek, 2010: 718)⁴ Cizre'ye giderek Seyyidler Camii'nde Şeyh Muhammed Said Seyda el-Cezeri (ö. 1968)'nin öğrencisi olan Karslı Molla İbrahim (ö. 2006)'den ders almaya başlamıştır. Zekâsı ve çalışkanlığı sayesinde kısa sürede hocasının takdirini kazanan Molla Feyzullah, ilim tahsiline devam ederken eğitime yeni başlamış talebelere ders vermeye devam etmiştir. Bir ara Molla Feyzullah, hocası Karslı Molla İbrahim ile beraber ilim tahsil emek maksadıyla Irak'ın Zaho beldesine gitmiştir. Burada kısa bir süre kaldıktan sonra Cizre'ye geri dönmüştür (Yılmaz, 2012: 60,61).

² Bu çalışmanın hazırlanmasında Feyzullah Erzen'in Silopi'de yaşayan ve imam-hatip olarak görev yapan oğlu Abdülkadir Erzen'in büyük katkısı olmuştur. Kendileriyle 08.08.2018 tarihinde gerçekleştirdiğimiz mülakatta babası Molla Feyzullah'ın hayatı ve eserleri hakkında önemli bilgilere ulaştık. Bu katkılarından dolayı kendilerine teşekkürü bir borç bilirim.

³ Şeyh Muhammed Efendi, Fındıklı meşhur Şeyh Hasan (d. H. 1270-ö.?) ile Hanife Hanım'ın 10 çocuğundan birisidir. Fındık'a bağlı Cilekân köyünde fahri imamlık yapmış ve talebe okutmuştur. Ayrıca Fındık nahiyesinde ve Zivi köyünde de imamlık yapan Muhammed Efendi, eşi Rahime Hanım'ın vefatından sonra Zivi Köyünden Ayşe Hanım'la evlenmiştir. Hitabeti güçlü ve güzel şiir söylemekle birlikte Kur'ân-ı Kerim tilavetini ve ezân-ı şerifi okuyuşu çok beğenilirdi. Muhammed Efendi'nin en büyük arzusu çocuklarının Arapça okuyup büyük birer alim olmalarıydı. Hayatı hakkında geniş bilgi için ayrıca bkz. M. Said Erzen, *Dünden Bugüne Erzen Ailesi*, Birinci Baskı, Kilim Matbaacılık, İstanbul 2007, s. 100-101.

⁴ Feyzullah Erzen'in oğlu Abdülkadir, babasının Zivink'te okumadığını aktarmıştır. Bkz. Karasakal, “Seyyid Feyzullah Fındîkî ve Levâmi'ul-Cevâhir Adlı Eseri”, s. 204.

Molla İbrahim, Şeyh Muhammed Said Seyda el-Cezerî'den icazet alıp memleketi Iğdır'a⁵ dönmek zorunda kalınca, Feyzullah Erzen de onunla birlikte Iğdır'a gitmiş ve iki sene burada medrese tahsiline devam etmiştir. Iğdır'dan dönen Molla Feyzullah, Cizre'ye bağlı Yeşilyurt (Cımbır) köyünde fahri imamlık yapan amcası meşhur Seyyid Ali Fındîkî Efendi (ö. 1968)'den ders almaya başlamıştır (Erzen, 1992: I/393). Yeşilyurt halkının fakirliği sebebiyle talebelerin geçimini sağlamakta zorlanınca, tekrar Yeşilyurt'tan Cizre'ye dönmüştür. Daha sonra, dönemin meşhur alimlerinden olan Cizre müftüsü Mahmut Bilgi Efendi'nin talebeleri arasına katılmış, ancak Mahmut Bilgi Efendi, resmî işi ve diğer meşgaleleri sebebiyle talebelerine yeterince vakit ayıramayınca medrese tahsiline kısa bir süre ara vermek zorunda kalmıştır (Özdirek, 2010: 718).

İlim öğrenmeye çok istekli olan Erzen, çeşitli alternatiflerin peşine düşmüş ve kısa bir aradan sonra Suriye'de ikamet eden Şeyh İbrahim Hakkı el-Basretî (ö. 1963)'nin yanına gidip ondan ders almaya başlamıştır. Bu arada Şeyh İbrahim Hakkı el-Basretî'den tasavvuf icazeti de almıştır. Türkiye'ye döndükten sonra tekrar Suriye'ye giderek bu defa Derik ilçesinde bulunan Molla Ahmet Kürdi el-Bafevî (ö. 1960?) Hoca'dan iki sene ders almış ve tahsilini tamamladıktan sonra ilmi icâzetini alarak Türkiye'ye dönmüştür. Erzen, o sıralar askerlik çağına geldiği için Türkiye'ye dönünce hemen askere alınır. İki sene askerlik görevini İstanbul'da yapan Molla Feyzullah Erzen, askerlik dönüşü Şırnak merkeze bağlı Kasrik köyünde ikamet eden Şeyh Abdullah'ın kızı Şükriye Hanım'la evlenmiştir. Birkaç sene sonra da Cizreli Abdullah Yavuz'un kızı Hatice Hanım'la ikinci bir evlilik yapan Erzen'in her iki eşinden dokuzu erkek ikisi kız olmak üzere toplam on bir çocuğu olmuştur.

Feyzullah Hoca Kırkkuyu (Deştalela) köyünde fahri imamlık yapmaya başlamış ve burada yedi sene⁶ boyunca talebelere ders vermiştir. Bir ara kardeşinin isteği üzerine Van'ın Özalp ilçesine bağlı Şehittepe (Rımoğlu) köyüne gitmiş ve burada iki sene fahri imamlık yapmıştır. Kırkkuyu sakinlerinin yoğun isteği üzerine buraya tekrar dönen Feyzullah Hoca, Cizre'de kadrolu imamlık görevi alarak Kocapınar (Amerin) köyüne resmi imam olarak atanmıştır. Tam olarak on dokuz yıl altı ay Cizre'nin Kocapınar köyünde kalan Molla Feyzullah, burasını bir ilim yuvasına dönüştürmüş ve çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir. Emekli olmasına az bir süre kala Silopi'nin Ortaköy (Gundhedî) halkının isteği üzerine tayinini buraya istemiş ve emekli olduktan sonra Silopi'ye yerleşmiştir.

⁵ Önceleri Iğdır, Kars iline bağlı olduğu için Mele İbrahim Güneş Hoca, Karslı olarak anılmıştır. Ancak memleketi Iğdır'dır. Bkz. Karasakal, "Seyyid Feyzullah Fındîkî ve Levâmi'ul-Cevâhir Adlı Eseri", s. 204.

⁶ Molla Feyzullah Erzen'in oğlu Abdülkadir Erzen'in babasının hayatıyla ilgili kaleme aldığı özel notta Deştalela'da yedi sene görev yaptığı yazılmaktadır. Bkz. Abdülkadir Erzen, *Şeyh Seyid Feyzullah Erzen el-Fındîkî'nin Hayatı ve Eserleri* (Babasıyla ilgili kaleme aldığı basılmamış özel notları), [ys.], [tsz.], s. 2. Ancak bazı kaynaklarda burada üç dört sene kaldığı ifade edilmektedir. Bkz. Özdirek, "Cumhuriyet Döneminde Şırnak Bölgesinde Yaşayan Âlimlerin Fıkıhla İlgili Eserlerinin Değerlendirmesi", s. 718.

Van'da bulunan kardeşinin isteği üzerine 1992'de ikinci defa Van'a giden Molla Feyzullah, burada sekiz sene kalmış ve bu süre zarfında alimler arasında tartışılan güncel meselelere dair eserler yazmaya başlamıştır. Sekiz yıl sonra, 2000 yılında tekrar Silopi'ye dönen Molla Feyzullah, Van'da yazmaya başladığı üç ciltlik *Levâmi'u'l-Cevâhir* adlı kitabının üçüncü cildini Silopi'de tamamlamıştır. Burada kendisini ziyarete gelen bölge alimlerinin sordukları fihki meseleleri de araştırıp söz konusu eserinde toplamıştır.

Bütün hayatı ilim öğrenip öğretmekle geçen Molla Feyzullah, 45 yıllık müderrislik hayatında çok sayıda talebe yetiştirmiş ve eser telif etmiştir. Ömrünün son anına kadar ilimle meşgul olan Molla Feyzullah Erzen “şehirlerde kılınan cuma namazından sonra zuhr-i ahirin iade edilmesi” meselesi hakkında yeni bir risale yazmak için İmam Şafii'nin *el-Umm* adlı eserini mütalaa ettiği günlerde rahatsızlanmış ve 10.08.2002 Cumartesi günü 70 yaşında vefat etmiştir.

Erzen ailesi genellikle cenazelerini Fındık köyündeki mezarlığa defnederlerdi. Ancak Silopi halkının talebi üzerine Molla Feyzullah Silopi'ye defnedilmiştir (Özdirek, 2010: 718). Amelde Şafii mezhebine, tasavvufta ise Nakşibendi ve Kadiri tarikatına müntesip olan Molla Feyzullah Hoca, Arapça, Farsça, Türkçe, Kürtçe ve İngilizce (temel seviyede) bilmekte idi. Türkçe ve Kürtçenin dışında Farsça ve Arapçayı da ana dili gibi konuşmakta idi.⁷

1.2. Eserleri

Müellifin gerek çeşitli ilim dallarında telif ettiği eserlerine gerekse yetiştirdiği çok sayıdaki talebelerine bakıldığında onun pek çok ilim dalında bilgi sahibi olduğu anlaşılmaktadır. Eserlerinin büyük çoğunluğunu gündemdeki dinî ve hukukî problemleri incelediği fikhî konularda yazdığı için daha çok bir fikhîçi olarak ön plana çıkmış (Karataş, 2018: 90) olsa da sarf, nahiv ve şiir gibi Arap diliyle ilgili ilmî disiplinlere de son derece hâkim bir şahsiyettir.⁸ Müellifin bütün çalışmaları büyük oğlu ve aynı zamanda icazetli öğrencisi olan Abdülkadir Erzen Hoca tarafından bir araya getirilmişse de mevcut eserlerinin bir kısmı matbu bir kısmı ise mahtut (el yazma) olup yeni çabaları beklemektedir.

⁷ Molla Feyzullah Erzen'in hayatına dair geniş bilgi için bkz. Erzen, *Levâmi'u'l-Cevâhir*, I, 392-398; Erzen, *Dünden Bugüne Erzen Ailesi*, s. 109-112; Abdülkadir Erzen, *Şeyh Seyid Feyzullah Erzen el-Fındıkî'nin Hayatı ve Eserleri*, 1-30; Özdirek, “Cumhuriyet Döneminde Şırnak Bölgesinde Yaşayan Âlimlerin Fıkıhla İlgili Eserlerinin Değerlendirmesi”, s. 717-718; Karasakal, “Seyyid Feyzullah Fındıkî ve Levâmi'ul-Cevâhir Adlı Eseri”, s. 201-209; Karasakal, “Seyyid Feyzullah Erzen'in Levâmi'ul-cevâhir'inde Tufan Kıssası”, *Uluslararası Hz. Nuh ve Cudi Sempozyumu 27-29 Eylül 2013*, Ed. Hamdi Gündoğar, Ömer Ali Yıldırım, M. Ata Az, İlbey Matbaa, (İstanbul 2014), s. 562,563.

⁸ Oğlu Abdülkadir Erzen'le yaptığımız görüşmede bize babasının Arap diline son derece hâkim olduğunu hatta babasının “Eğer sarf ve nahiv ilmi ortadan kalksa, sayfalardan silinse, onu noktasından virgülüne kadar tekrar yazabilirim.” dediğini nakletmiştir. Abdülkadir Erzen (Molla Feyzullah Erzen'in büyük oğlu) ile Silopi'de yapılan 08.08.2018 tarihli mülakattan.

1.2.1. Levâmi'û'l-Cevâhir bi İsnâ 'Aşere Fennen Yucâhir: Çalışmamızın konusunu teşkil eden bu kitap kelâm, tasavvuf, tefsir, felsefe, peygamberler tarihi, Arapça, fıkıh gibi çeşitli ilim dallarını ihtiva eden üç ciltlik mahtut bir eserdir. Müellif tedris ve irşad faaliyetleri esnasında üzerinde çalıştığı meseleleri mümkün merteye konularına göre tasnif ederek bu eseri oluşturmuştur. Kitapta işlenen konuların çeşitliliği ve genişliği müellifin ilmi birikimini göstermesi bakımından önemlidir. Mebhasler halinde yazılan eserin birinci cildinde kâinatın yaratılışı, kelâm ilmi, ruh-ceset ilişkisi, sihir, tılsım, makro âlem, bazı hadisler üzerine mülâhazalar, cin ve şeytanla ilgili bilgiler, tasavvufi bazı incelikler ve bazı âyetlerin tefsiri ele alınmıştır. İkinci ciltte felsefeye geniş bir yer ayrılmış, ayrıca Arap dilinin çeşitli unsurları ile kıssalar, yemek ve âdâbı, rüya, ilham, keramet gibi konular, tasavvufi bazı meseleler ve peygamberler tarihinden ilginç bazı olaylar nakledilmiştir. Üçüncü cilt ise tamamen fikhî konulara tahsis edilmiştir. Çalışmamızda müellifin bu eserde Arap diline dair mülâhazalarını ayrıca inceleyeceğiz.

1.2.2. Ârâu'l-'Urâ fi İmtinâ'i'z-Zuhri ba'de'l-Cum'ati fi'l-Kurâ: Eser köylerde Cuma namazından sonra ayrıca öğle namazının da iade edilmesinin Şafî mezhebi açısından hükmünü konu edinmiştir. 1974 yılında yazımı tamamlanan eser, halen el yazması şeklinde olup yarım A4 boyutunda ve 76 sayfadan oluşmaktadır.⁹

8

1.2.3. Keşfu'l-Ervâk 'an Ahkâmi'l-Fulûsi ve'l-Evrâk: Kâğıt paralarla alışverişin hükmünü konu edinen eser, yarım A4 boyutunda ve 52 sayfa olup 1997 yılında basılmıştır. Ancak baskı yeri ve matbaası belirtilmemiştir. Müellif bu esere bir takım ilave ve düzeltmeler yapmış ancak bu son hali basılmamıştır.

1.2.4. Zekâtu'l-Mâl Tehillu li'l-Ât: Müellif bu eserinde ehli beyte zekât verilmesini yasaklayan fikhî hükümlerin gerekçelerinin günümüzde mevcut olmadığını, dolayısıyla yardıma muhtaç olan seyyidlerin zekât alabileceği görüşünü temellendirmiştir. 1998 yılında tamamlanan eser, yarım A4 boyutunda olup 16 varak (32 sayfa)'tan oluşmaktadır.

1.2.5. en-Nuktatu fi Tahâreti'l-'unt: Müellif bu eserinde bölgedeki Şafî ulemanın aksine kolonyanın necis olmadığını delilleriyle birlikte ortaya koymaktadır. 1998 yılında yazılan eser, yarım A4 boyutunda olup 37 varak (74 sayfa)'tan oluşmaktadır.

1.2.6. 'İkdu'l-E'âli fi hidmeti 'ani'l-Ğazâlî: Siirt'li Molla Hasan'ın Feyzullah Erzen'e, İmam Gazâlî'in *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn* adlı eserinde yer alan Hristiyan ve Yahudilerin Allah (c)'a evlat isnat etmelerinin nasıl anlaşılması gerektiği yönündeki sorusuna istinaden kaleme alınmış bir risaledir. Bu risale 1995 yılında kaleme alınmış olup yarım A4 boyutunda ve 6 varak (12 sayfa)'tan oluşan mahtut bir eserdir.

⁹ Eserdeki fikhî görüşlerin tanıtımı için ayrıca bkz. Karataş, "Eş-Şu'abu'l-Erba' fi-Mtinâi'z-Zuhr", s. 89-98.

1.2.7. Kavlu'n-Nâhî 'ani'l-Âlâtî'l-Melâhî: Müzik aletlerini alıp satmanın ve kullanmanın hükmü ile ilgili yazılmış bir risaledir. Bu risale 1998 yılında yazılmış olup yarım A4 boyutunda ve 32 varak (64 sayfa)'tan oluşan mahtut bir eserdir.

1.2.8. Ahle'l-Evkvât fî'l-Kıraati 'ale'l-Emvât: Müellif bu risalesinde Şafî mezhebi ve kendi görüşlerine göre cenazeye Kur'ân okumanın hükmünü ele almıştır. Bu risale 2000 yılında yazılmış olup yarım A4 boyutunda ve 64 varak (128 sayfa)'tan oluşan mahtut bir eserdir.

1.2.9. Îcâzu'l-Cevâb fî Zebîhati Ehli'l-Kitâb: Eser ehl-i kitabın kestiği hayvanların etinin tüketilmesinin Şafî mezhebine göre hükmünü konu edinen bir risaledir. Bu risale 2000 yılında yarım A4 boyutunda yazılmış mahtut bir eserdir.

1.2.10. er-Rudûdu'd-Dâmiğa fî'r-Reddi 'ale'l-Mevlidi'l-Kurmancî: Eserde halk arasında yaygın olarak okunan Kürtçe mevlitlerdeki birtakım yanlışlar düzeltilmekte ve itikadî olarak problemlili sayılan bazı hususlara dikkat çekilmektedir. Bu risale 2000 yılında yazılmış olup yarım A4 boyutunda ve 13 varak (26 sayfa)'tan oluşan mahtut bir eserdir.

1.2.12. Mevlid: Hate Sefadı Mevlidi Mustafa: Müellifin halk arasında yaygın olarak okunan Kürtçe mevlide yaptığı tenkitler üzerine kendisinden bir yazması talep edilince bu eser kaleme alınmıştır. Kürtçe bir mevlid olan eser 1994 yılında tamamlanmış ve Feyzullah Erzen'in vefatından sonra oğlu Abdülkadir Erzen tarafından Halk Matbaacılık'ta basılmıştır. Molla Feyzullah, Kürtçe mevlidi, barındırdığı yanlış bilgiler sebebi ile eleştirmiş ve Ertûşî'nin mevlidine bir reddiye yazmıştır. Kendisine eleştirdiği mevlide alternatif olması için bir mevlid yazması teklif edilince de bu eseri kaleme almıştır (Tıraşçı, 2012: 505,506).

1.2.13. Mevlid: Gule Narenci Mevlide Kurmancî: Müellifin Ertûşî'nin mevlidine karşılık yazdığı bir diğer Kürtçe mevlididir. 1983 yılında kaleme alınan eser, yukarıdaki mevlidi gibi Feyzullah Hoca'nın oğlu Abdülkadir Erzen tarafından Halk Matbaacılık'ta basılmıştır (Tıraşçı, 2013: 223).

1.2.13. Vakıf: Dönemin Silopi müftüsü Abdullah Kaplan'ın talebi üzerine kaleme alınan bu eser, Şafî mezhebine göre vakıf konusunun hükümlerini ele almaktadır.

1.2.13. Âyetun Kerîme: Müellif bu risalede Zuhruf suresinin 77. Âyetinde geçen “يَا مَالِكُ” (yâ mâliku) ifadesinin terhimli okunması halinde anlamının nasıl olacağını izah etmiştir. Bu risale, yarım A4 boyutunda ve 5 varak (9 sayfa) olup mahtut bir eserdir.

1.2.14. fî Fazlî Savmî Receb: Eser Recep ayında oruç tutmanın faziletlerini konu edinmiştir. Bu risale, yarım A4 boyutunda ve 5 varak (10 sayfa) olup 1997 yılında Van'da yazılmış mahtut bir eserdir.

2. Levâmi'û'l-Cevâhir'de Arap Diline Dair Değerlendirmeler

Her biri 405, 449 ve 444 varaklı üç ciltten oluşan eserin ismi ilk iki ciltte *Levâmi'û'l-Cevâhir bi İsnâ 'Aşere Fennen Yucâhir* şeklinde geçerken, üçüncü ciltte ise *Levâmi'û'l-Cevâhir bi İsnâ 'Aşere 'İlmen Yucâhir* şeklinde yazılmıştır. Çeşitli ilim dallarını ihtiva eden eserde Arap diliyle alakalı bölüm, ikinci ciltte yer almakta ve yaklaşık 44 sayfadan oluşmaktadır. Eserde konular ve bölümler arasında bir tenasüp bulunmamakta, birbirinden farklı pek çok konu bir arada işlenmektedir.

Feyzullah Erzen'in *Levâmi'û'l-Cevâhir* adlı eserinin başta tefsirle ilgili bölümlerinde olmak üzere çeşitli yerlerinde Arapçaya dair mülahazalara ve şiir nakillerine rastlanabilmektedir. Örneğin eserinde bazı âyetlerin filolojik yönden tahlillerine giriştiği gibi¹⁰ birinci cildinin “Çok Faydalı Bazı Hadisler Hakkında” başlıklı 6. mezbahasının hemen girişinde de kendisine ait şu beyitleri yazmıştır (Erzen, [mahtut eser], 1992: I/227):

10

بَحْنُنَا لَا مُسْتَطِيلٌ فِي الْحَدِيثِ يَا عَسُولَ قَدْ سَطَرْنَا الْبَحْثَ هَذَا وَهُوَ مِنْ خَيْرِ الْعُقُولِ

Bu bölümümüz hadisle alakalı olup uzun değildir ey tatlı insan!

Bu bahsi yazdık ki o (hadis) hayırlı sözlerdendir.

الْحَدِيثُ كَانَ قَوْلًا مِنْهُ أَوْ فِعْلًا صَدَرَ أَوْ مِنْ الْأَصْحَابِ كَأَنَّا صَادَفْنَا مِنْهُ الْعُقُولِ

Hadis, ondan (Hz. Peygamber) söz veya fiil olarak sâdır olandır,

Veya onun onayından geçerek ashaptan gelendir.

إِنَّ دِينَ اللَّهِ يَبْنَى فِي الْأُصُولِ الْأَرْبَعَةَ ذِكْرُ إِجْمَاعِ قِيَّاسٍ وَأَحَادِيثِ الرَّسُولِ

Allah'ın dini dört asıl üzere kuruludur:

Zikr (Kur'ân), icmâ, kıyâs ve Resûl'ün hadisleri.

فَتَشَرَّفَ بِالْحَدِيثِ يَا فَقِيرُ الْفُنْدُكِيِّ كَيْ تَصِيرَ مِنْ رِجَالِ اللَّهِ أَصْحَابِ الْعُقُولِ

Ey fakir Fındıkî! Hadisle şereflen ki,

Allah'ın akıl sahibi kullarından olasın.

Müellifin Arap diliyle ilgili değerlendirmelerinin büyük çoğunluğu ansiklopedik bir antoloji kitabı olan el-İbşîhî (ö. 854/1450 [?])'nin¹¹ *el-Mustetrafi fî Kullî*

¹⁰ Örnek için bkz. Erzen, *Levâmi'û'l-Cevâhir*, I/343-348.

¹¹ *el-Mustetrafi* adlı eseriyle tanınan dilci ve şâir Ebu'l-Feth Bahâuddîn Muhammed b. Ahmed b. Mansûr el-Mahallî, Mısır'ın Muhâfazatu'l-Ğarbiyye'ye bağlı Mahalletu'l-Kübrâ'nın İbşûye (Ebşûye) köyünde doğduğu için kendisine el-İbşîhî künyesi verilmiştir. Kesin olmamakla birlikte 854/1450 yılında vefat

Fennin Mustezraf adlı eserinden alıntıdır. Erzen, bu alıntıları yaparken genellikle bölüm sonlarında söz konusu bilgileri alıntılacağı yeri belirtmeyi ihmal etmemiştir (Erzen, [mahtut eser], 1992: II/261).

el-İbşîhî, söz konusu eserinin mukaddimesinde daha önceki müelliflerin âdâb, vaaz ve hikmet, tarih, ahbâr, hikaye, nükte ve şiirle ilgili ciltler dolusu bilgi topladıklarını, bu müelliflerin her birisinin de bu türlerden yalnız biriyle ön plana çıktığını, kendisinin ise bunların en güzel örneklerini eserinde bir araya getirdiğini ifade etmiştir (el-İbşîhî, 1992: I/7). el-İbşîhî'nin, yaşadığı asırdaki ansiklopedik eser yazma akımına kapılarak telif ettiği *el-Mustezraf* adlı eseri, çeşitli ilim dallarını ihtiva eden seksen dört bölüme ayrılmış ansiklopedik bir kitaptır (Kılıç, 2000: XXI/377). Erzen'in *Levâmi'u'l-Cevâhir* adlı kitabını bu tür eserlerden esinlenerek telif ettiği kanaatindeyiz. Çünkü Erzen'in söz konusu eserinde *el-Mustezraf*'ta yer alan bazı bölümler aynen alıntılanmış, bazı bölümler ise ihtisar edilerek nakledilmiştir. Her iki kitabın metot ve içerik açısından da pek çok benzer noktası bulunmaktadır. Örneğin el-İbşîhî, telif ettiği eserinde İbn Abdırabbih'in *el-İkdu'l-Ferîd*'i ile Zemahşeri'nin *Rebî'u'l-Ebrâr*'ından faydalandığını ifade eder. Ancak *el-Mustezraf*'a bakıldığında onun Mes'ûdî'nin *Murûcu'z-Zeheb*'i Ebû 'Alî el-Kâlî'nin *el-Emâli*'si ve Ebu Nu'aym el-İsfahânî'nin *Hilyetu'l-Evliyâ*'ı gibi adını zikretmediği başka eserlerden de yararlandığı görülür (Kılıç, 2000: XXI/377). Aynı şekilde Erzen'in de söz konusu eserinde pek çok kişinin eserlerinden faydalandığını ancak bunların çok azını zikrettiği müşahede edilmektedir.

Erzen'in Arap diliyle ilgili bölümleri yazarken faydalandığı bir diğer kaynak ise es-Se'âlibî (ö. 429/1038)'nin¹² *Fıkhü'l-Luğa ve Esrâru'l-'Arabiyye* adlı eseridir. Erzen, bu eserde geçen Arap diliyle ilgili konulardan on dört tanesini alıp "min 'Ulûmi'l-'Arabiyye" başlığı altında derlemiştir. Müellif, bölümün sonunda bu bilgileri *Fıkhü'l-Luğa*'dan aldığını belirtmeyi ihmal etmemiştir (Erzen, [mahtut eser], 1992: II/272).

Aşağıda Molla Feyzullah Erzen'in *Levâmi'u'l-Cevâhir* adlı eserindeki Arap diliyle ilgili değerlendirmeleri başlıklar halinde incelenecektir.

ettiği düşünülmektedir. Hayatı ile ilgili yegâne kaynak olan *ed-Dav'u'l-Lâmi'in* yazarı es-Sehâvî onu nahiv bilmemek ve i'rab hatası yapmakla suçlamıştır. Hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. Hulusi Kılıç, "İbşîhî", *DİA*, İstanbul 2000, XXI/367-377.

¹² Büyük bir dilci ve şâir olan Ebû Mansûr Abdûlmelik b. Muhammed b. İsmâil es-Se'âlibî, 350/961 yılında Nişâbur'da doğmuştur. Kendisi veya dedesi tilki derisinden kürk yapımı ve ticaretiyle meşgul olduğundan "Se'âlibî" yahut "Ferrâ" nisbesiyle tanınmıştır. Fars veya Arap asıllı olduğu düşünülen es-Se'âlibî, gençliğinde edebiyat, şiir ve Arapça ilimlerinde kendisini geliştirmiştir. Kürkçülüğün yanı sıra Nişâbur eşrafından olan ailelerin çocuklarına öğretmenlik yapmıştır. Hayatına dair geniş bilgi için bkz. Tefvîk Rüşûti Topuzoğlu, "Seâlibî, Ebû Mansûr" *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI/236-239.

2.1. Arap Dilinin Doğuşu

Müellif "Arap dilinin doğuşu" başlığıyla Arap diline dair bölüme giriş yapmıştır (Erzen, [mahtut eser], 1992: II/249). Bu bölüme; "Arap dili nasıl doğdu ve Arap bölgesinde yaşayan peygamberler Arapça konuşuyor muydu?" sorusunu tevcih ederek başlamıştır.

Müellif bu konuda kesin bir bilgi bulunmadığını ifade ettikten sonra dillerin ortaya çıkışıyla ilgili görüşleri sıralamaya başlamış ve bu görüşleri kendi değerlendirmesine tabi tutmuştur. Örneğin dilin tevkifi olduğunu ve insana Allah tarafından öğretildiğini savunanların görüşünün ispatlanmaktan uzak olduğu, dilin insanoğlunun tabiattaki ses olaylarını taklit etmesi sonucu oluştuğunu savunanlara karşı da tabiattaki ses çeşitlerinin az ve dili oluşturacak düzeyde olmadığı şeklinde cevap vermiştir. Yine bu konuda modern araştırmacıların görüşünü de naklettikten sonra müellif kendi kanaatine göre dilin ortaya çıkışını izah etmiştir. Ona göre başlangıçta insanoğlu Allah'ın tevfiği ve ilham etmesiyle ihtiyaç duyduğu basit bir dile sahipti. Zamanla bu dilin gelişmesi ve çeşitlenmesiyle farklı diller ve lehçeler ortaya çıkmıştır. Arapça da bu türeme neticesinde ortaya çıkan bir dildir. Ancak bu dilin tam olarak ne zaman konuşulmaya başlandığını veya bu dili ilk defa kimin konuşmaya başladığını tespit etmek mümkün değildir.

Arap diyarında yaşayan peygamberlerin Arapça konuşup konuşmadığıyla ilgili kesin bir bilginin bulunmadığını ve buna gerek de olmadığını ifade eden müellif, son olarak Arapçanın, Kur'an'ın ve İslâm dininin dili olduğunu ifade ederek bu dilin önemine vurgu yapmıştır.

Müellif, Arap dilinin doğuşuyla alakalı bölümün ardından ilim, edep ve âlimin faziletlerinden bahsetmiştir. İlim ve âlimin faziletlerine dair Kur'an ve hadisten deliller getiren Erzen, bu konuda bazı âlimlerin şu dikkat çekici taksimini nakletmiştir: "İlimler; dinler için fıkıh, bedenler için tıp, zaman tayin etmek için gök bilimi (astronomi) ve dil için olan nahiv olmak üzere dört kısımdır." (Erzen, [mahtut eser], 1992: II/250). Feyzullah Hoca bir meseleyi âyet, hadis ve şiir gibi delillerle destelemekle birlikte arada naklettiği bir takım nükte ve hikayelerle anlatımın akıcı olmasını sağlamış ve meselelerin sıkıcı olmasının önüne geçmeye çalışmıştır (Erzen, [mahtut eser], 1992: II/251).

2.2. Şiirle Zekâ Oyunu

Feyzullah Hoca, eserinde Arap dilinin edebî mahsullerinden olan şiire çeşitli konularda yer vermiştir. Bunlardan bir tanesini, son derece dikkat çekici bulduğumuz için burada nakletmek istiyoruz (Erzen, [mahtut eser], 1992: II/153).

فتا جد صفا جد عنيا	اطال الدور في جد ثننبا	-1
شذبي لا يبصر عن شذبا	بري من تحقق ظن عتب	-2
هزير حيث ثج سجغوبا	فوجه صفح شغف جلا	-4
ملاذ مه لملك كسروبا	لمنصور شديد خنز ليس	-5
كظيم غيظه عنقوطينا	قوي لا يغفل عن ضعيف	-15

Bu şiir farklı sayılarla numaralandırılmış beş beyitten oluşmaktadır. Bu rakamların toplamından çıkan sonuca göre dinleyicinin aklında tuttuğu harfin bilinmesi mümkün olabilmektedir. Bir kişiden aklında bir harf tutması istenir ve ona bu şiir okunur. Her beyitten sonra ona aklında tuttuğu harfin bu beyitte geçip geçmediği sorulur. İçinde ilgili harfin geçtiği beyitlerin numaraları toplanır. Çıkan sonuç, kişinin aklında tuttuğu harfin alfabedeki sıra numarasını verecektir. Örneğin dinleyici aklında ج (cim) harfini tutmuş olsun. Bu durumda kendisine söz konusu şiir okunduğunda aklında tuttuğu harfin birinci ve üçüncü beyitlerde geçtiğini söyleyecektir. Birinci beytin numarası 1, üçüncü beytin numarası ise 4 olduğuna göre bunların toplamından 5 sayısı elde edilecektir. Bu sayı da ج harfinin alfabedeki sıra numarasını vermektedir.

Erzen Hoca, bu sanatlı ve ilginç şiirin kim tarafından yazıldığını bilmediğini ifade etmiştir (Erzen, [mahtut eser], 1992: II/153,154).

2.3. Nahivcilerin ve Arapların Fıkralarından

Feyzullah Hoca, söz konusu eserinin ikinci cildinde çeşitli konularda hikâye ve fıkralar nakletmiştir. Bu nükteleri el-İbşîhî'nin *el-Mustetrafa* adlı eserinden bölümler halinde alıntı etmiştir. Bu bölümleri genellikle hiç değiştirmeden aldığı gibi, bazen de birtakım yerleri ihtisar ederek veya üzerine birtakım açıklayıcı ilaveler yaparak nakletmiştir. Örneğin nahivcilerin fıkralarını yazdığı “min Nevâdiri'n-Nuhât” bölümünü yazarken ilk fıkra hariç geri kalan tüm bölümü hiç değiştirmeden *el-Mustetrafa* tan almıştır.¹³ Bunun yanında az da olsa metne açıklayıcı bazı eklemeler yaptığı da olmuştur. Örneğin bedevi Arapların fıkralarını naklettiği “min Nevâdiri'l-'Arab” bölümünü *el-Mustetrafa* tan alırken ilk fıkroda geçen “خَرَجَ الْمَهْدِيُّ يَتَصِيدُ..” (el-Mehdî avlanmaya çıktı...) ifadesini, “خَرَجَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ الْمَهْدِيُّ يَتَصِيدُ..” (Emîru'l-Mu'minîn el-Mehdî avlanmaya çıktı...) şeklinde nakletmiştir. Ancak Erzen, metnin orijinaline yaptığı eklemeyi parantez

¹³ Bkz, Erzen, *Levâmi 'u'l-Cevâhir*, II, 211-212. İlgili bölümün alındığı yer için ayrıca bkz. el- İbşîhî, *el-Mustetrafa*, II, 320.

içerisinde göstermeyi de ihmal etmemiştir.¹⁴ Müellifin naklettiği bedevi Arapların fıkralarından bir tanesini burada örnek olarak vermek istiyoruz:

وَسَمِعَ أَعْرَابِيٌّ قَارِئًا يَقْرَأُ الْقُرْآنَ حَتَّىٰ آتَىٰ قَوْلَهُ تَعَالَى (الْأَعْرَابُ أَشَدُّ كُفْرًا وَنِفَاقًا) فَقَالَ: لَقَدْ هَجَانَا، ثُمَّ بَعْدَ ذَلِكَ سَمِعَهُ يَقْرَأُ (وَمِنَ الْأَعْرَابِ مَنْ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ) لَا بَأْسَ هَجَا وَمَدَحَ هَذَا كَمَا قَالَ شَاعِرُنَا:

هَجَوْتُ زُهَيْرًا ثُمَّ إِنِّي مَدَحْتُهُ
وَمَارَأْتُ الْأَشْرَافَ تُهَجِّي وَتُمدِّحُ

(Bir bedevi, Kur'ân okuyan birini işitti. Okuyucu, yüce Allah'ın “*Bedeviler küfürde ve nifakta daha katırdırlar.*” (Tevbe 9/97) ifadesini okuyunca Bedevi; “*Yüce Allah bizi yerdi.*” dedi. Daha sonra okuyucunun “*Bedevilerden öyleleri de var ki, Allah'a ve ahiret gününe iman ederler.*” (Tevbe 9/99) âyetini okuduğunu işitince de Bedevi şöyle dedi: “*Sorun değil yerdi ve övdü. Bu, şairimizin şu sözüne benziyor: Züheyr'i yerdim, sonra övdüm. Zira şerefli daima yerilir ve övülür.*”)¹⁵

2.4. Sarf ve Nahiv İlimlerinin Önemi

Erzen, Arap diline son derece önem veren bir âlimdir. O, henüz küçük yaşlarda Arapça tahsiline başlamış, hayatı boyunca talebelerine Arapça eğitimi vermiş ve pek çok Arapça eser telif etmiştir. Bu anlamda sarf ve nahiv ilmine dair medrese usulünde okutulan sıra kitaplarını okuturken talebelerine şu tavsiyesi olurdu: “Bir talebe sarf ve nahiv ilmine dair medresede okutulan ilk kitaplar olan *Emsile, Binâ, Maksûd* ve *İzzî*'yi okuduktan sonra kendine gelmezse yani ne okuduğunun farkına varmazsa *Avâmil, İzhâr* veya *Kâfiye*'de kendine gelmesi gerekir. Aksi halde talebeliğe devam etmesinde bir fayda olmayacaktır.”¹⁶ Bu sözlerinden Erzen Hoca'nın sarf ve nahiv ilimlerine verdiği önem anlaşılmaktadır. Zira ona göre sarf ve nahiv ilmini öğrenemeyen bir talebenin ilim yolculuğuna devam etmesi mümkün değildir. Arap diline bu denli önem veren bir âlim olduğu için de *Levâmi'ü'l-Cevâhir* adlı eserinde “*fî Tehbîbi 'İlmi'n-Nahv*” (nahiv ilmini sevdirmek hakkında) başlıklı bir bölüm yazmıştır. (Erzen, [mahtut eser], 1992: II/253,254).

Bu anlamda nahvin önemine dair birkaç nükte ve şiir paylaşmıştır. Örneğin “*Dediler ki: Nahvin sözdeki yeri tuzun yemekteki durumu gibidir... Sarf, ilimlerin anası, nahiv de babasıdır... Bir bedevi çarşıya inmiş, orada insanların lahnla (hatalı konuşma) konuştuklarını görünce şöyle demiş. Fesubhânallah! Bu insanlar lahn yaptıkları halde nasıl para kazanabiliyorlar!*” gibi sözler paylaşmıştır. Yine müellif bu bölümde nahvin önemine dikkat çeken ‘Alî b. Beşşâr’ın şu şiirini nakletmiştir:

¹⁴ Bkz. Erzen, *Levâmi'ü'l-Cevâhir*, II, 212. İlgili bölümün alındığı yer için ayrıca bkz. el- İbşîhî, *el-Mustetrafi*, II, 314.

¹⁵ Bkz. Erzen, *Levâmi'ü'l-Cevâhir*, II, 212. İlgili bölümün alındığı yer için ayrıca bkz. el- İbşîhî, *el-Mustetrafi*, II, 314.

¹⁶ Abdülkadir Erzen (Molla Feyzullah Erzen'in büyük oğlu) ile Silopi'de yapılan 08.08.2018 tarihli mülakattan.

رَأَيْتُ لِسَانَ الْمَرْءِ آيَةً عَقْلِهِ
وَعُنْوَانَهُ فَاَنْظُرْ بِمَاذَا تَعْنُونَ
وَلَا تَعْدُ إِصْلَاحَ اللِّسَانِ فَإِنَّهُ
يُخْبِرُ عَمَّا عِنْدَهُ وَيُبَيِّنُ
وَيُعْجِبُنِي زِيُّ الْفَتَى وَجَمَالُهُ
فَيَسْقُطُ مِنْ عَيْنِي سَاعَةً يَلْحَنُ

Kişinin dilini aklının alameti ve lakabı olarak gördüm. Neyle lakap edildiğine bak.

Dili düzeltilmeden geçme. Zira o, kendisinde bulunanı haber verir ve açığa çıkarır.

Çocuğun görünüşü ve güzelliği hoşuma gider. Lahn yaptığı anda ise gözümden düşer.

Erzen, söz konusu başlık altında daha çok sarf ve nahiv gibi dil bilimlerinin önemine dikkat çekmiş ancak nahvi sevdirmenin yollarına değinmemiştir. Başlığa bakıldığında okuyucuda bu bölümde nahiv ilminin nasıl sevdirebileceğinin anlatılacağı şeklinde bir beklenti oluşuyor. Ancak bölümün içindeki ifadeler okuyucuda hâsıl olan bu beklentiyi tam manasıyla karşılamamaktadır. Dolayısıyla burada başlık ile bölümün içeriği arasındaki uyumun beklenen düzeyde olmadığı müşahede edilmiştir.

2.5. Arapça Atasözü ve Özdeyişler

Erzen, *Levâmi‘u‘l-Cevâhir* adlı eserinin ikinci cildinde Arapça atasözü ve özdeyişlerine dair bir bölüm yazmıştır. Çok küçük değişiklikler dışında bu bölümün tamamı *el-Mustetraf*’tan alınmıştır. Burada öncelikle Kur‘ân ve hadislerde geçen atasözü ve özdeyişlerden örnekler sunan Erzen, ardından Arapların, muvelledûnun ve anonim olarak halkın kullandığı atasözlerine örnekler vermiştir. Daha sonra şiirlerde geçen atasözlerini ilk harflerini alfabetik sıraya göre tertip ederek vermiştir (Erzen, [mahtut eser], 1992: II/262,272). Bu bölümümü tamamını *el-Mustetraf*’tan alan Erzen, çeşitli yerlerde birtakım ihtisarlar yapmıştır. Nitekim şiirlerde geçen atasözlerini alfabetik sıraya göre verdiği bölümde her harften örnek vermekle birlikte *el-Mustetraf*’taki beyitlerin tamamını nakletmemiş, bazı yerleri ihtisar etmiştir. Örneğin *el-Mustetraf*’ta ‘l (elif) harfiyle başlayan beyitlerden tam olarak 40 tane nakledilmişken, *Levâmi‘u‘l-Cevâhir*’de ise bunların sadece 23 tanesi alınmıştır (el- İbşîhî, 1992: I/47,49; Erzen, [mahtut eser], 1992: II/267).

2.6. Dilbilim

Feyzullah Hoca “min ‘Ulûmi‘l-‘Arabiyye” başlığı altında es-Se‘âlibî’nin *Fıkhü‘l-Luğa ve Esrâru‘l-‘Arabiyye* adlı eserinden aldığı Arap diline dair çeşitli konuları derlemiştir (Erzen, [mahtut eser], 1992: II/273,276). Bu bölümün sonunda da söz konusu bilgileri aldığı yeri göstermeyi ihmal etmemiştir.

Fıkhu'l-Luğa'nın farklı yerlerinden derlenerek hazırlanan bu bölümdeki on dört konunun tamamı ileri seviyedeki talebelerin anlayabileceği Arapçanın son derece önemli konularındandır. Bunlardan birkaç tanesini burada vermek istiyoruz:

a. Gayr-ı âkillerin insan konumunda kullanılması: Bu, Arapların konuşmalarında var olan bir kullanımdır. Örneğin Araplar أَكْلُونِي الْبُرَاغِيثُ (Pireler beni yedi.) derler. Aynı şekilde yüce Allah (يَا أَيُّهَا النَّمْلُ ادْخُلُوا مَسَاكِنَكُمْ لَا يَحْطِمَنَّكُمْ سُلَيْمَانُ وَعَجُودُهُ) (Ey karıncalar! Yuvalarınıza girin ki Süleyman ve orduları sizi ezmesinler (parçalamasınlar).” (Neml 27/18) buyurmuştur. Yine yüce Allah (وَاللَّهُ خَلَقَ كُلَّ دَابَّةٍ مِنْ مَاءٍ فَمِنْهُمْ مَنْ يَمْشِي عَلَى بَطْنِهِ وَمِنْهُمْ مَنْ يَمْشِي عَلَى رِجْلَيْنِ وَمِنْهُمْ مَنْ يَمْشِي عَلَى أَرْبَعٍ) (Allah her canlıyı sudan yarattı. Onlardan kimi karnının üstüne yürüyor, kimi iki ayak üstüne yürüyor, kimi de dört (ayak) üstüne yürüyor.” (Nûr 24/45) diye buyurmuştur. Deniliyor ki, bu âyette yüce Allah, iki ayağı üzerinde yürüyenlere tağliben¹⁷ böyle bir ifade kullanmıştır. Bunlar da Âdemoğullarıdır. Araplar müzekkerle müennes bir arada olduğunda müzekkere tağlib ettikleri gibi akıllıları da gayri akillere tağlib ederler (Erzen, [mahtut eser], 1992: II/273). Örneğin Araplar anne ve baba için الأَبَوَانِ (el-ebevân) derler. Yani müzekkeri müennese tağlib ederler (Erzen, [mahtut eser], 1992: II/273).¹⁸

b. İki şeyi birleştirmek ve sonra birini zikrederek her iki şeyi kastetmek: Araplar şöyle der: رَأَيْتُ عُمَرَ وَزَيْدًا وَسَلَّمْتُ عَلَيْهِ أَيُّ عَلَيْهِمَا (Ömer'i ve Zeyd'i gördüm ve ona selam verdim. Yani o ikisine selam verdim.). Yine âyette (وَإِذَا رَأَوْا تِجَارَةً أَوْ لَهْوًا انفَضُّوا إِلَيْهَا) (Bir ticaret veya eğlence gördüklerinde hemen ona yönelip dağıldılar.” (Cumâ 62/11) Burada إِلَيْهَا (ona) ifadesinden إِلَيْهِمَا (o ikisi) yani ticaret ve eğlence kastedilmektedir (Erzen, [mahtut eser], 1992: II/273).¹⁹

c. Mazi fiilin muzari anlamında kullanılması veya tam tersi: Yüce Allah şöyle buyurmuştur: (آتَى أَمْرُ اللَّهِ فَلَا تَسْتَعْجِلُوهُ) “Allah'ın emri gelecektir; acele gelmesini istemeyin.” (Nahl 16/1) Bu âyette mazi kipinde gelen آتَى (geldi) fiili muzari anlamda kullanılmıştır. Yine (فَلَمْ تَقْتُلُوا أَنْبِيَاءَ اللَّهِ مِنْ قَبْلُ) “Bundan önce Allah'ın peygamberlerini niçin öldürüyordunuz” (Bakara 2/91) âyetinde geçen تَقْتُلُونَ (öldürüyorsunuz) fiili muzari kipinde gelse de mazi anlamda kullanılmıştır (Erzen, [mahtut eser], 1992: II/274,275).²⁰

d. Fâilin meful anlamında kullanılması: Araplar سِرٌّ كَاتِمٌ يَنْصُرُكَ (tutulmuş sır) veya مَعْمُورٌ (Mamur bir yer) derler. Aynı şekilde Kur'ân'da (لَا

¹⁷ Tağlib, Arapçada fesahat veya belagat açısından mürecceh olan bir sözün mana veya lafız olarak diğer bir söze galip getirilmesidir. Başka bir ifadeyle kendilerinde tağlib yapılacak iki şeyden birisinin diğerine tercih edilmesi ve onlardan tercih edilen şeyin lafzının her ikisi için de kullanılmasıdır. Örneğin قمران (iki ay) ifadesiyle hem güneş hem ay kastedilmektedir. Böylece ay kelimesi güneşe tağlib edilmiştir. Bkz. M. Edip Çağmar, “Arap Dilinde Tağlib”, *Dicle ÜİFD*, cilt: 4, sayı: 2, (Diyarbakır 2002), s. 95,96.

¹⁸ İlgili ifadenin *Fıkhu'l-Luğa*'daki yeri için bkz. Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmail es-Se'âlibî, *Fıkhu'l-Luğa ve Esrârü'l-'Arabiyye*, Thk. Yahya Murad, 1. Baskı, Mu'essesetu'l-Muhtâr, Kahire 2009/1430, s. 232.

¹⁹ İlgili ifadenin *Fıkhu'l-Luğa*'daki yeri için bkz. es-Se'âlibî, *Fıkhu'l-Luğa*, s. 233.

²⁰ İlgili ifadenin *Fıkhu'l-Luğa*'daki yeri için bkz. es-Se'âlibî, *Fıkhu'l-Luğa*, s. 235.

(إِنَّهُ كَانَ وَعْدُهُ مَأْتِيًّا) “Bugün Allah’ın emrinden korunacak hiç kimse yoktur.” (Hûd 11/43) Şeklinde geçen عَاصِمٌ kelimesi مَعْصُومٌ anlamındadır. Dolayısıyla hem Arapların kelâmında hem Kur’ân’dan getirilen nakillere bakıldığında Arapçada mefulün bazen fâil anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır (Erzen, [mahtut eser], 1992: II/275).²¹

e. Mefûlün, fâil anlamında kullanılması: Yüce Allah (إِنَّهُ كَانَ وَعْدُهُ مَأْتِيًّا) “Şüphesiz onun va’di yerine gelecektir.” (Meryem 19/61) diye buyurmuştur. Yine bir başka âyette (حِجَابًا مَسْتُورًا) “Gizleyen bir örtü.” (İsrâ 17/45) ifadesi geçmektedir. Bu âyetlerde geçen مَأْتِيًّا kelimesi آتِيًّا (gelen) مَسْتُورًا kelimesi de سَاتِرًا (örtün) anlamında ismi fâil olarak kullanılmıştır (Erzen, [mahtut eser], 1992: II/275).²²

f. Arapların çocuklarına çirkin (kötü isim) takması: Araplar çocuklarına حَجْر (taş), كَلْب (köpek), نَمْر (kaplan), ذَنْب (kurt), أَسَد (aslan) v.s. isimler takarlardı. Bazı Araplar, bir oğlu doğduğunda, ona gördükleri ilk nesnenin veya işittikleri ilk sesin ismini verip bunu hayra yorarlardı. Örneğin birinin oğlu doğduğunda gözüne ilk anda bir taş ilişse oğluna “Hacer” ismini verir ve bunu şiddet, sertlik, sebat ve sabır gibi olumlu şeylere yorardı. Aynı şekilde o an ilk olarak gözüne bir köpek ilişse, oğluna “Kelb” ismini verir ve bunu sadakat ve yüksek seda gibi güzel manalara yorardı. Bu anlamda İbnu’l-Kelbî’ye şöyle soruldu: “Niçin Araplar çocuklarına Kelb, Evs ve Esed; kölelerine ise Yusr, Sa’d ve Yemen gibi isimler takarlar?” Dedi ki; “Bu durum daha iyidir. Çünkü onlar, çocuklarını düşmanlarına karşı, kölelerini ise kendileri için isimlendirirler.” (Erzen, [mahtut eser], 1992: II/276).²³

2.7. Kur’ân’dan İktibâs Etmek ve Darb-ı Mesel Türetmek

Feyzullah Erzen bu konuya; Kur’ân’dan iktibas edilen bazı ifadelerin günlük konuşmalarda veya hitabet ve benzeri alanlarda kullanmanın veya Kur’ân’da geçen bazı mesellerden iktibas etmenin caiz olup olmadığıyla ilgili bir soru yönelterek başlamıştır (Erzen, [mahtut eser], 1992: II/277).

Bilindiği gibi iktibas, kişinin Arap şiiri veya nastan (Kur’ân veya hadis) bazı lafızları kendi konuşmalarında kullanmasıdır. Arap şiirinden iktibas konusunun caiz olduğu hakkında ittifak vardır. Nastan iktibas ile ilgili ise ulema şunu dedi: Cünüp olan kişi Kur’ân’ı kastetmemek şartıyla bazı Kur’ân lafızlarını zikredebilir. Bunun yanı sıra namaz kılan kimsenin Kur’ân lafızlarını tilavet maksadıyla değil de birisine bir şeyler anlatmak için okursa namazı bozulur. Bu hususta pek çok fakih ve âlimin görüşünü nakleden Erzen, sonuç olarak birinci meselede bir ihtilafın olmadığını ikinci hususta ise birtakım itirazlar olsa da

²¹ İlgili ifadenin *Fıkhü’l-Luğa*’daki yeri için bkz. es-Se‘âlibî, *Fıkhü’l-Luğa*, s. 236.

²² İlgili ifadenin *Fıkhü’l-Luğa*’daki yeri için bkz. es-Se‘âlibî, *Fıkhü’l-Luğa*, s. 236.

²³ İlgili ifadenin *Fıkhü’l-Luğa*’daki yeri için bkz. es-Se‘âlibî, *Fıkhü’l-Luğa*, s. 268,269.

genel kanaat namazda okunan âyetin tilavet anlamı dışında bir maksatla okunmasının namazı ibtal edeceği yönündedir. Bu hususta itirazları olan kişiler ise Hz. Ali (r.a.)'den nakledilen şu olaya dayanmaktadırlar: Hz. Ali (r.a.) Kûfe mescidinde namaz kılarken yanına haricilerden birisi geldi "Hüküm ancak Allah ve Resûlünüdür." dedi. Bunun üzerine Hz. Ali (r.a.) namazda olduğu halde "O halde sen sabret. Şüphesiz Allah'ın vaadi gerçektir. Kesin bir şekilde inanmayanlar sakın seni hafifliğe yöneltmesinler." (Rûm 30/60) mealindeki âyeti okudu. Selam verince de haricilerden olan kişinin sözünü kast ederek "Bu doğru bir sözdür ancak bununla batıl bir mana kastedilmiştir." dedi (Erzen, [mahtut eser], 1992: II/279). Dolayısıyla bu olayda Hz. Ali (r.a.)'nin namazdayken tembih maksadıyla bir âyet okumasına rağmen namazına devam ettiği anlaşılmaktadır. Bu olayı delil olarak kullananlar, bu şekilde hem tilavet hem tembih maksadıyla Kur'an'dan bir şeyler okumakla namazın bozulmayacağını savunmuşlardır.

İktibas konusunun caiz olup olmadığı hakkında bir giriş yapan Erzen, daha sonra sahabe, tabiîn ve ulemeden bunu kullanan kimselere dair örnekler vermiştir (Erzen, [mahtut eser], 1992: II/280,288).

Sonuç

Feyzullah Erzen geçmişten günümüze kadar Anadolu'nun çeşitli yerlerinde birer eğitim müessesesi olarak varlıklarını devam ettiren medrese kurumlarının yetiştirdiği önemli isimlerden birisidir. O, hayatının büyük çoğunluğunu ilim tedrisatına ve kitap telifine adanmıştır. Çeşitli ilim dallarında pek çok kitap telif eden Erzen'in üç ciltten oluşan *Levâmi' u'l-Cevâhir* adlı eseri, bunların en hacimli ve en önemlisidir. Müellif bu eserin çeşitli yerlerinde Arap diliyle ilgili önemli meselelere temas etmiştir. Arapça ile ilgili mülâhazalarını da genellikle el-İbşîhî'nin *el-Mustatrafı* ile es-Se'âlibî'nin *Fıkhu'l-Lığa* adlı eserlerinden faydalanarak derlemiştir. Alıntı ettiği bölümlerin sonunda aldığı bilgilerin ilgili eserlerdeki yerlerini belirtmeyi ihmal etmemiştir. Arapçayla ilgili konuları daha çok eserinin ikinci cildinde toplayan Erzen, eserinin çeşitli yerlerinde de bu dille ilgili temaslarda bulunmuş ve kendisine ait bazı şiihlere yer vermiştir. Bu durum, müellifin Arap dili alanındaki yetkinliğini eserin çeşitli yerlerine yansıttığı anlamına gelmektedir. Yine müellifin oğlu Abdülkadir Erzen'le yapılan mülakatta Feyzullah Erzen'in Arapçaya son derece hâkim olduğu ve Arap diline büyük önem veren bir şahsiyet olduğu anlaşılmıştır. Müellifin başta *Levâmi' u'l-Cevâhir* adlı eseri olmak üzere teliflerinin çoğu el yazması şeklindedir. Dolayısıyla bu değerli çalışmaların bir an önce basılıp ilim dünyasına kazandırılması için araştırmacılara büyük görev düşmektedir.

Kaynakça

Kur'ân-ı Kerîm

- Çağmar, M. Edip. (2002). Arap Dilinde Tağlîb, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, cilt: 4, sayı: 2, IV/95-111.
- el- İbşîhî, Şihâbuddîn Muhammed b. Ahmed. (1992/1412). el-Mustetraf fî Kullî Fennin Mustezraf (I-II), Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayât.
- Erzen, A. (Molla Fezullah Erzen'in büyük oğlu) ile Silopi'de yapılan 08.08.2018 tarihli mülakattan.
- Erzen, A. Şeyh Seyid Fezullah Erzen el-Fındıkî'nin Hayatı ve Eserleri (Babasıyla ilgili kaleme aldığı basılmamış özel notları), [ys.], [tsz.].
- Erzen, F. (1992/1417). Levâmî'ü'l-Cevâhir bi İsnâ 'Aşere Fennen Yucâhir (I-III), Silopi: [mahtut eser].
- Erzen, M. S. (2007). Dünden Bugüne Erzen Ailesi, İstanbul: Birinci Baskı, Kilim Matbaacılık.
- es-Se'âlibî, Ebû Mansûr Abdulmelik b. Muhammed b. İsmail. (2009/1430). Fıkhu'l-Luğa ve Esrârü'l-'Arabiyye, Thk. Yahya Murad, Kahire: Mu'essesetu'l-Muhtâr.
- Karasakal, Ş. (2013). Seyyid Fezullah Fındıkî ve Levâmî'ü'l-Cevâhir Adlı Eseri, Akademik Araştırmalar Dergisi, sayı: 58, XV/199-219.
- Karasakal, Ş. (2014). Seyyid Fezullah Erzen'in Levami'u'l-cevahir'inde Tufan Kıssası, Uluslararası Hz. Nuh ve Cudi Sempozyumu 27-29 Eylül 2013, İstanbul: İlbey Matbaa, 561-572.
- Karataş, F. (2018). Eş-Şu'abu'l-Erba' fi-Mtinâi'z-Zuhr Ba'de'l-Cuma' Adlı Eser Üzerine Bir Değerlendirme, Şehr-i Nuh Uluslararası Multidisipliner Çalışmalar Kongresi 8-9 Eylül 2018, Şırnak: İksad Yayınevi, 89-100.
- Kılıç, H. (2000). İbşîhî, Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: XXI/376-377.
- Özdirek, R. (2010). Cumhuriyet Döneminde Şırnak Bölgesinde Yaşayan Âlimlerin Fıkıhla İlgili Eserlerinin Değerlendirmesi, Uluslararası Şırnak ve Çevresi Sempozyumu 14-16 Mayıs 2010, Ankara: 707-722.
- Tıraşçı, M. (2012). Cizre ve Çevresinde Kürtçe Mevlidler ve Müzikal Olarak Günümüzde İcra Ediliş Tarzları, Bilim Düşünce ve Sanatta Cizre (Uluslararası Bilim Düşünce ve Sanatta Cizre Sempozyumu), Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, İstanbul: 501-508.
- Tıraşçı, M. (2013). Güneydoğu ve Doğu Anadolu Çevresinde Arapça, Kürtçe, Zazaca Mevlidler ve Müzikal Olarak İcra Ediliş Tarzları, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi., sayı: 2, XVII/209-236.

- Topuzođlu, T. Rüştü. (2009). Seâlibî, Ebû Mansûr, Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: XXXVI/236-239.
- Yılmaz, İ. (2012). Şırnaklı Bir Âlim Molla Feyzullah Erzen ve Fıkıhla İlgili Eserleri, Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı: 5, III/57-82.

Makale Geliş Tarihi: 18.01.2020

Makale Kabul Tarihi: 11.02.2020

GÎYA DI DÎWANA ŞÊX EBDURRAHMANÊ AQTEPÎ DA

Osman Aslanoğlu¹

KURTE

Şêx Ebdurrehmanê Aqtepi (1842-1910) li navçeya Çinarê ya Amedê hatiye dinyayê. Şêxekî Neqşibendî-Xalidî bû. Lê di heman demê de muderrîs, lêkolîner û helbestvan bû. Di gelek qadên cuda da berhemên pir girîng nivîsandine. Piraniya berhemên wî bi Erebi ne. Lê du berhemên xwe yên Kurdî/Kurmançî hene. Yek Rewdunneim e û ya din jî dîwana wî ye. Navê dîwana wî Dîwana Rûhî ye û bi awayekî klasik hatiye nivîsandin. Aqtepi di dîwana xwe de tevî mijarên cur bi cur bi qasî ku me fehm kir bi giranî li ser evîna îlahî sekinîye. Di helbestên xwe yên tesewwufî-evînî de jî mezmûnan pir îstifade kiriye. Ev mezmûn bi piranî jî qadên wek ajal, gîya, kesayet û endamên xweşikîya yarê ne. Em ê di vê xebatê de li ser beşa gîyayan bisekinin. Di beşa gîyayan da dar, meywe û kulîlk hene. Ev mezmûn di helbesta klasik da bi piranî jî bo xweşikîya yarê tîn bikaranîn. Aqtepi jî bi heman awayî cih daye şibandinên bi vî rengî. Aqtepi dora 14 heb nîşaneyên gîyayî bi kar anîne. Hinek jî van bi aliyekî tenê, hinek jî bi çend alîyan hatine behskirin. Em ê jî bo her mezmûnekê, eger çend wateyên cuda hebin behsa wan bikin û mînakên wek hev ên derbarê wê wateyê li bin bidin. Bi vî awayî nêrîna edebî ya Aqtepi ya li ser gîyayan baştir dê were dîtin û fehmkirin.

Peyvên Sereke: Aqtepi, Mazmûn, Dîwan, Gîya, Kulîlk, Dar, Dîwana Rûhî

Şeyh Abdurrahman Aqtepi'nin Divanında Nebat

ÖZ

Şeyh Abdurrahman Aktepi Diyarbakır'ın Çinar ilçesinde dünyaya geldi. Nakşibendî-Halidî şeyhi idi. Aynı zamanda müderris, araştırmacı ve şairdi. Çok farklı alanlarda önemli eserler yazmıştır. Eserlerinin çoğu Arapça'dır. Ancak iki Kürtçe/Kurmançî eseri vardır. Biri Ravdunneim, diğeri ise divanıdır. Divanın adı Divan-ı Ruhî olup klasik tarzda yazılmıştır. Aktepi divanında farklı konularla beraber anladığımız kadarıyla ağırlıklı ilahi aşk üzerinde durmuştur. Tasavvufî-aşk şiirlerinde pek çok mazmun kullanmıştır. Bu mazmunlar daha çok hayvan, bitki, kişilik ve sevgilinin güzellik unsurlarıdır. Bu çalışmamızda bitkiler grubu üzerinde duracağız. Bitkiler grubunda ağaçlar, meyveler ve çiçekler vardır. Bu mazmunlar klasik şiirde çoğunlukla sevgilinin güzelliği için kullanılır. Aktepi de aynı şekilde bu türden benzetmelere yer vermiştir. Aktepi 14 kadar bitkisel mazmun kullanmıştır. Bazıları bir açıdan, bazıları ise bir kaç açıdan işlenmiştir. Biz her bir mazmun için kaç tane farklı anlam varsa onlara yer vereceğiz. O anlamla ilgili benzer örnekler ise altında verilecektir. Bu şekilde Aktepi'nin bitkiler hakkındaki edebî yaklaşımı daha iyi görülecek ve anlaşılacaktır.

Anahtar Sözcükler: Aqtepi, İmaj, Divan, Nebat, Ağaç, Ruhi Divanı

¹Dr. Öğr. Üyesi, Dicle Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Kürt Dili ve Edebiyatı Bölümü,
aslanogluosman@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6534-3125>

Plants in the Divan of Sheikh Abd-el-Rahman Aktepi

ABSTRACT

Sheikh Abdurrahman Aktepi (1842-1910) was born in the Çinar district of Diyarbakır. He was a Naqshbandi-Khalidi sheikh. He was also a lecturer, researcher and poet. He has written crucial works in many different fields. Most of his works are in Arabic. However, he has two Kurdish/Kurmanji works. One of them is Ravdu'n Naim and other one is the Divan. The name of the Divan is "Divan of Ruhi" and it has been written in classical style. Along with different subjects, as we understand he has focused more on divine love in his Divan. He has utilized a lot from images in his poems themed mysticism and love. These symbols are mostly animals, plants, personality and beauty elements. In this study, we are going to focus on the group of plants. There are trees, fruits and flowers in this group. These images are mostly used for lover and for its beauty elements in classical poetry. Aktepi has also likewise given place to such metaphors. Aktepi has given place 14 images in this field. Some of them have been studied from only one aspect, some of them from several aspects. We will talk about all the different meanings they have that are loaded on them and give examples of same types one under the other. In this way, Aktepi's literary view of plants will be seen and understood better.

Keywords: Aktepi, Images, Divan, Plant, Flower, Tree, Divan of Ruhi

Destpêk

23

Remz di jîyana mirovan de ji serdemên ewil da hebûne. Mirovan ji bona ku xwe ji kesên din cudatir bikin û ji ber hin sedemên din nîşaneyên cuda bikar anîne. Ev nîşane bi wateyên xwe wek ala û 'elem, bûne elameta wan kesan û milletan. Piranîya remzan ji wêneyên heywanan, ji alavan û dar û beran dihatin hilibjartin. Mirovan gelek wate li van tiştan bar dikirin û ji bo hin peyaman ev remz bikar dianîn. Di dîroka gelek neteweyan da ev nîşane bi madenan wek heykel hatine çêkirin an li ser çîya, zinar, kevir, text û kaxezên cur bi cur hatine neqîşandin (Erdem, 1989: 352). Bi vî awayî mirovan bi van şeklan jîyana xwe xemilandiye. Piştî ku di jîyana rojane ya civakî da li ajalan, alavan, dar û kulîlkan û hetta şexsfîyetan gelek wate hatin barkirin, mirovan ev remz di berhemên xwe da, di wêjeyê de û bi taybet di helbestan da bikar anîn.

Remzên ku di wêjeyê da hatine bikaranîn ra mezmûn tê gotin. Her neteweyekê bi bandora çanda xwe, bi fikra xwe, wate û şîroveyên cuda li van mezmûnan kirin. Helbestvanan ji bo gotinên bi bandor û kurt lêbelê kûr, ji van mezmûnan îstîfade kir. Gelek wate û sifetên cuda bi van mezmûnan îfade kirin. Di wêjeya hin netewan an herêman da bikaranîna sembolan di berhemên tesewwûfî da dest pê kiriye. Ji ber ku mutesewwûf ji ber şertên hakim û heyî, nikare hestên hundirê xwe eşkere bike. Ji ber vê serî li bikaranîna mezmûnan dide (Pûrnamdarîyan û Şakirî, 1391: 26). Helbestvanan jî gelek tişt, bi van mezmûnan şibandin hev. Bi vî awayî hunera şibandinê ket nav mijara helbestên simbolîk. Wek mînak: Ji bo cesaretê şêr, mezmûnek e. Lê helbestvan dema behsa yekî wêrek dike, di

navbera şêr û wî da şibandîne jî dike. Bi vî awayî mijara mezmûnan bi piranî bi hunera şibandîne va giradayî ye.

Ji van mezmûnan em ê di vê xebatê da li ser gîyayan rawestin. Bi têkilîya helbestvanan û çanda hezar salî di bikaranîna mezmûnan da êdî kevneşopîyek çêbûye û ji bo wan wateyên sereke rûniştine. Ev wate bi piranî ji bo yarê û endamên xweşikîya yarê ku armanca wan evîna îlahî ye û wateyên tesewwûfî ne, hatine bikaranîn. Wek neteweyên din ên rojhilatî Kurdan jî di berhemên xwe yê wêjeyî da ji van mezmûnên gîyayî îstifade kirine. Ji helbestvanên dîrdem ên Kurd Baba Tahîrê Uryan û Elîyê Herîrî bigirin heta Melayê Cizîrî, Ehmedê Xanî, Feqîyê Teyran û helbestvanên dema me gelek helbestvanan cih daye Mezmûnên gîyayî. Şêx Ebdurrehmanê Aqtepî (1842-1910) jî bi bandora helbestvanên berê xwe li ser kevneşopîya berîya xwe çûye û gelek mezmûnên ji gîyayan bikar anîne.

Di wêjeyê de bi taybetî di helbestê de mezmûn ji bo beyana gelek wateyên kûr tîkî bikaranîn. Nîşane carinan bi tevgerên xwe, carinan bi rewş, şekl, reng, deng û bîhna xwe xwedîyê hin wateyan in. Wek mînak: şêr, him bi şekl û dîmena xwe, him jî bi zexmbûna xwe cesaret û wêrekîyê temsîl dike. Ji ber vê wek remza cesaretê û hêzê di wêjeyê de cih girtiye (Canbazî, 1394: 60; Nîhanî, 1394: 50). Lêv, yaqût û şerab bi rengê xwe yê sor hatine behskirin. Qedeha şerabê ji alîyê rewş, şekl û reng va tê nirxandin; bi rewşa xwe wek camekê dikare bişkê, bi şeklê xwe wek dil e, bi rengê xwe wek xwîn e. Bi van taybetîyan qedeh û dil bi hev ra tîkîdar dibin (Tarlan, 1998: 27, 42). Bi heman awayî di helbestan da gîya yanî dar û ber û kulîlk bi gelek alîyan hatine bikaranîn. Bi taybet di helbesta klasîk da mezmûnên gîyayan gelek bikar hatine. Bax, baxçe, keskahî, hêşînahî, dar û ber û kulîlk bi dîmenên xwe yê xweşik bala mirovan dikşînin. Bi zimanê xwe yê halî û rewşî ji mirovan ra tiştinan dibêjin. Razên hundirê xwe vedibêjin. Helbestvan razên veşartî yê wan, bi nêrîna xwe derdixin holê (Rengçî, 1372: 5).

Di helbesta klasîk a Farsî, Erebi û Tirkî da ev mezmûn çawa hatibin bikaranîn, di helbesta klasîk a Kurdî da jî hema hema bi eynî taybetîyan hatine xebitandin. Hin cudahîyên girêdayê çanda wan helbet hene. Bi taybet di helbestên evînî de û tesewwûfî da remz û wateyên wan gelek rûniştine û helbestvan bi piranî şibandînen wek hev dikin. Tenê asta hunera bikaranîna van ji hev cuda dibe.

Aqtepî jî wek helbestvanên klasîk ên berîya xwe mezmûnên gîyayî bikar anîne. Ev bikaranîn carinan wek helbestên klasîk ji bo evîna îlahî di nav helbestên eşkere dînî û tesewwûfî da pêk hatiye. Rêjeya bikaranîna gîyayan a di van da herî hindik e. Carinan di helbestên evînî da dema ku li ser xweşikîya yarê tê sekinandin û nîşaneyên gîyayî tîkî bikaranîn. Ev cure helbest zêde ne. Li ser xweşikîya yarê ji xwezayê zêdetir şibandî tîkî kirin. Lê divê were zanîn ku ji ber kesayeta Aqtepî ya dînî û tesewwûfî di helbestên wiha evînî da jî mebest ji yarê Xweda ye. Hinek cure helbest jî hene ku Aqtepî herî zêde di wan da behsa

xwezayê dike. Helbestên wiha hindik in, lê tê da tewsîfa xwezayê pir hatiye kirin û navê gîyayan pir bikar hatine. Wek ku Aqtepî mîna Feqîyê Teyran dîmenên xwezayê û biharê pêşkeş dike. Aqtepî bi taybet di helbesta 11'an a bi destpêka "*kesk û sor û şîn û zer*", helbesta 15an a bi destpêka "*lebgul û gerdangul*" û helbesta 27'an a bi destpêka "*purpizêk min girt yed*" behsa xwezayê bi awayekî berfireh dike û di hemûyan da li ser têkilîya bi xweşikîya yarê ve disekine.

Aqtepî di helbestên xwe de bi piranî navê kulîlkan bikar anîye. Ji kulîlkan jî herî zêde navê gulê bikar anîye. Jixwe ev rewş di helbesta klasîk da jî bi piranî bi heman şeklî ye. Helbestvanan zêde behsa navê gulê kiriye. Aqtepî jî bilî gulê, nesrîn, lale, nêrgîz, sosin û reyhan jî bikar anîne. Xencî kulîlkan darên serwîyê, 'er'êrê û tirî jî kiriye mezmûn. Wekî din gîyayê qamişê şêkir (nebat) û pîvaz jî hatiye bikaranîn. Em ê yek bi yek li ser van û wateyên ku lê hatine barkirin bisekinin. Ji bo malikên mînakî me dîwana ku ji Weşanên Belkîyê² derketiye bi kar anî û di dawîya mînakan da bi hesaba rêza helbestan a di pirtûkê da me jimara helbestê û jimara malik an ristan li ba hev da.

1. Kulîlk, Çîçek

Kulîlk, beşa rengîn û bibîhn û tovdar a gîyayan e ku bi wan tovan zêde dibin. Ji bergên sehanî, bergên tacî û tovan pêk tê. Di tevahîya dîrokê da di jîyana takekesî û civakî ya mirovan da xwedîyê cihekî girîng bûye. Ev navê giştî jî wek cureyên wê di helbesta klasîk da zêde bikar nayê. Bi piranî jî bo teswîra bihar û baxan bi awayekî giştî tê gotin. Dema ku bax, di şibandîna da jî bo tiştêkî tê bikaranîn, kulîlk jî bo kes an tiştên di nav wir de tê gotin. Wek mînak her tiştê ku cihekî dixemilîne bi kulîlkan tê şibandin. Ger helbestvanî bi baxekî ve were şibandin, helbestên wî wek kulîlk tên hesibandin (Rengçî, 1372: 11; Malmîr, 1396: 37; Tarlan, 1998: 123). Lê cureyên kulîlkan zêdetir bi endamên xweşikîya yarê tên şibandin. Her kulîlkek endameke bedenê temsîl dike. Wek ku gul, rû ye; nêrgîz çav e; lale dil e, Yasemîn spîtiya bedenê yarê ye. Di helbestan da bi piranî bi bêjeyên ezhar, şukûfe, kulîlk û gul derbas dibe.

a- Rengînî

Wek navê giştî kulîlk an çîçek xemla hemû bax û baxçe û mêrgan e. Dema behsa xweşikîya van deran an cihekî tê kirin, behsa rengînîya kulîlkan tê kirin. Ji ber ku xemla xweş kulîlkên rengîn in. Aqtepî bêjeya tirkî "çîçek"ê di şûna "kulîlk" a kurdî bi kar tîne û wexta ku biharê pênasê û şîrove dike li ser rengên wan, vebûna wan li nav baxçeyên çivîkan û li mêrgan disekine. Aqtepî jî bo rengînîya wan jî mînaka netewên bi rengên cuda dike. Yek jî van Rom e û a din

² Aqtepî, Şêx Evdirrehman, (2013). Şêx Evdirrehmanê Aqtepî Dîwana Rûhî, Amadekar: Rênas Jiyan, Diyarbakir: Weşanên Belkî.

Habeş e. Yanî çawa ku rengên van milettan spî û reş e, kulîlk jî dema biharê li nav çîmên reng rengî ne:

Wek di nîsan rengereng, çiçek vebin der murxîzar

Muxtelit bûn têk di çîmen leşkerê Rom û Hebeş 11/2

b- Xweşikî

Kulîlk bi reng û bîhna xwe ya xweş nîşanên xeml û xweşikîyê ne. Her cihê ku dikevinê xweş dikin. Eger evîndar, ji hezkirîya xwe dûr be, xweşikîya kulîlkan jî li ber çavê wî wenda dibe. Dilê wî nare wan kulîlkên xweşik jî:

Purpizêk min girte yed lakin ji hukmê firqetê

Purpizêk û çiçek û sorgul di bîra min ne tê 27/1

2. Gul, werd:

Gul, ji malbata gulîyan (Rosaceae) e ku gelek cureyên wê hene, bîhn-xweş e û bi istirî ye. Ji cinsê gîyayên wek daran e. Di meha Gulan û Pûşperê da vedibin. Kulîlkên wê dîmen-xweş in. Ji aliyê şeklê pelan va hinek cureyên wê sade, hinek nîvqatqatî û hinek jî qatqatî ne (Devrim, 1999: III, 1266; Zavotçu, 2012: 34). Jê ji gelek alîyan va tê îstîfadekirin. Jê rûnê gulan, ava gulan, bîhn û şîranîyên gulan tîn bidestxistin.

Di wêjeyê da û bi taybet di helbestan de kulîlka ku herî zêde tê behskirin gul e. Herî zêde bi navê gul û werd derbas dibe. Wek mezin û fermandarê kulîlkan jî tê qebûlkirin. Di wêjeyê de bi piranî bi rengê xwe û carinan jî bi şeklê xwe cih digre. Gul ji bo yarê wek nîşane û mezmûnek hatiye qebûlkirin. Yanî dema ku gul tê gotin, mebest jê yar e. Xencî vê wek kulîlkên din ji aliyê şeklî û rengî va carinan bi endamên yarê (rû û gup) jî tê şibandin. Lê kulîlkên din bi piranî ji bo endameke bedenî ya yarê tîn bikaranîn. Gul herî zêde ji biharê hez dike û payîz û bayê payîzê dujminê wê ye. Ji ber ku payîz mirina gulê ye. Ji ber tîkîliya bihar û gulê, ji bo navê biharê “demsala gulan” tê gotin. Ev jî ji gîrîngî û para gulê ya di biharê da tê (Aslanoğlu, 2018: 452; Pala, 2009: 171; Zavotçu, 2012: 2012: 34; Yıldırım, Ali, 2012: 2703). Gul, pir temenkurt in. Ji ber ku dema tîn qutkirin demeke kin şunda hema diçilmisin û dimirin. Bi vî aliyê xwe nîşaneyên temenê kin e (Aktaş, 2002: 25; Hadî, 1394: 52; Enverî, *Ferheng-i Kinâyât-ı Sohen*, II, 1359). Bi reng û şeklê xwe yê xweşik gul di ferhengên kînayeyan da wek nîşaneyên rûyê xweşik derbas dibe. Ji ber ku rû jî wek gulê sor û zindî ye. Ronahîyê dide dora xwe. Gul bi piranî bi bêjeyên wek roj, heyv, bihar, bax, bostan, gulistan, gulzar, cînet û çemen ra derbas dibe. Bayê sibê bîhna gulê ji evîndarê wê bilbil ra dibe. Lê bayê payîzê mirina gulê ye. Gul, xweşîyê temsîl dike, lê bê istirî jî nabe.

Di tesewufê gul, nîşaneyên vebûna dilê salîk berva marîfet û îrfana xwedê ye. Wekî din gul, bi dil va tê şibandin. Ji ber ku di dil da gelek wateyên îlahî û manewî hene û ev raz û wateyên îlahî wek gul tîn hesabandin. Yanî dil baxçeyê

gulan e (Artun, 2010: 179). Gula ku hîn tam venebûye wek remza wahdetê tê qebûlkirin. Eger tam vebûbe ew wek kesretê tê qebûlkirin. Bi hunera îstîfayê di şûna pêxemberê me Hz. Muhammed da jî tê bikaranîn.

a- Gul û istirî

Gul her çiqas xweşik be û bala meriv bikşîne jî, dema meriv destê xwe davêje gulê istirîyên wê nahêlin ku meriv bi rehetî gulê jê ke. Ev jî nîşaneyê zehmetî û zorîyên evîndarîyê temsîl dikin. Ji bo wê istirî û gul tim li ba hev in. Di helbestan da istirî bi piranî bi bêjeya “xar”ê derbas dibe. Yanî wek jîyanê bê zehmetî tiştêk bi dest nakeve. Evîndar dixwaze gulê bîhn ke, lê nikare zû zû bigêje gulê. Ji ber ku anstengî û reqîbên ku wek istirîyan li hember wî ne, wî aciz dikin. Dilê evîndar ji ber dûrbûna ji gulê, tim derd û mîhnetan dikşîne. Ev derd û zehmetî, dibin xar û di dilê evîndêr ra darin. Li vir xar wek şûr û tîran e ku li dilê evîndêr dikeve:

Dil tijî xarê muxeylane ji hicra sorgulan

Dê çisan werdê gulan bîn bikim di gel vê mihnetê 27/6

27

Di helbestên klasîk da li ser afetê pir tê sekinîn. Yar û endamên xweşikîyê li ser evîndar wek afet in. Hemû bela, xwîn rijandin, fitne û zilm ji wan tên. Aqtepi di helbestekê da her tiştê yarê dişibîne gulê. Bela û zehmetîyên ku ji yarê tên jî wek gul dihesibîne. Yanî gul bi istirîyên xwe gul e; yar bi hîcrana xwe yar e:

Afetê ‘eşqa te ser min cumle gul tên gulşenê

Meqseda aşiq çi gul bit seng e gul hem xar e gul 14/12

b- Gul û xonçe

Xonçe, halê vebûyî yê gulê ye. Carinan di şûna gulê da xonçe tê gotin. Carinan bi hev ra jî tên. Carinan bi şeklê xwe yê girtî û giloverik ji bo dil û qedeha şerabê, carinan bi rengê xwe wek gulê ji bo şerab û êgir û carinan ji bo kesê mest tê gotin. Bi biçûkbûna xwe ciwanîya yarê nîşan dide. Dîsa bi biçûkîya xwe ji bo devê biçûk ê yarê tê gotin ku dîsa mebest jê lêvên sor ên wek gulên biçûk e (Giramî, 1395: 244; Tarlan, 1998: 1985: 68; Çavuşoğlu, 1981: 9, 78):

Xonçe û gul bi hunera tenasubê pir caran bi hev ra tê. Aqtepi di dîwana xwe da li du deran bêjeya xonçeyê bikar tîne. Di yekê da xonçe, bi gulê ra tê. Di wê malikê da Aqtepi xwe wek bilbil dihesibîne. Istirîyên gul û xonçeyê wek tîr li dilê bilbilê evîndar dikevin. Bilbil bi êşa dûrketina ji xonçeyê eş û cefayê dikşîne:

Xedenga firqetê da dil, dinalim şubhetê bilbil

Ji hicra xonçeya sorgul, dikêşim cewr û zîbaê 26/8

Çawa ku gul him dikeve cihê yarê, him dikeve cihê endamên yarê, xunçe jî ji bo endamên yarê bi taybet ji bo dev û rûyê yarê tê bikaranîn. Helbestvên di malikên jêr da xunçe û dêm bi hev ra anîne. Sibê û êvarî zikra aşiqan yara gulrû ye û wek xunçeyê nûgîya ye, ciwanik e. Li vir bi bêjeya xunçeyê bi taybet biçûkbûn te qesdkirin. Sorbûna rûyê yarê jî nîşana ciwanîyê ye. Ji ber ku her ku sal derbas dibin rengê rûyê ciwanîyê ku sor e û spî ye, berve pîrbûnê û zerbûnê dare:

Zend û baz û gul bizane kefgul û esbe'gul e

Xunçedêm lew aşiqan subh û mesa ezkar e gul 14/8

Taybetîyên yara xweşik di malikeke din da tîn rêzkirin. Gul û kulîlkên di tebiyetê da û sirûstê da wek Leyla, Şêrîn û Zuleyxa ne. Wek yara xweşik bi nazdarî li her derê digerin. Çavên wan şîrîn in, bejna wan dirêj e, rûyê wan wek xunçeyê yanî bijkojan ciwan û sor e û axaftina wan xweş û şîrîn e:

Sed hezar Leyla û Şêrîn û Zuleyxa der xiram

Çeşmê şehla, serwî-bala, xunce-dêm elfazê xweş 11/3

c- Gul û bilbil

Taybetîya herî zêde ku Aqtepi bi gulê ra bikar anîye, têkilîya bi bilbil re ye. Gelek mînakên bi bilbil ra hene lê em ê tenê çend mînakan bidin.

28

Gul, nîşaneya yarê ye. Bilbil jî remza evîndarê ye ku jê hezdike. Di piranîya helbestan da gul û bilbil tim bi hev ra tîn. Bilbil ji ber hezkirina gulê û ji ber êşa dûrbûna ji wê, tim dixwîne. Bi heman awayî helbestvan jî xwe wek bilbil dibîne û dibêje ku ew jî wek bilbil bi êşa dûrbûnê bang dike û dixwîne û qet sebra wî nemaye. Aqtepi dibêje her çiqas derd û dûrbûna ji gulê zor be jî, divê sebir ke. Aqtepi ji bo vê gotina xwe hedîsekê jî bikar tîne û bi vê îbareya Erebi li ser girîngîya sebrê disekine. Wateya “es-sebru mîftah-ul ferec” ev e: “sebr, kilîtê rehetîyê ye”:

Nalîn dikim wek bilbilan, dûr im bêhna ji sorgulan

Sebr û sikûna bi dilan, es-sebrû mîftah-ul ferec 5/9

Taybetîya bilbil, xwendina wî ya ji bo gulê ye. Dîlber wek gula li gulzarê ye. Aqtepi demeke biharê li gul û kulîlk û baxçeyan dinêre û hemû xweşikîyên di biharê da wek dilberên xweşik difikire. Lê dibêje ku dil li hember van xweşikan yek e û mat maye. Ji ber vê jî xwe ra dibêje ku li hember van gulên li gulzarê divê xweş bixwîne:

Çunkî ev dilber gulê cûr in di gulzarê cemal

“Rûhîya! Wek bilbilan her dem bibe efxanê geş 11/7

Gul ger carekê dêma xwe an xelekên por nîşan bide bilbil ji kêfa ra li cihê xwe nikare bisekine. Ji xwe derbas dibe, bêheş dibe. Helbestvan ji hîcreta yarê axîna dikşîne û gihîştinê an jî nêrnekê dixwaze ku dilê mirî îhya bibe. Yanî dilê mirî ê bilbil bi rûyê gulê zindî dibe:

Îhya bike vî bêdilî, carek bi dêmê sorgulî

Wek cilweheyê bilbilî, bêtin ji min sed fetl û gerr 10/5

Misle bilbil bêhiş ê yarê gul endam im çira?

Çunkî gêsû helqedar in perçemî ‘eyar e gul 14/5

d- Gul û rengê sor

Gul, bi rengê xwe yê sor û bi şeklê xwe yê giloverik ji bo rû û gupê yarê tê bikaranîn (Durre, 2002: 178; Tolasa 2001: 469; Gölpınarlı, 1945: 23). Sorbûn zindîbûnê û xweşikîyê temsîl dike. Bi rengê xwe yê sor wek rojê dibiriqê û derdora wê ronî ye û xwe jî ronî dike. Çawa ku mirov dixwaze rojê bibîne, bilbil jî ji bo ku bigêje ronahîya rûyê yarê dixebite. Eger carekê jî rûyê yarê bibîne ji kêfxweşîyê nikare li cihê xwe bisekine û tim li ezmên dê bigere:

Îhya bike vî bêdilî, carek bi dêmê sorgulî

Wek cilweheyê bilbilî, bêtin ji min sed fetl û gerr 10/5

Evîndar hezkirîya xwe bi xweşikîya wê dişêbîne gulan. Taybetîya herî navdar a gulê sorbûna wê ye. Ev taybetî ji gelek alîyan ve bi yara mirovan ra tê berhevdan. wek: lêv, gup, rû, ruxsar, can û tenê yarê wek rengê gulê sor tê qebûlkirin (Tolasa, 2001: 125, 220; Şenödeyici, 2014: 14,42,75). Aqtepî di helbesteke xwe da yarê tarîf dike û her taybetîyê bi gulê va gire dide. Di malika mînakî da lêv, gup, rû û bedena yarê bi gulê tê şibandin:

Leb-gul û gerdan-gul û xebxeb-gul û rûxsar e gul

Dêm-gul û çehre-gul û ten-gul seraser yar e gul 14/1

Aqtepî dema behsa xelkê û xemgînîya xwe dike, dibêje ku xelkê yara xwe girt û çûn gerê û bi qedeh, reyhan, gul û sosinan bi hev ra sekinî ne. Li vir mebest ji qedehê dev û lêv in, reyhan pirçên li ser rû û por e, gul jî rûyê yarê ye (Karaalioglu, 59; Pala, 2009: 376; Cizîrî, 2018: 371).

*Îdeyan yarê xwe girtin çûne seyra **gulşenan***

*Muntezir ba saxer û reyhan û **werd** û sosinan 2/5*

e- **Gûl û bîhn**

Taybetîyeke herî navdar a gulê bîhna wê ye. Ji ber bîhna xwe pir jê tê hezkirin. Ji ber vê jî gulê gulav tê çêkirin û wek bîhn tê bikaranîn. Çawa ku evîndar dixwaze bîhna yara xwe bistîne, bilbil jî hesreta bîhna gulê ye. Bîhna gulê ji bo evîndêr bîhna rû û zilfa yarê ye. Ev bîhn carinan wek mîsk tê binavkirin. Zilfên bîhnxweş tîr ser rûyê sor ê yarê. Bi vî awayî tîkilîya rû û bîhnê bi rîya zilfan e. Evîndar eger ji zilfên yarê dûr be, tim dinale. Çawa ku bilbil ji bîhna gulê dûr keve, tim dixwîne ew jî dinale. Lê çare sebr e. Eger evîndar sebr ke hesret ê demekê biqedê:

*Nalîn dikim wek **bilbilan**, dûr im bêhna ji **sorgulan***

Sebr û sikûna bi dilan, es-sebrû mîftah-ul ferec 5/9

30

f- **Gûl û yar**

Gul, ji kulîlkên din cudatir kesayeta yarê bi xwe jî temsîl dike. Yanî gul, ne tenê ji bo şibandina endameke yarê, di heman demê da di şûna yarê da jî cih digire. Aqtepî muhtemelen demeke biharê li kulîlkên xweşik dinêre û helbestekê li ser xweşikîyên cûr bi cûr dinivîse. Biharê wek gulzareke xweşik qebûl dike û dîlberên ku Xwedê xweşik afirandine jî wek gulên di vê gulzarê da qebûl dike. Aqtepî jî ber van dîlberên wek gul ji xwe ra dibêje ku mîna bilbilan kêfxweş be û bang ke. Li vir li ser tîkilîya gul û yarê, gul û gulîstanê disekine:

*Çunkî ev dilber **gulê** cûr in di **gulzarê** cemal*

“Rûhîya! Wek bilbilan her dem bibe efxanî geş 11/7

Aqtepî di malikeke din da dîsa yarê dişêbîne gulê û dibêje eger roja qîyametê gul jî di baxçeyê cînetê da tunebe ez naxwazim herim cînetê jî:

*Wextê qiyamet saetê, bê **werdê** baxê wesletê*

Wellahî naçim cennetê nadim li Firdewsê nezer 10/2

Dema meriv bi yara xwe ra be jîyan wek cejn û eyd e. Eger meriv ne li ba hezkirîya xwe be, ew roj cejn be jî meriv nikare kêfxweş be. Aqtepi kêfxweşîya xelkê -çi mezin be çi biçûk- dişêbîne kêfxweşîya gul û bilbilên ku li ba hev in û bi hev ra li bihara xweşik temaşe dikin. Bi hevra bûna evîndar û hezkirîyan wek cejn şîrove dike. Dibêje ku herkes mîna bilbilan li ba yara xwe ye, her bilbil bi gula xwe ra ye. Lê bi xwe ji yara xwe dûr e. Bi vî wayî Aqtepi ji dûrbûna yara xwe, ji xemgînîya xwe gazincan dike:

Îd e keyf û şahî ye nêv xas û 'amê xulxul e

*Yekyekan aşiq li ser **sorgul** mîsalê bulbul e 2/3*

Îd e, nik xelqê temaşa ye wekî fesla bihar

*Nexmexwîn in her kesek ber **werdê** weslet sed hezar 2/17*

Di vê malika jor da Aqtepi ji bo gulê bêjeya “werd”ê û ji bo bilbil jî bêjeya “hezar” bikar anîye. Wek ku tê zanîn bêjeya “hezar”, tê wateya “bilbil” jî (Tolasa, 2001: 301, 454; Durre, 2002: 245, Kurnaz, 1987: 485). Dibêje ku bi hezaran bilbil ji bo gula xwe stranan dibêjin.

31

Armanca evîndar tenê hezkirîya xwe ye. Her gav wê difikire. Aqtepi jî hezkirîya xwe şibandiye gulê. Çawa ku bilbil tim gulê difikire û ji bo wê dixwîne, Aqtepi dibêje ku wek bilbil zikr û xwendina me jî tim gul e:

*Yarê min terkîba endamê **gul** e, yekser **gul** e*

*Werdê min daîm **gul** e, hem qelbê min efkar e **gul** 14/11*

Cudabûna ji yarê mîna tîran dil birîndar dike. Ji ber vê evîndar mîna bilbilan dinale:

Xedenga firqetê da dil, dinalim şubhetê bilbil

*Ji hicra xunçeya **sorgul**, dikêşim cewr û zibaê 26/8*

Carinan helbestvan xwe û bilbil dide hember hev, evîna xwe, ji a bilbilan xweştir dibîne. Di çavê evîndar de gul û hezkirîyek tenê heye, ew jî a wî bixwe ye. Gulên ku bilbil jê ra meyl dikin vala ne, bê wate ne. Li vir Aqtepi îşareta hezkirîya rast xwedê dike û dibêje ku tenê xwedê gul û hezkirîya rast e. Ên

dinyewî ne rast in, mecazî ne. Bi vê gotinê helbestvan li ser evîna rast û mecazî disekine:

*Fîl heqîqet **gul** yek e, ev nazika şeng û şepal
Bilbilan bêhûde meylê **werdê** der bustan dikin 21/13*

Evîndar eger bigêje zilf û perçînên yara xwe êdî qîmet û rûmeta mîsk û gulan namîne. Aqtepe li vir gul û endamên yarê dide ber hev:

*Qîmeta mişka Tetarê, rûmeta **werda** biharê
Kîrye napeyda bi zarê, zulf û perçînê di min 22/14*

g- Gul, bax û bihar:

Carinan jî gul tenê xemla gîya, mêrg û biharê ye. Wek endameke ji xwezayê tê behskirin. Bi vî şeklî gul, nîşaneyê geşbûn û xweşbûna biharê ye. Di dîmeneke wiha xweşik da divê mirov kêfxweş be, lê Aqtepe dibêje ku eger dîlbera min tunebe dilê min nare tiştêkî:

***Sosin** û **sorgul** di **çîmen** restinê **fesla** bihar
Dilber im peyda nehin meyla me yekser nare tê 27/2
Qîmeta mişka Tetarê, rûmeta **werda** biharê
Kîrye napeyda bi zarê, zulf û perçînê di min 22/14*

32

3. Nesrin

Navên wê yên din Nestern, Nesteren, Nesterîn e. Cureyeke kulîlka nêrgîzê ye. Rengê kulîlkê zer an spî ye û bîhnaxweş e. Xwedîyê pelên dirêj û xêzêzî ye. Di daristanan da û li cihên bi şilî bi xwe şîn dibe. Gula kovî jî tê gotin. Di çêkirina bîhnan da tê bikaranîn. Ev kulîlk di bihar û havînê da dest bi mezinbûnê dike û di nîvê zivistanê de kulîlkan dide (Enverî, *Ferheng-i Rûz-î Suhen*, 1383: 1252; Mûîn, 1376: 4721; Cizîrî, 2018: 232, 301; Onan, 1991: 515). Ji havînê heta zivistanê dora du mehan radikeve û di zivistanê de kulîlkan dide. Jê ra kulîlka zivistanhez jî tê gotin. Cinsekî wê li çolan jî mezin dibe. Ji ber vê jê ra gula çolan, gula teboxê û gula kovî jî tê gotin. Bingeha xwe ji başûrê Emerîkayê ye. Sê şaxan dide û di her şaxekî da ji diduyan heya şeşan kulîlk derdikevin.

Di wêjeyê de bi rengê xwe yê spî, zer, û sor û bi bîhna xwe xweş tê behskirin. Bi rengê xwe wek gul û yasemînê ji bo rû û gupê yarê tê bikaranîn. Bi rengê xwe wek çavkanîya ronahîyê tê hesabandin. Ev şibandina ronahîyê jî ji taybetîya rûyê yarê tê. Ji ber ku rûyê yarê di heman demê de wek roj û heyv ronî ye. Roj û heyv jî rengên vê kulîlkê temsîl dikin. Bi ronahî û spîtiya xwe tiştên

wek hêstir, dilop û kincên spî ji bo nêrgîzê tên bikaranîn. Ev kincê spî carinan dikare kefen be jî (Avşar û Cengîz, 2017: 68; Enverî, *Ferheng-i Kinâyât-ı Sohen*, II, 1439; Pala, 2009: 67, 116; Tarlan, 1998: 1998: 500; Tolasa, 2001: 2001: 353; Cizîrî, 2018: 232, 301). Carinan ji bo tenasubê tenê bi kulîlkên din ra û bi bax û biharê ra tê. Di tesewwufê da xweşikîyên xêncî xwedê yanî masîwayê temsîl dike.

a- Sipîtî û ronahî

Nesrîn, di dîwana Aqtepi da li du deran derbas dibe. Bi rengê xwe yê spî ronahîyê, gup û rûyê yarê nîşan dide. Bi heman wateyê bi gulê ra pir tê gotin. Li dijî wê jî reşahî heye ku Aqtepi ew bi zilfên yarê gotiye. Di malika jêr da nesrîn bi gulê ra ronahîyê û bi zilfa reş ra spîtîyê nîşan dide:

Zulfê meşkin da du sed te'ne li nesrîn û gulan

Îd û newrozên li min da çerxê etles xulxuland 4/11

b- Nesrîn û yar

Kulîlk wek ku tê zanîn carinan wek parçeyek ji xwezayê, carinan ji bo endamên bedena yarê û carinan jî bi tevahî di şûna yarê da tê gotin. Aqtepi li cihekî li ser rûnîşandan û nêrîna yarê disekine. Rûyê yarê bi perdeyê veşartî ye. Lê ev perde porê reş ê yarê ye. Dema ku yar rûyê xwe ji nav zilfan derxe û rawer ke û cîlweyên xwe bi vî awayî nîşan bide evîndêr, nêrînen wê wek tîr û teber êriş dikin ser wî. Di malika duyem da wek wateya yekem dibêje dê yar ji paş perdeyan derkeve. Lê kesê ku ê derkeve yanî yara xwe wek nesrîn bi nav dike. Bi vî awayî yar û nesrîn di cihê hev da hatine bikaranîn. Li vir derketina yarê bi derketina nêrgîz û gulê hatiye mînanandin:

Saeta yar cîlweger bê, bi xencer û tîr û teber bê

Dê ji ber perdan bi der bê, werdê nesrîne di min 22/19

4. Lale

Navê cureyên gîyayekî ye. Ji malbata sosinîyan e û ji cureya Tulîpan e. Wek kulîlkên xemlê tên mezinkirin. Koka xwe bi şeklê pîvazê ye (Devrim, 1999: IV, 2033). Di biharê da vedibe, di payîzê da tê çandin. Zêdetir li cihên ku axa xwe bi xîz û zibil e mezin dibin. Ji bo dermankirina nexweşîyan jî tê bikaranîn. Ev kulîlk sor û zer û rengên di navbera wan da ye.

Derheqê laleyê da çîrok û efsaneyên curbicur tên vegotin. Hinek dibêjin ku li ser pelê laleyê dilopa avê hebûye. Dema brûsk lêketîye pelê wê şewitîye. Paşê ew dicemide û dibe lale. Dibêjin ku ew reşahîya di navenda kulîlkê da jî bermahîya wê şewatê ye. Di çavkanîyên rojavayî da tê gotin ku xwedayê roj û gîyayan

Adonîs dema ku dimire xwîna xwe dirijê erdê û bi wê xwînê ev lale şîn bûye. Yanî dîsa di mîtolojîyê da jî têkilîya reng û xwînê heye.

Di wêjeyê da bi piranî bi rengê xwe yê sor, bi rengê reş ê di navendê da û bi şeklê xwe tê behskirin. Sorbûna pelên wê, reşbûn û şewitîbûna mayîna xwe ku wek dil li navendê cih digire, nîşaneyê êş, derd û şewitîna ye. Ji ber vê wek laleya daxdar yanî laleya şewitî tê zanin (Yıldırım, Nimet, 2008: 483; Tolasa, 2001: 220, 448, Tarlan, 1998: 335). Biwêjên wek xwînîbûna kezebê, şewitîna dil û herwekî din ji ber vê tînan bikaranîn. Dema ku reng û şekl bi hev ra were fikirîn teşbîha qedeh û şerabê tê çêkirin. Bi vî alîyî jî remza qedeha şerabê û birîna li ser sînga evîndar e. Ji ber rengê xwe yê sor, rû û gupê yarê û hêstirên evîndar bi laleyê va tînan şibandin (Devrim, 1999: IV, 2033; Padişah, 1346: 203; Talibîyan, 1382: 181; Tolasa, 2001: 215). Wekî din reşahîya di navberê da wek xala li ser rûyê yarê ye. Lale dema ku were qutkirin hema dimire. Ji ber vê jîyan û umrê kin temsîl dike (Aslanoğlu, 2018: 459).

a- Lale û rengê sor

Lale her çiqas çend rengên wê hebin jî bi piranî bi rengê xwe yê sor wek gulê ji bo rûyê yarê tê bikaranîn. Rengê sor xweşikîyê, zindîbûnê û ciwanîyê nîşan dide. Helbestvan teswîra biharê dike û kulîlkên li baxçeyan bi zêdebûna wan dişibîne stêrka Perwînê ku şeş an heft heb in. Ji hebûna kulîlkên laleyan wek keçên rûlale behs dike. Bi vê şibandîna lale û rengê sor tînkildar dike:

Mislê perwîn e sema cem in di çîmen lale-rû

Fewcefewc in der temaşa heft û heyşt û pênc û şeş 11/6

b- Xweşikî

Gelek helbestvan bûyerên rind an tiştên xweşik bi xweşikîya yarê va girê didin. Bi vî awayî hunera husna te'lîl yanî xweş-sedemîyê çêdikin. Aqtepe jî dema mezîniya xweşikîya yarê tîne zimên dibêje ku gelek kulîlkên bêhn-xweş ên wek rihan û laleyê bîhna xwe ji yarê distînin û ji ber wê herkes ji bîhna wan hez dike:

Rihan û lale û qetmer, zîbad û mawer û anber

Ji rengê buyê te yekser, ezîzin ew ji xelqê ra 1/20

5. Nêrgîz

Jê ra di lafînî da “Nergisus”, di Firensî da “Narsis”; di Erebi da “Nercis” û di Farsî da “Nergîs” tê gotin. Nêrgîz wek lale û simbil gîyayekî serikî ye. (Devrim, 1999: V, 2439). Kulîlkên wê bi bîhneke bi bandor in, reng zer û spî ne. Di navenda her kulîlkê da taceke zer an spî heye. Bi piranî wek gîyayeke xemlê tê mezinkirin. Serikên xwe jehrî ne. Pelên li dorê ên tacî şeş heb in.

Di mîtolojîya Yunanîyan da çîrokek li ser nêrgîzê tê gotin. Tê gotin ku qehremanekî Yûnanî bi navê Narkissos yekî xwehez e. Rojekê li daristanê dema ku digere li avekê dinêre û xwe dibîne û evîndarê xwe dibe û xwe berdide avê û dimire. Perî dema ku li cinazeyê wî digerin dibînin ku di avê da kulîlkeke reng û bîhnxweş şîn dibe. Ji wê kulîlkê ra nêrgîs dibêjin. Ji ber vê nêrgîz, nîşaneyê xwehezîyê ye jî (Atan, 2011: 137, 404; Pala, 2009: 356).

Ji ber şeklê xwe û efsaneyê mîtolojîk bi piranî di wêjeyê da bi çêv ra têkilî tê çêkirin. Ji nêrgîzê kînaye çavê yarê ye. Dilopên çavan jî wek nêrgîz tên fikirîn. Şeklê xwe wek kesê hustîxwar e. Ji ber ku pelên vê kulîlkê tim verkirî ne, wek kesê ku tim şîyar be û qet ranekeve tê fikirîn. Bi vê nêrînê têkilî bi mestîyê û çavbixewîyê ra çêdibe (Pala, 2009: 356; Hevarî, 1995: 40; Affî, 1359: 2483; Horremşâhî, 1387, 450; Azad Meniş ve Şerîfî-b, 1391: 27; Nasîf ve diğêrleri, 2004: 123; Tolasa, 2001: 481). Têkilîya nêrgîzan ya bi çavê mest ra ne tenê bi van sedeman e. Wekî din tê zanîn ku di koka nêrgîzan da taybetîya haşîşî yanî esrarî heye. Ji ber vê alîyekî rast ê serxweşîyê jî heye. Di wêjeyê da bi taca zer a li ser jî pir tê behskirin. Dema biharê wek ku nêrgîzê taca xwe danîbe ser serê xwe (Aslanoğlu, 2018: 463).

a- Mexmûrî

35

Taybetîya herî mezin a nêrgîzê, şîbîna çavên yarê ye. Lê çavê herî xweşik jî çavê mexmûr yanî bi xew û mest ku tam ne şîyar e. Evîndar wan çavên şîrîn û mexmûr dixwaze û ji ber wan dibe esîrê evînê:

Temenna nêrgîza mexmûr, şeraba cewhera engûr

Dil û canê me kir rencûr, kirim yexsîrê sewdaê 26/19

b- Xweşikî

Nêrgîz ji wan kulîlkan e ku ji bo teswîra xweşikîya yarê pir bi kar tê. Lê wek ku tê zanîn evîndar eger bi evîna yara xwe keve, êdî xweşikîya nêrgîzê jî li ber çavê wî namîne û dilê wî naçe tu kulîlkan:

Meylê dil çewa biçit ser purpîzêk û nêrgîzan

Çûn ji hicrê yarê serkeş ketme pêk û herqetê 27/3

6. Sosin

Di Farsî da sûsen û di Kurdî sosin tê gotin. Pelên wê zirav û dirêj in. Welatê wê yê kev Emerîkaya Başûr e. Rengên cuda yên wê hene. Zer, sor, spî, pembe û

turuncî ne. Bi piranî bi serikên wek pîvazan tên çandin. Li malan jî wek kulîlkên xemlê tên mezinkirin.

Di wêjeyê da ji ber şeklê xwe yê zirav û dirêj wek zimên tê fikirîn û têkilî bi axaftinê ra jî tê çêkirin. Bi vê nêrînê bi kesên ku xwedî ziman in lê nikarin bipeyivin tê şibandin. Bi vî awayî kesên lal jî nîşan dide (Destkong, 1391: 20; Şefî' Hânî, 1389: 17). Dema ku navê wê derbas dibe behsa gotin û xwendinê tê kirin. Bi vî aliyê sosin dikeve cihê kesên ku dipeyîn jî. Carinan bi rengê xwe yê spî û zer jî cih digire. Rengê spî bi piranî wek kulîlkên din bi ronahîya xwe ji bo rû û gupê yarê an kincan tê bikaranîn. Bi heman wateyê tiştên rind û bixêr bi rengê spî tê gotin. (Mehdevîfer, 1392: 129; Mehdevîfer, 1391: 70). Dema behsa bihar, baxçe û keskahîyan tê kirin navê wê, bi kulîlkên din ra tê gotin.

a- Xemla biharê

Di dîwana Aqtepe da sosin li her derê wek xemla biharê bi xweşikîya xwe hatiye behskirin. Aqtepe sosin û gulan wek parçeyeke biharê dijmêre. Bihar bi mêrg û kulîlkan li ber çavan pir xweş dixuye. Lê eger evîndar di vê dîmena xweş da ne li ba evîna xwe be an yara wî xuya neke û ew jê dûr bimîne tu xeml û xweşikî wî kêfxweş nake, meyla wî li ser wan sosin û gulan jî nabe:

Sosin û sorgul di çîmen restinê fesla bihar

Dilber im peyda nehin meyla me yekser nare tê 27/2

36

Bi heman wateyê di wê bihara xweşdîmen da çiqas gul, sosin, binefş û purpizêk hebin jî di dilê evîndêr da, li ba sohbeta yarê ne xwediyên tu qîmetî ne, bi pereyekî nakin. Ji bo evîndaran eger yar hebe tiştên nebaş jî baş xuya dikin; lê eger yar tunebe her tişt hebe jî bê wate ye û tu xweşikî li ba tehma sohbet û dîtina yarê, xweş xuya nake:

Sed gul û sed sosin û sê sed binevş û purpizêk

Yek pere nayê li nik dil ew di sûka mehbetê 27/4

b- Sosin û yar

Sosin an kulîlkên din ên wek gul û binefş bi taybetiyên cuda tên behskirin. Yek ji wan jî ketina şûna yarê ye. Yanî sosin yar e, evîn e, hezkirî ye. Aqtepe dema kêfxweşîya xelkê û xemgînîya xwe dike dibêje herkesî yara xwe ya reyhan û gul û sosin girtin çûn baxçeyan û di destê wan da qedehên şerabê hene, lê ez bê yar tenê mame:

Îdeyan yarê xwe girtin çûne seyra gulşenan

Muntezir ba saxir û reyhan û werd û sosinan 2/5

7. Reyhan

Jê ra Îsperxem, îsperhem, şahê îsperem, nazbû û zemîran jî tê gotin. Wek gîyayê reyhan jî tê zanîn. Bi piranî cihên germ û hişk hez dike. Li dijî sermayê hessas e. Welatê wê Îran û Hindîstan e. Koka xwe rast e, bêpirç an pirç pir hindik in, pirşaxî ye û bi pel e. Pelên wê bîhnxweş in. Pembe û spîreng in (Yıldırım, Nimet, 2008: 639; Devrim, 1999: II, 1047). Meyweyên wê biçûk û bi reşahîyeke birqonekî ne. Pelên wê kesk an mor in. Ên mor wek reyhana reş jî tê binavkirin. Di çêkirina bîhnan da, ji bo zêdekirina bandora vexwarinên wek şarab û şerbetê tê bikaranîn. Wekî din ji bo dermanan jî jê tê îstîfadedekin. Reyhan di heman demê da navê cureyeke nivîsê ye.

Di wêjeyê da bi piranî bi bîhna xwe bikar tê. Ji bîhnê şunda reng û şeklê wê tê. Por, zîlf û pirçên ziravik ên zerik ên li ser rûyê yarê bi reyhanê va tîr şibandî (Pala, 2009: 376; Karaalioğlu, 1975: 142; Tarlan, 1998: 1998: 142, 272). Di van şibandînan da jî bi piranî bîhn û reng girîng e. Destekirina reyhanan jî wek gulîyên por tê hesabandin. Ji ber ku tê wateya cureya nivîsê, carinan bi tîkilîya nivîsê jî tê behskirin.

a- Reyhan û zîlf

37

Tîkilîya herî zêde ku bi reyhanê tê çêkirin, reng û bîhn e. Ji alîyê rengê va reyhan bi piranî wek reş tê gotin, ji alîyê din va jî bi bîhna xwe ya xweş tê behskirin. bi her du taybetîyan reyhan bi zîlfê ra tîkildar dibe. Ji ber ku zîlf him reş e, him jî bîhnxweş e. Bi piranî li ser şibîna van her duyan tê sekinîn. Lê Aqtepî di malika jêr da zîlfê ji reyhanê mezintir digre û zîlfa yarê tinazan bi reyhanê dike dibêje:

Aşiqan pur dîn sedeq, ez bilbilê dilber ji gul

*Zulfê mişkîn te'neha der sunbulê **reyhan** dîkin 21/15*

b- Reyhan û yar

Kulîlk pir caran ji bo xweşikîya endamên cuda cuda ên yarê tîr gotin. Lê carinan jî rasterast dikevin şûna yarê û hezkirîyê. Reyhan jî bi bîhna xwe ya xweş û bi pelên xwe yêr wek zîlf, bi rengên xwe yêr xweşik wek yarê ye. Herkes bi yara xwe ya wek reyhan û sosin ra ye, lê şair ji evîna xwe dûr e:

Îdeyan yarê xwe girtin çûne seyra gulşenan

*Muntezir ba saxir û **reyhan** û werd û sosinan 2/5*

Rihan her çiqas bîhnxweş be jî bi rastî ji ber bîhna yarê wisa xweşik in:

Rihan û lala û qetmer, zibad û mawer û anber

Ji rengê buyê te yekser, ezîzin ew ji xelqê ra 1/20

8. Nebat

Nebat bêjeyeke Erebi ye û di wateya gîya da ye. Lê wateya duyem jî gîyayê qamişê ye. Jê ra ney, nay û nal jî tê gotin. Ev nav bi Farsî ye. Bi Erebi jê ra Qasab tê gotin. Wek qamişê şekir jî tê zanîn. Lewra di nav van qamişan da aveke şîrîn heye û berê ji vê avê şekir dihat bidestxistin. Ji bo welatên germ ev qamiş gîyayekî girîng e. Yek ji van welatan jî Misir e. Li van welatan ava qamişan wek şerbeta herî navdar û erzan e. (Mutçalı, 1995: 708; Omar, 2008: 1818; Ma'luf, 1956: 632; Tolasa, 2001: 93). Ji vî qamişî aleteke muzîkê ya pifkirinê ku li kêlekê qulik hene û bi şeklê lûleyekê ye tê çêkirin. Bi pifkirinê û bi tevgereke bi pergal û aheng a tilîyan tê lêxistin. Ji ber ku ji qamişê hatiye çêkirin ev nav li vê aletê hatiye kirin (Omar, 2008: 2152; Kam, 1998: 35; Çelebioğlu, 1998: 532, 536). Qamiş wek şebetê bi şîrînbûna xwe û wek aleta muzîkê bi dengê xwe derdikeve pêş.

Di wêjeyê da bi şîrînbûna xwe ji bo hin endamên yarê tê bikaranîn. Ji van şibandinan tiştê herî navdar lêv û gotinên yarê ne. Taybetîya duyem dengê neyê ye ku bi pîranî ji bo axîna evîndar wek hêmana şibandinê tê bikaranîn. Tiştê ku neyê dide zarkirin, evîn e. Ney, bi meya şîrîn serxweş e û bang dike. Ji ber vê li ser şîbîna ney û meyê jî huner tî çêkirin (Tolasa, 2001: 65; 536; Onan, 1991: 437). Qamiş, bi tîkilîya pênûsê gelek tê behskirin. Ji ber ku ji qamişan pênûs tî çêkirin.

38

a- Nebat û lêv

Nebat, bi wateya xwe ya qamişê herî zêde ji bo şîrînbûna xwe tê behskirin. Bi şîrînbûna xwe jî ji bo lêvên yarê û axaftina yarê wek hêmana şibandinê bikar tê. Ev lêva şîrîn a yarê ji bo evîndêr wek ava jîyanê ye. Lê hezkirî, dil-kevir e û ji evîndêr dûr e. Ji ber wê evîndar bê ava jîyanê dimire:

*Sengî qelb û **leb-nebatê**, bir ji min ismê heyatê*

Her dema badê seba tê, taze ne birînê di min 22/12

b- Gîya

Helbestvan behsa derketin evîna xwe dike. Dema ku ew yar ji eywanê rûyê xwe nîşan dide û wek rojê hiltê hemû alem dar û nebat yanî gîya bi ronahîya wê ronî dibin. Li vir nebat bi wateya gîyayên ji rêzê ji bo hemû cureyan hatiye gotin:

Zînet û xemla mubarek xawera şerqê hilat

*Eks û nîşan in tedarik xemilîn dar û **nebat** 4/2*

9. Piyaz-pivaz

Bi Farsî “pîyaz”, bi Kurdî/Kurmancî “pîvaz” û bi Erebî “basal” tê gotin. Ji malbata nêrgîzîyan e. Welatê vî gîyayî Rojavaya Asyayê ye. Wek serik di bin axê da tê çandin û pelên kesk derdikevin derve. Him pelên xwe yên kesk him jî koka xwe ya di bin axê da tê xwarin. Pelên xwe kesk tîn xwarin, lê serikê xwe tê hişkkirin û hişk tê xwarin. Bîhna xwe gelek bi bandor e. Ji ber wê bîhna wê mirovan aciz dike. Tehma wê tûj e.

Di Qur’anê da di sûreya Baqarayê da derbas dibe. Lawên Îsraîlîyan ne’metên ku Xwedê dane naecibînin û ji Mûsa ra dibêjin ku ji Xwadê beqle, encûr, sîr, nîsk û pîvazan dixwazin (Bnr. Baqara, 62). Di ayetê da li hember xwarinên xweş wek xwarineke ne hêja derbas dibe. Û dîsa bi vê bûyerê ra têkildar ji bo rexneya yahûdîyan tê gotin.

Di wêjeyê da zêde behsa pîvazê nayê kirin. Bi piranî di helbestên civakî da wek nîşaneyê feqîrîyê tê behskirin. Ji ber ku feqîr bi piranî nan û pîvazê bi hev ra dixwin. Bi vî awayî pîvaz û nan bi hev ra tê gotin (Bnr: Yeniterzi, 2013: 437). Bi bîhna xwe ya nebaş ji bo berhevdana bîhna xweş a yarê tê gotin. Bi vê mebestê kulîlkên bîhnexweş, mîsk, anber û pîvaz bi hev ra tîn (Sefercioğlu, 1990: 87, 94; Mevlana, 1995: 459). Pîvaz bi bîhna xwe meriv aciz dike, lê eger xirab bibe zêdetir dîmeneke nebaş derdikeve holê. Ji ber vê ji bo tiştên kirêt û nexweşik jî tê bikaranîn û bi dijberîya tiştên rind tê behskirin.

39

a- Bêqîmetî

Ji bo evîndar armanca jîyanê, gihîştina yara xweşik e. Eger bigêje wê yara spî û xweşik êdî hemû dinya li ber çavê evîndar bi qasî pîvazekê jî bi hêja ye. Li vir pîvaz bi bêqîmetîyê derketîye pêş:

Ger muzaffer bim bi wesla dilberê gerdên-beyaz

Her du alem nayê ber çeşmê me qîmet yek peyaz 4/34

10. Serwî

Ev dar, di her demsalê da zindî dimîne û pelan naweşîne. Gelek cureyên wê hene. ên herî navdar ku tîn behskirin ev in: Serwîya naz, serwîya sehî (rast), serwîya azad, serwîya kûhî (çîyayî), serwîya soxdar, serwîya Lubnanî. Li welatê Başûrê Ewrûpayê zêdetir e. Di du salan da mezin dibe. Li gorîstanan û li park û ber rîyan tîn çandin (Musahib, 1380: I, 1289; Tuğlacı, 1985: VIII, 1559, 2558). Ev dar li cihên avî şîn dibe û ji avê pir hez dike. Ji bo wê zû dirêj dibe.

Di wêjeyê da dara ku herî zêde ji bo yarê te gotin ev e. Bi dirêjîya xwe bejna yarê nîşan dide. Dema ku ba lêdixe û hêl dibe dişibe yara ku bi nazdarî dimeşe (Korkusuz, 2005: 152; Durre, 2002: 177; Tuğlacı, 1985: VIII, 2559; Tarlan, 1998: 62). Pelên wê dema ku bi bê dihejin wek ku porê yarê ber bayê keve. Ji

ber ku di her demsalê da kesk e alema ebedî nîşan dide. Ji ber vê taybetîyê di gorîstanan da pir tê çandin. Bi bejna xwe ya dirêj hilkişîna alema ebedî temsîl dike. Dîsa ji ber ku bejna xwe dirêj û rast e, rastbûnê nîşan dide. Serwî di teswîran da tim li ber av û çeman û bi mêrg û baxçeyan tê behskirin. Di tesewwûfê da bi bejna xwe ya wek elifê û wek jimara yekê tê wateya wehdeta Xwedê.

a- Serwî û bejn

Serwî di hemû malikan da ji bo bejna dirêj a yarê hatiye gotin. Di gelek malikan da helbestvan taybetîyên endamên yarê dibêje. Yek ji van jî bejna yarê ye. Bejna yarê herî zêde bi dara serwîyê va tê şibandin:

Qed serwe, gerden sade 'ac, eswed'uyûna ser bi tac

Naket li derdê min ilaç, es-sebru mîftah-ul ferec 5/15

Sed hezar Leyla û Şêrîn û Zuleyxa der xiram

Çeşmê şehla, serwî-bala, xunce-dêm elfazê xweş 11/3

Bi qurban ew qeda wekî serwê baxan

Bi heyran xalê reş teşbîhê zaxan 20/9

11. 'Er'er

Ar'ar jî tê nivîsandin û xwendin. Er'er cureyê serwîyê ye. Ji ber ku li çolê û çiyayan şîn dibe jê ra er'era çiyayî tê gotin. Ev jî wek serwîyên din li dijî sermayê berxwedêr e û zexm e. her demsalê kesk û zindî ye. Pelên wê zivistanê jî naweşin (Cîhanî, 2013: 377; Mâzenderânî, 1377: 568; Pala, 2009: 25). Pelçên wê mezin in û zêde ne. Dareke pir zexm e. Berê ji bo sergirtina malan jî dihat bikaranîn.

Di wêjeyê da xwedîyê taybetîyên dara serwîyê tê. Herî zêde ji bo bejna yarê wek hêmana pêşibandinê tê bikaranîn. Dema behsa bejna yarê tê kirin, wek îstîfara serwîya er'êrê an er'er tê gotin. Ji bo bejna yarê bi wê ra, navê darên şimşad, serwî, çinar, sanevber û tûba jî carinan bi tenasubê tê anîn. Bi dirêjbûna xwe têkilî bi ezmanan jî tê çêkirin. Ji ber keskmayîna herdemî têkilîya bi ebedîyetê ra jî tê behskirin (Zavotçu, 2012: 17; Tolasa, 2001: 271; Sefercioğlu, 1990: 200, 402; Fûladî ve Mansur, 1389: 136). Hêmaneke din ku bi er'erê ra tê behskirin, ba ye. Ji ber ku er'er bi bejna dirêj bi bayê ra hêl dibe. Ev hêlbûn wek meşa yarê a bi naz e.

a- Er'er û bejn

Di helbesta klasîk a wêjeya dîwanî da çawa ku bi piranî er'er ji bo bejna yarê tê bikaranîn, Aqtepi jî bi heman awayî dema ku behsa endamên yarê dike ji bo bejna wê dara er'erê tîne zimên. Bi vê şibandinê bal dikşîne ser bejna dirêj a yarê:

Çeşmê hûrî, werdê curî qedd û qamed 'er'erê
Der lehîbê ateşê ez ketme pencê beglerê 13/11

12. Şimşad

Şimşîr jî tê gotin. Dareke ji malbata şimşîrîyan e. herdem wek devîyên kesk û daran e. Kulîkên wê bi rengê zerê keskî ne. Darê wê pir hişk, têkûz e, rast, birqonek û zexm e. Ji darê wê gelek cureyên mobilyayan û alavên wek şeyên por tîn çêkirin. Ji ber ku di her demsalê da kesk e wek serwîyê jîyana ebedî nîşan dide. Lê bi qasa serwîyê ne zirav û rast e. Ji ber têkilîya bi ebedîyetê, nemirinê û herdem zindî mayînê li gorîstanan pir tê çandin (Affî, 1359: 1359: 1717; Yıldırım, Nimet, 2008: 663; Çelebioğlu, 1998: 171; Cizîrî, 2018: 230).

Di wêjeyê da wek serwîyê û er'erê ji bo bejna yarê, ji bo meşa wê ya nazdar û hêlhêlkî tê bikaranîn. Lê ji ber ku bi qasa serwîyê ne zirav û rast e wek wê nikare bi nazdarî bimeşe. Ji ber ku bejindirêj e bi bayê hêl dibe. Ev hêlbûna darê dişibe meşa mestî ya yarê. (Tunç, 2010: 256, 306; Tarlan, 1998: 144, 184; Çeçen, 2008: 135).

41

a- Şimşad û bejn

“Fikra evîndêr tim yara xweşik e. Taybetîyeke navdar a yarê jî bejna wê ya dirêj e. Ew jî bi bejna şimşadê ye. Evîndar şev û roj yara xwe ya bejindirêj difikire. Aqtepi bi îfadeya qameta şimşadî li ser bejna yarê sekinîye:

Fikrê min ew qameta şimşadî ye der roj û şeb
Roz û şeb yeksane yekreng e ji bo min der teleb 13/4

Aqtepi di helbestekê da pesna şahê Nexşîbend dike. Di her malikê da wî li ser her tiştî xweştir nîşan dide. Ezmanê bilind bi duaya wî li ser pîyan e û ewqas bilind e. bilindîya ezmanan ji bilindîya wî ye. Ew canê cananê cîhanê ye û xemla baxçeyê şimşîran e. Aqtepi di malika jêr da Nexşîbendî wek xemla baxçeyên şimşadê nîşan dide. Yanê darên şimşadê bi saya Nexşîbendî ewqas serbilind in:

Asîman ber pastê ez dest duayê Nexşîbend
Canê cananê cîhanê zibendeyê şimşîrîgah 6/33

13. Çîmen

Çîmen, ew gîyaye ku li der doran bi serê xwe derdikeve û mezin dibe. Li hinek cihan jî ji bo cihên ku dor hatiye girtin, bi kulîlkan hatiye xemilandin û ji bo rûniştina mirovan hatiye amadekirin tê gotin. Bi van taybetîyan çîmen pir caran wek baxçe tê bikaranîn. Bi rengê xwe yê kesk derdikeve pêş. Pir caran bi gul, bilbil, av û çeman ra tê gotin (Tarlan, 1998: 674; Nebî Lû, 1394: 249). Tê wateya keskahîyê jî. Carinan ji bo dinyayê, ezmên û felekê jî tê bikaranîn. Kulîlk û serwî û gul, pê ra bi tenasubê tên. Di tesewwûfê da tê wateya rehmet û bexşandina Xwedê.

a- Baxçe

Şaîr behsa biharê, rengîniya kulîlkan a meha nîsanê dîke û pirrengîya wan a li nav çîmen dide ber çavan. Li vir jî wek baxçeyê kulîlkan ku reng reng kulîlk tê da hene hatiye nîşandan:

Wek di nîsan rengereng, çiçek vebin der murxîzar

Muxtelit bûn têk di çîmen leşkerê Rom û Hebeş 11/2

14. Engûr

Bi Farsî engûr, bi Erebi îneb tê wateya meyweyê tirî. Ev navê meyweyê gîyayekî bi mêw e. Dîroka çandina tirî digêje berîya mîladê 5 hezar salan. Bi hezaran cureyên wî hene. Bi piranî bi rengê zer, zerê vekirî, kesk (sipî), pembe, sor, mor û reş e. Bi guşîyan li ser mêwê digire (Merdûx Rûhanî, 1385: 268; Kılıçlıoğlu ve diğeri, 1986: XX, 46). Berîya gihîştinê tirş e, dema ku dema xwe tê û digêje şîrîn dibe. Meyweyê şîrîn û avî ye. Gelek cureyên xwarinan jê çêdibin. Bi işkîrinê mewij çêdibe. Xencê wê ji ava wî dims, qirme, bastiq çêdibe. Ji tendurustîyê ra, bi taybet ji bo çermê meriv pir bi fêde ye. Wekî din jî şerab ji ava tirî çêdibe. Ji tirîyê reş şeraba sor, ji tirîyê spî jî şeraba spî çêdibe ku ev ji ber serxweşkirinê di Îslamê da heram e (Sarı, 2016: 268; Korugan, 2001: 100).

Di wêjeyê da tirî bi piranî bi alîyê şerabê tê behskirin. Ji bo îşaretkirina şerabê carinan bir rengê xwe yê zer û spî derbas dibe (Nihânî, 1394: 54,64). Şerab bi şîrînbûna xwe û rengê xwe yê sor ji bo lêvên yarê tê gotin. Hebikên spî wek rûyê yarê ne û şaxên li dor hebikan jî wek zilfan in. Hebikên mezin û reş dişibin çavên yarê. Guşîyên tirî bi rêzbûna li dor hev dişibin stêrka sureyyayê ku komek e (Gülendam, 2008: 495-496; Mum, 2006: 132, 135). Ji alîyê tesewwûfî va bi şeraba îlahî tê şibandin û helal tê qebûlîkirin. Şerab, zikra xwedê ye û meyxane jî dergah û tekkeya sofîyan e.

a- Şerab û ronahî

Aqtepe behsa hesreta dîtina dîlberê dîke û dixwaze wê bibîne, lê jê dûr e. Meraq dîke ku dîlber gelo dîsa were meclîsê an na. Lê zane ku dîlber ewqas xweşik e

ku ger mirov wê bibînin ê jixwe derbas bin. Dibêje ku eger dîlber bi naz û tac û gewheran were meclîsê dê aşiq heyîrî û matmayî bin. Destên wan ji ber şaşmayîne dê li ber devê wan be û aqil di serê wan da nemîne. Hemû ê bi ronahîya şerabê xwe wenda kin. Li vir şerab wek “ava engûr” yanî ava tirî derbas dibe. Ji ber ku şerab bi ava tirî çêdibe. Çawa ku şerab bi dîmena xwe ya sor wek roj û agir e û ronahîyê dide dora xwe, lêv jî wek şerabê dora xwe ronî dike û herkesî matmayî dike (Tarlan, 1998: 1985: 79, 273; Tolasa, 2001: 491):

Hemî medhûşî bin kef ber dihen bê ‘aql û hiş yekser

Bi cunbuş têk dibin ez şewqa abê engûrî 24/24

b- Cewhera şerabê

Helbestvan tirî wek cewhera şerabê bi lêv dike. Cewher jî tê du wateyan: maddeya eslî ya tişteki û kevirên biha û biqîmet (Kurnaz, 2009: 113; Enwerî, 1383: 397). Wek ku me got şerab ji tirî çêdibe. Bi ber vê bi wateya yekê, bingeh û cewhera şerabê tirî ye. Eger bi wateya duyem bifikirin wê demê jî wek xala jor bi aliyê ronîkirinê va û biriqînê va hatiye behskirin.

Xêncî wê Aqtepî dema behsa taybetiyên xweşikîya yarê dike navê nergîza mexmûr tîne zimên. Nêrgîz ji bo çavên yarê tê bikaranîn. Taybetiya çavên xweşik jî mexmûrî yanî serxweşî ye. Yanî çavên yarê bi mestîyê xweşir xuya dikin. Atepî di navbera şeraba ku ji tirî hatiye çêkirin û nêrgîzê da têkilîya tenasubê jî çêkiriye:

Temenna nêrgîza mexmûr, şeraba cewhera engûr

Dil û canê me kir rencûr, kirim yexsîrê sewdaê 26/19

Encam

Şêx Abdurrehman Aqtepî di dîwana xwe da xencî helbestên li ser mijarên dînî û terîqetî bi piranî di helbestên xwe da li ser evîne sekinîye. Di mijara evîne da jî li ser xweşikîya yara xwe, berhevdana yara xwe û yarên din û dûrbûna ji yara xwe sekinîye. Mebesta wî ji evîne an yarê her çî be bila bibe, wî bi awayekî serkeftî helbestên xwe honandine.

Aqtepî di helbestên xwe da li ser şopa helbesta Kurdî ya klasîk çûye. Wî jî wek Melayê Cizîrî, Ehmedê Xanî an Feqîyê Teyran ji bo ku xebateke xweş derxe holê mijara evîne ji xwe ra kiriye bingeh û ji bo vê mijarê serî li gelek rêbazên edebî daye. Ji van rêbazan yek jî bikaranîna mezmûnan e. Çawa ku helbestvanên klasîk mezmûnên cur bi cur bikar anîne Aqtepî jî bi heman awayî ji gelek mezmûnan îstîfade kiriye. Beşek ji van jî mezmûnên gîyayî ne ku di dîwana Aqtepî da jî zêde cih digirin. Mezmûnên gîyayî çawa ku di wêjeya klasîk da zêdetir ji bo yarê û carinan ji bo evîndêr hatine bikaranîn Aqtepî jî ev mezmûn bi heman awayî bikar anîne. Carinan ji aliyê şeklî va, carinan jî ji aliyê rewşî va

cih daye van mezmûnan. Ji van mezmûnên gîyayî cureyê daran bi piranî ji bo bejna yarê, cureyê kulîlkan jî ji bo xweşikîya yarê hatine bikaranîn. Beşa kulîlkan ji daran zêdetir di dîwanê da cih digirin. Lê Aqtepe dema ev mezmûn bikar anîne bi wesifandina xwezayê malikên xwe xemilandine. Bi vî awayî di hişê xwendevan da dîmenekê çêdike. Ev dîmen jî bi piranî ya demsala biharê ye ya jî baxçe ye. Ev jî têkilîya xweza û Aqtepe ya di jîyana rast da jî nîşan dide.

Aqtepe bi xebitandina van mezmûnan û van wesifandinan asta helbestên xwe bilindtir kiriye û ji bo wêjeya Kurdî berehemeke binirx li pey xwe hiştiye. Me jî bi vê xebatê hewl da ku bi mînakên bikaranîna van mezmûnan û bi vî awayî alîyê edebî yê Aqtepe nîşan bidin.

Kaynakça

- ‘Abbûd, M. S. (2012). Lehcetü Kabîleti Kinâne Dirâsetun Luğaviyye. Mecelletu’l-Ustâz, Câmî‘atu Bağdâd. 203, Bağdat, 159-182.
- Acat, Y. (2018). Anadolu’da Konuşulan Arap Dialectleri Üzerine Avrupa ve Türkiye’de Yapılan Çalışmalar. Turkish Studies, 13 (5), 29-44.
- Bergstrasser, G. (2006). Sami Dilleri Tarihi, H. Kılıç ve E. Tanrıverdi (Çev.). İstanbul: Anka Yayınları.
- el-Cubûrî, A. (2002). Tatavvuru’d-Dilâlâtî’l-Mu‘cemiyye, Bağdat: Matb‘atu’l-Mecma‘î’l-‘İlmî’l-‘Irâkî.
- el-Curcânî, A. (1978). Delâilu’l-İ‘câz, Muhammed R. (tahk.), Beyrut: Dâru’l-Ma‘rife.
- Çelebi, A. İ. (1970) el-İmâletü fi’l-Kırâati ve’l-Lehecâti’l-‘Arabiyye. (2.baskı). Kahire: Dâru Nahdati Mısır.
- ed-Dâmin, H. S. (1990). Fıkhu’l-Luğa, Musul: Matba‘atu Dâri’l-Hikme.
- (1989). ‘İlmu’l-Luğa, Bağdat: Matâbi‘u’t-Ta‘îmi’l-‘Âlî.
- Enîs, İ. (1965). Fi’l-Lehecâti’l-‘Arabiyye, (2.baskı). Kahire: Mektebetu’l-Angelo Mısriyye.
- el-Ezherî, Hâlid b. ‘Abdillâh (tsz.). Şerhu’t-Tasrîh ‘ale’t-Tavdîh, Beyrut: Dâr İhyâu’t-Turâsi’l-‘Arabî.
- el-Ferâhîdî, Ebû ‘Abdirrahmân el-Halîl b. Ahmed. (1980). Kitâbu’l-‘Ayn. Mehdî M. ve İbrahim S. (tahk.). Kuveyt: Matâbi‘u’r-Risâle.
- el-Feyrûzâbâdi, Mecduddîn Muhammed b. Ya‘kûb. (tsz.). el-Kâmûsu’l-Muhît, Beyrut: el-Mu‘essesetu’l-‘Arabiyye li’t-Tibâ‘a.
- el-Hamevî, Şihâbuddîn Yâkût b. ‘Abdillâh, (1995). Mu‘cemu’l-Buldân. (2. baskı). Beyrut: Dâr Sâdır.
- el-Hâşimî, A. (1960). Cevâhiru’l-Belâğa. Kahire: el-Mektebetu’t-Ticâriyye.
- İbn ‘Abdirabbih, Ahmed b. Muhammed el-Endelusî. (1983). el-‘İkdu’l-Ferîd, Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye.
- İbn Cinnî, Ebu’l-Feth ‘Usmân. (1952). el-Hasâis, Muhammed Ali en-Neccâr (tahk.). Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-‘Arabî.
- , Sirru Sinâ‘ati’l-İ‘râb (1954). Mustafa es-Sakâ vd. (tahk.). Kahire: Matba‘atu’l-Bâbî el-Halebî.

- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâluddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb. (1978). *Evdahu'l-Mesâlik ilâ Elfıyyeti İbn Mâlik*. Muhammed Muhyiddîn M. A. (tahk.). Kahire: el-Mektebetu't-Ticâriyyetu'l-Kubrâ.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Cemâluddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Ali. (2009) *Lisânu'l-'Arab*. Yâsir S. ve Mecdî F. (tahk.). Kahire: Dâru't-Tevfikiyyeti li't-Turâs.
- İbn Seyda, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail el-Endelusî. (1978). *el-Muhassas*, Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- İbnu's-Sikkît, Ebû Yusuf Ya'kûb. (1978) *el-İbdâl*. Huseyn M. Ş. (tahk.). Kahire: el-Heyetu'l-'Âmmetu li Şuûni'l-Matâbi'i'l-Emîriyye.
- İsmail, H. ve 'Usmân, A. (2004). *el-Muhallamiyya*, Yayın yeri yok: Daru'l-Mellah.
- el-Kalkaşendî, Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. Ali. (1982). *Kalâidu'l-Cumân fi't-Ta'rîfi bi Kabâili 'Arabi'z-Zamân*. (2.baskı). İbrâhîm el-İbyârî (tahk.). Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Lubnânî.
- el-Kazvînî, Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Fâris. (1910). *es-Sâhibî fi Fıkhî'l-Luğa*. Kahire: Matba'atu'l-Mueyyid.
- el-Makdisî, Ebû Abdullah b. Ahmed. (tsz.). *Ahsenu't-Takâsîm fi Ma'rifeti'l-Akâlîm*. (2.baskı). Kahire: Mektebetu Madbûlî.
- el-Meşhedânî, H. A. (2010 a). *Dirâsâtun Luğaviyyetun ve Nahviyye*, Dimâşk: Dâru Sa'deddîn.
- (2010 b). *el-Usûlu'l-Fushâ li Elfâzi'l-Lehecâti'd-Dârice*. Dimâşk: Dâr Sa'deddîn.
- en-Nâdirî, M. E. (2008). *Fıkhü'l-Luğati Menâhiluhu ve Mesâiluh*. Beyrut: el-Mektebetu'l-'Asriyye.
- en-Nu'aymî, H. S. (1989). *Asvâtu'l-'Arabiyyeti Beyne't-Tahavvuli ve's-Sebât*. Musul: Matba'tu Dâri'l-Hikme.
- (1980). *ed-Dirâsâtu'l-Leheciyyetu ve's-Savtiyye 'inde İbn Cinnî*. Beyrut: Dâru't-Talî'a.
- Sasse, H. J. (1971). *Linguistische Analyse des Arabischen Dialekts der Mhallamiye in der Provinz Mardin*. Berlin: Yaymevi yok.
- es-Se'âlibî, Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed. (tsz.). *Fıkhü'l-Luğa ve Esrâru'l-'Arabiyye*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye.
- Sîbeveyhi, Ebû Bişr b. 'Amr b. Osman b. Kamber. (1975). *el-Kitâb*. Abdusselam H. (tahk.). Beyrut: 'Âlemu'l-Kutub.
- es-Suyûtî, Celâluddîn Ebû Bekr b. Abdirrahman. (2010). *el-Muzhir fi Ulûmi'l-Luğati ve Envâ'ihâ*. eş-Şirbînî Ş. (tahk.). Kahire: Dâru'l-Hadîs.
- Şahin, A. (1966). *el-Kırââtü'l-Kur'âniyye fi Dav'i 'İlmi'l-Luğati'l-Hadîs*. Kahire: Mektebetu'l-Hâncî.
- Şîr, A. (2007). *Târîhu Kaldû ve Âşûr*. Yayın yeri yok: Mektebu Serkîs Ağacan.

- et-Ta‘‘ân, H. (1968). Teesurul’l-‘Arabiyyeti bi’l-Luġâti’l-Yemeniyyeti’l-Kadîme. Bağdat: Matba‘atu’l-Îrşâd.
- Vâfi, A. A. (1945). el-Luġatu ve’l-Mucteme‘. Yayın yeri yok: Matba‘atu’l-Bâbi’l-Halebî.
- ‘Umar, A. M. (1976). Dirâsetu’s-Savti’l-Luġavî. Kahire: ‘Âlemu’l-Kutub.
- ‘Usmân, A. (2011). el-Lehcetu’l-‘Arabiyyetu’l-Muhallemiyye Beyne’l-Fasîhi ve’l-‘Âmmiyyi ve’d-Dahîl. Dimaşk: Matba‘atu’l-Yemâme.
- Vardar, B. (2002). Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü. İstanbul: Multilingual Yayınları.
- el-Vâsitî, Ebû Muhammed Abdillâh. (2004). el-Kenzu fi’l-Kırâati’l-‘Aşr. Hâlid A. M. (tahk.). Kahire: Dâru’l-Mısrî li’t-Tibâ‘a.
- ez-Zebîdî, Muhammed b. Muhammed b. Abdurrezzak. (tsz.). Tâcu’l-‘Arûs min Cevâhiri’l-Kâmûs. (2.baskı). Kuveyt: Dâru’l-Hidâye.

Makale Geliş Tarihi: 10.02.2020

Makale Kabul Tarihi: 24.02.2020

GOREYÊ KRÎTERANÊ FONOLOJÎ ANALÎZKERDIŞÊ VOKALANÊ ZAZAKÎ; MUQAYESEKERDIŞÊ ZAZAKÎYA VAKUR, BAŞÛR Û MERKEZÎ *

Ahmet KIRKAN¹

Hayreddin KIZIL²

KILMNUS

Fonolojî û Fonetik her çiqas yewbînan reyde eleqedar bê zî heman çîyan ser o nêvindenê. Fonolojî hîna zêde qaydeyanê vengî yê ziwanêkî ser o vindeno û nê qaydeyan goreyê sistematîkî rêz kenê. Zazakî mîyanê sînoranê Tirkîya de yena qalikerdiş û her mintiqa goreyê xo wayîrê taybetmendîyan a. Na xebate de vokalê zazakî goreyê hîrê mintiqayan ameya dabeş kerdene. No dabeşkerdiş de Sêwregi sey başûrî, Çewlîg sey merkezî û Dêrsim zî sey vakurî ameya hesab kerdene. Vokalê nê hîrê mintiqayan goreyê peymanê fonolojî ameyê tedqîq kerdene. Na xebate de amanco sereke goreyê peymanê fonolojî taybetmendîyanê mintiqayanê zazakî tesbîtkerdiş û nê mintiqayan pê reyde muqayesekerdiş o. Na xebate de her vokalê zazakî goreyê mintiqayan frekansê ci ameyê tesbîtkerdene û nîşbetê nê frekansan mintiqayanê bînan a têver neyayê. Badê cû rûdanê vengyan goreyê mintiqayan ameyê tesbîtkerdene. Na xebate de taybetmendîyê zazakî goreyê zanistê akustîkî zî ameyê analîz kerdene.

Kilîfçekuyî: Fonetik, Fonolojî, Sêwregi, Çewlîg, Dêrsim

* Na meqale tezo ke serra 2019î de Unîversîteya Dicleyî de, Sosyal Bilimler Enstitüsü de, Beşê Zîwan û Kulturî Kurdan de bi nameyê “ Zazacanın Fonetik Açından İncelenmesi; Kuzey, Güney ve Merkez Zazacasının Karşılaştırılması” ke bi şêwirmendîya Doç. Dr. Hayreddin KIZILî reyde ameyo viraştene ra, seba na kovare ameyê nuştene.

¹ Dr. Endamê Perwerdeyî, Unîversîteya Mardin Artuklu, Fakulteya Edebîyatî, Beşê Zîwan Edebîyata Kurdkî, ahmetkirkkan@artuklu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-3885-5218>

² Doç. Dr., Unîversîteya Dicle, Fakulteya İlahiyatî, hkhayreddin@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-9165-3274>

**Fonoloji Kriterlerine Göre Zazakî Vokalleri Analizi;
Kuzey, Güney ve Merkez Zazakî Üzerine
Karşılaştırmalı Bir Çalışma**

ÖZ

Fonoloji ve fonetik birbiriyle ilgili olan iki bilim dalıdır ama aynı şeyler üzerinde durmazlar. Fonoloji genel olarak bir dilde var olan kurallar üzerinde durur ve bu kuralları sistematik bir şekilde belirtir. Zazaca, Türkiye’de konuşulan bir dildir ve Zazaca konuşulan her bölge kendisine has özelliklere sahiptir. Bu çalışmada Zazacanın vokal sesleri üç temel bölgeye ayrılarak incelenmiştir. Bu bölgelerden Sêwregî güneyi, Çewlîg merkezi ve Dêrsim ise kuzeyi temsil etmektedir. Bu üç bölgenin vokalleri fonolojinin kriterlerine göre karşılaştırılmıştır. Bu çalışmada temel amaç, fonolojik özelliklere göre Zazacanın vokallerini incelemek, bölgesel farklılıkları ortaya koymak ve bu farklılıkları birbiriyle karşılaştırmaktır. Bu çalışmada Zazacada bulunan her vokal sesin bölgesel frekansları tespit edilmiş ve frekans değerleri diğer bölgelerle karşılaştırılmıştır. Ayrıca Zazacada meydana gelen ses olayları tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu çalışmada Zazacanın akustik özellikleri de ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Fonetik, Fonoloji, Sêwregî, Çewlîg, Dêrsim

**An Analysis on Zazaki Vokal in terms of Phonology
Criteria; A Comparative Study on Northern,
Southern and Center Zazaki**

49

ABSTRACT

Phonology and phonetics are two related science, but they do not dwell on same things. Phonology generally focuses on the rules that exist in a language, and it specifies these rules systematically. Zazaki is a language spoken in Turkey and each Zazaki spoken region has its own unique characteristics. In this study, the vocal sounds of Zazaki are divided into three basic regions and analyzed. Of these regions, Sêwregî represents south, Çewlîg center and Dêrsim represent north. The vocals of these three regions were compared according to the criteria of the phonology. The main purpose of this study is to examine the vocals of Zazaki according to phonological features, to reveal regional differences and to compare these differences with each other. In this study, the regional frequencies of each vocal voice in Zazaki language were determined and their frequency values were compared with other regions. In addition, sound events occurring in Zazaki were tried to be determined. In this study, the acoustic properties of Zazaki were also tried to be revealed.

Keywords: Phonetics, Phonology, Sêwregî, Çewlîg, Dêrsim

Destpêk

Ziwan fenomenêko heme însanan reyde têkildar o. Însan, heme karanê xo de ziwani şuxulneno. Mabênê însanan de seba ziwani peymanê nimateyî ameyê viraştene. Ferd gama ke ziwani şuxulneno, nê peymananê nimateyan kar ano û beyntarê însanan de telekomunikasyon no şekl a tesîs beno. Ziwani çi wext ameyê meydan û ziwano verên kancîn o, nêyeno zanayene. Labelê o yo ke yeno zanayene yan zî yeno texmînerdiş ziwani, însanê ewilî ra heta nika proseyêko bêbeyntar de yeno dewam kerdene (Ahanov, 2013: 64).

Ziwan eklektîk o, peyamo ke dayoxî ra yeno, goreyê parçeyan yeno fehmkerdiş û dima nê parçeyî terefê girewtoxî ra bi şeklê pêroyî yenê îdrak kerdene (Kerimoğlu, 2016: 1). Peyam parçe bi parçe îdrak bena, dima na peyam seba yewîya manayî bi şeklê pêroyî yena fehm kerdene. Ziwan razber o (Eker, 2015: 4). Gama ke mefhumêk ra yeno qalîkerdiş, hewce nîyo ke çîyo ke mefhum behsê ci keno amade bibo. Eke ziwan de razberîye çinbîyayê, însanan do bi çîyanê şênberan reyde sînordar bîyayê. Wezîfeyê bingeyên yê ziwani neqlkerdiş o (Eker, 2015: 4). Ziwan nê neqlkerdişî bi şeklê fekî tesîs keno. Keresteyê ziwani çekuye û cumle yê.

Seba ziwanan sînore siruştî çin ê, kes nêşkeno seba ziwanan, lehçeyan, fekan ûsn. sînoran tayîn bikero. Çünke semedê nînan sînori çin ê. Seba ziwanan kes nêşkeno xasîye ra behs bikero (Eker, 2015: 15-16). Her ziwan bibo nêbo hîn taybetîyanê xo vîndî keno û hîn taybetîyan xo de zêde keno. O semed ra kes nêşkeno ziwaneko xasîye ra behs bikero. Mîyanê proseyê ziwani de na rewşe zaf asayî ya. Mîyanê sazgehanê cematî de sazgeho ke tewr zêde heme çî ra tesîrdar beno ziwan o (Bayraktar, 2014: 15-16). Mîyanê cematî de çi şekil vurîyayîşêk bêro meydan, rind yan xirab, tesîrê nê vurîyayîşan ziwani ser o xo mojneno.

Ziwan zaf zanistan reyde têkildar o. Xora ziwannasîye bi xo zî zanistêk a. Ziwan, ziwannasîye zanistê sey: gramer, tarîx, cografya, arkeolojî, antropolojî, edebîyat, tib, fizyolojî, muzîk, etîmolojî, sosyolojî, psîkolojî, felsefe, toponomî, matematîk, mantiq, akustîk ûsn zanistan reyde têkildar o. Nê zanistî sayeyê ziwani de xo eşkenê îfade bikerê.

Amancê na xebate goreyê peymanê fonolojî analîzkerdiş vengane vokalanê zazakî yo. Vokalê zazakî, xususen hetê hûmarî ra, goreyê fekan zaf nêvurîyênê. Labelê kes eşkeno vajo ke ziwane kurdkî başûr ra vera vakur hetê fonolojî ra barî beno (palatalîzasyon). Na rewşe zazakî de zî eşkera vejîyêna meydan. Fekê Sêwregi warê xebatî de sînore tewr başûrî îfade keno. O semed ra hetê fonolojî ra velarîzasyon tewr zêde fekê Sêwregi de esto. Labelê nê taybetmendî na xebate de nêameyê ramojnayene.

Seba nê meqaleyî warê xebatî ra materyale folklorîkî ameyê kom kerdene. Materyalê folklorîkî seba xebatanê ziwannasî keresteyê orijînal ê. Na xebate de hîrê mintiqayan ra metnê folklorîkî rêze bîyê û nîsbetê vengane vokalan bi no

şekl a ameyo tesbît kerdene. Semedê na xebate hem metodê klasîkî hem zî metodê moderni, sey îstatîstîk û akustîkî, ameyê şuxulnayene. Nê metodan ra teber vengê ke studyo de ameyê qeydkerdiş û nê vengî bi barnemeyê praati reyde sey grafîkan ameyê nişan dayene. Reyna na xebate de vokalê zazakî goreyê taybetmendîyanê fonetîkî ameyê dabeş kerdene. Nê xususîyetî giraniya xebate nişan danê.

1.1. Zazakî û Xebatê Ziwannasî

Ziwanê dinyayî goreyê morfoloji, kokî, cografyayî ûsn taybetmendîyan yenê dabeş kerdene (Kıran&Eziler Kıran, 2013: 37). Taksonomîyo ke hetê cografyayî ra yenokerdiş zêde zanistî nîyo (Eker, 2015: 56). Goreyê tesnîfkerdişê morfolojîkî ziwanê dinyayî sey; ziwanê yew heceyinî, ziwanê eklektîkî û ziwanê oblikî yenê dabeş kerdene (Bayraktar, 2014: 69-70). Ziwanê taybetmendîyanê xo yê şeklî (fonolojîk, morfolojîk, sentaktîk, semantîk ûsn) demêko kilm de vîndî nêkenê. Ziwananê dinyayî de şeklê hemparî estê ke nê taybetmendî kokêko ortaxî rê îşaret kenê (Kıran&Eziler Kıran, 2013: 38-39). Ziwanê dinyayî goreyê kokî teqşimê çend beşan benê ke nê beşan ra her yewê ci sey malbata ziwanan yenê hesab kerdene (Eker, 2015: 64-65).

Zazakî sey şaxêka kurdkî binê malbata ziwanan yê Hînd-Ewropî de ca gêna. Malbata ziwanan yê Hînd-Ewropa koyanê Uralî ra heta girawanê Azorî, Îzlanda ra heta Hîndîstan cografyayêka girse de yena qalî kerdene. Mîyanê na malbata ziwanan de 150î heban ra zêde ziwanî estê (Baqirî, 1384: 146-147). Na malbata ziwanan sey şaxa Ewropa û şaxa Hînd di beş a. Şaxa Hîndî zî mîyanê xo de sey şaxa Îranî û şaxa Hîndîstanî dabeş bena. Şaxa Hîndîstanî de ziwano bingeyin sanskirîtkî yo. Şaxa Îranî zî goreyê cografyayî tesnîf bena. Zazakî mîyanê şaxa Îranî de ziwananê Rojawanê Vakurî de sey binbeşêka kurdkî yena qebul kerdene. Zazakî mîyanê sînoranê Tirkîya de bajarane sey Dîyarbekir, Çewlîg, Ruha, Semsûr, Batman, Dêrsim, Sêwas, Sêrt, Mûş ûsn cayan de yena qalî kerdene.

Mîyanê kurdan de xebatê ziwannasî bi Elîyê Teremaxî reyde dest pêkerdo. Xebatê ke ameyêkerdiş hîrê şaxan ser o şênê bêrê dabeş kerdene. Nê xebatan ra beşê ewil bi destê oryantâlîstan ameya kerdene. Nê xebatî zafane sey komkerdişî yê û mîyanê nê xebatan de zazakî zî nesîbê xo girewto. Mîyanê xebatanê ziwaansîya kurdkî de beşê dîyin bi destê akademîsyenê kurdan yê Kafkasyayî ra ameyo kerdene. Mabênê xebatanê beşê ewilî û beşê dîyin de hetê sistematîkî ra zaf ferq esto. Beşê hîrêyin zî destpêkê seserra XX. ra dima bi destê kurdan (vakur û başûr de) ameyo kerdene. Xebatanê beşê hîrêyin destpêka seserre de bi leziye dest pêkerdo labelê dima qut biyo.

Seke cor ra zî ameyo îfade kerdene, zazakî ser o xebatê ewilî oryantâlîstanê sey Peter I. Lerch, Albert von Le Coq, R. Latham ûsn ameyê kerdene. Oscar Mannî

mîyanê zazayan de mendo û taye xebatî kerdê û nê xebatê ey dima terefê Karl Hadankî ra bi nameyê *Kurdsch-Persische Mundarten Der Zaza, Hauptsächlich Aus Siwerek Und Kor* ameyê neşr kerdene (Mann&Hadank, 1932). Bê nê ziwannasan, ziwannasê sey Ludwig Paul (Paul, 1998) û Gippertî zî zazakî ser o xebate kerda.

Xebatê ziwannasîyê zazakî sey ferdî û kolektîf di cure yê. Xebata kolektîfe terefê Grûba Xebate ya Vateyî ra yena kerdene. Grûba Xebate ya Vateyî serra 1996î dest bi kombîyayîşan kerdo û heta nika 30 heban ra zêde rey kombîya. Nê kombîyayîşan de seba standardîzasyonê zazakî gelek kare muhîmî ameyê kerdene. Na Grûbe heta nika çend hebî ferhengî weşanayê, ke nînan ra di hebê dimayênî hetê zanistê leksikolojî ra zaf muhîm ê (b. Ferhengê Vateyî). Ferhengan ra teber, na Grûbe bi nameyê *Rastnuştişê Kirmanckî (Zazakî)* yew kitabê îmlayî zî neşr kerdo.

Mîyanê kurdan de xebatê ziwannasîye zafane bi şeklêkî şexsî yan ferdî yenê kerdene. Zazakî zî na rewşe ra bêpar nîya. Xebatanê ferdîyan de xebatê M. Malmîsanijî muhîm ê. Ey zaf waranê ziwannasîye de berhemê muhîmî nuştê. Malmîsanijî ra teber ziwannasanê (beno ke gramernas, folklor nas yan ferheng nas hîna îfadeyêko rast bo) sey; Zilfî Selcan, Turan Erdem, Lerzan Jandil, Aydin Bingol, Fahri Pamukçu, Munzur Çem, Roşan Lezgîn, Deniz Gunduz, Harun Turgut, Sebahattin Gültekin, Seîd Veroj, Serkan Oğur, Haydar Şahîn, Ferhat Wusar, Hıdır Eren, Hacî Ozkal, Mehmet Mukan, Terry Lynn Todd, Sîyawuş Murşedî, Mesut Özcan, Ehmedê Dirihî, Musa Canpolat, Çeko Kocadag, Şaban Şenates, Roşan Hayig, Mesut Keskin, Ilyas Aslan ûsn kesan zî zazakî ser o xebata ziwani viraştan.

1.2. Vengê Vokalî û Cureyê Înan

Sey her ziwani zazakî de zî vengê ziwani sey vokal û konsonantî yenê dabêş kerdene (Toptaş, 2016: 592). Herf, seba veng an derbaskerdişê nuştayî hewce yo. Goreyê taybetmendîya alfabeyan ge yew herf zêde veng an rê teqabul kena û ge zî zêde herfî teqabulê vengêk kenê (Karaağaç, 2013: 452). Vengê vokalî vejîyayîş de (artîkulasyon de) rastê yew astengî nêyenê û bi rehatîye vejîyênê meydan. Labelê vengê konsonantî vejîyayîş de rastê tewir tewir astengan benê. Nê astengî goreyê cayê artîkulasyonî vurîyênê (Toptaş, 2016: 592). Kurmanckî de seba veng anê vokalan dengdêr û seba veng anê konsonantan dengdar yan nedengdêr vajîyêno. Zazakî de vera vokalî kes eşkeno biveng û vengin, vera konsonantî zî bêveng vajo. Labelê na xebate de termê vokal û konsonantî ameyê tercîh kerdene.

Kes eşkeno vajo ke heme ziwananê dinyayî de vengê vokal û konsonantî pê ra cîya benê û her yew grûbe goreyê ca-şeklê artîkulasyonî yenê teqşim kerdene. Na xebate de vengê vokalî goreyê taye taybetmendîyan ameyê analîz kerdene. Vokalan ser o xebata ewilî terefê Robert Robinsonî ra serra 1617î de ameya

kerdene. Hûmarê vokalan goreyê ziwana vurîyenê (Coşkun, 2010: 42). Mîsale fariskî de hûmarê vengê vokalan 6 heb ê (Xanlerî, 1365: 37).

Zazakî de vengê vokalî alfabe de 8 hebî sembolan reyde temsîl benê. Mann û Hadankî seba vokalanê zazakî 14 hebî sembolî bikar ardê. Heman dem de Todd zî hûmara vengê vokalan ê zazakî sey 8î qebul keno (Todd, 2008). Cêr ra vokale zazakî goreyê taye taybetmendîyan ameyê dabeş kerdene.

1.2.1. Goreyê Abîyayîşê Fekî Vokalê Zazakî

Ziwan mîyanê fekî de vera her ca eşkeno hereket bikero û seba meydan ameyîşê vokalan ziwan zaf wezîfeyêko muhîm vînenê. Goreyê cayê ziwani fekê qalikerdoxî 3 beşan rê teqşîm beno. Gama ke ziwan nêzdîyê asmênfekkî beno sey cor, ziwan halê îstîrahatî de vindeno sey orte û gama ke ziwan cêrê venganeya fekî beno sey cêr yeno name kerdene (Coşkun, 2010: 43). Goreyê abîyayîşê fekî vokale zazakî 3 qîşm ê:

Girewte (high, kapalı): Gama ke nê vengî yenê meydan fek girewte yo. Baran seba kurmanckî taye vengî tesbît kerdê ke nê vokalî seba zazakî zî eynî yê (Baran, 2012: 24). Zazakî de vokale girewteyî nê yê: /î/, /u/, /û/, /i/. Îstîhsalê nê vokalan de ziwan nêzdîyê asmênfekkî de yo.

Nênce (middle, yarım): Artîkulasyonê nê vokalan de ziwan ne tam akerde ne zî tam girewte yo. Meydan ameyîşê nê vengî de ziwan halê îstîrahatî de yo. Nê vengî /e/, /ê/, /o/ yê (Todd, 2008: 13).

Nizm (low, alçak): Artîkulasyonê nê vengî de ziwan mîyanê venganeya fekî de tewr cêr ra yo. Nê vokalî rewşa abîyayîşê fekî de yenê meydan (Toptaş, 2016: 593). Vejîyayîşê nê vengî de çene bi şeklêko hîra abîyêno. Vokalî zafane mabênê vokalanê /a/, /û/ de yenê meydan (Karaağaç, 2018: 43). Zazakî de tena /a/ na grûbe de ca gêna.

Tablo 1: Goreyê Abîyayîşê Fekî Vokalê Zazakî

High/Girewte	î	i	u	û
Mid/Nênce	e	ê	o	
Low/Nizm	a			

1.2.2. Goreyê Rewşa Lewan Vokalê Zazakî

Pêla hewayî gama ke venganeya fekî ra vejîyêna teber goreyê şeklanê lewan şekil gêna. Artîkulasyonê vengî de lewî yan gilover benê yan zî şeklê duzî gênê (Toptaş, 2016: 594, û Todd, 2008: 13). Tan zî vokalanê kurmanckî sey gilover û

duz di beşan rê teqşîm keno (Tan, 2011: 38). Zazakî de zî vokalî goreyê rewşa lewan di beş ê.

Gilover (rounded, yuvarlak): Artîkulasyonê nê vengên de lewê cêrî û lewê corî pehn, bi şeklêko gilover de yê (Karaağaç, 2013: 43). Zazakî de vokalê giloverî nê yê: /o/, /u/, /û/.

Duz (unrounded, düz): Artîkulasyonê nê vengên de lewê şeklê duz de yê (Toptaş, 2016: 594). Zazakî de vokalê duzî nê yê: /e/, /i/, /î/, /ê/, /a/.

Tablo 2: Goreyê Rewşa Lewan Vokalê Zazakî

Düz/Unrounded/Duz	Yuvarlak/Rounded/Gilover
e	o
i	u
î	û
ê	
a	

1.2.3. Goreyê Qismê Ziwani Vokalê Zazakî

54

Pozîsyonê ziwani şeklê îstîrahatê ziwani îfade keno. Demê îstîrahatî de ziwani mîyanê fekî de pozîsyonê ufqî (horîzontal, yatay) de yo. Ziwani no pozîsyon de bo mîyanê fekî hîrê qisman rê dabeş beno: vernî, mîyanî, peynî.

Vernî (front, ön): Artîkulasyonê nê vokalan de ziwani vera vernî yeno kut kerdene (Todd, 2008: 13). Zazakî de vokalê ke vernîya fekî ra vejîyênê nê yê: /î/, /ê/, /e/.

Mîyanî (central, orta): Artîkulasyonê nê vengên de ziwani vera asmênfekkî ancîyêno (Todd, 2008: 13). Zazakî de vokalê ke şeklê mîyanî fekî ra vejîyênê nê yê: /i/, /u/. Todd, vengê /a/ zî sey mîyanî ramojneno.

Peynî (back, arka): Artîkulasyonê nê vengên de ziwani vera peynîyê fekî ancîyêno. Zazakî de vokalê şeklê peynîya fekî ra vejîyênê nê yê: /û/, /o/, /a/. Todd vokalê /u/ zî gêno na grûbe (Todd, 2008: 13).

Tablo 3: Goreyê Qismê Ziwani Vokalê Zazakî

Ön/Front/Vernî	î	ê	e
Orta/Central/Mîyanî	i	u	
Arka/Back/Peynî	û	o	a

1.2.4. Goreyê Qalindîye-Barîyîye Vokalê Zazakî

Artîkulasyonê vengên de zîwan vera asmênêfekî şono û yeno. No herekete vokalan de qalindîye û barîyîye ano meydan. Heme zîwananê dinyayî de vokalî sey qalind û barî yenê teqşim kerdene. Vokalê qalindî vetişê vengî de vengêko qalind; vokalê barî zî vetişê vengî de vengêko barî anê meydan.

Qalind (dark vowel, kalın): Artîkulasyonê nê vokalan de zîwan vera peynîya asmênêfekî şono (Tan, 2011: 38). Zazakî de vengê vokalê qalindî nê yê: /a/, /o/, /û/, /i/.

Barî (front vowel, ince): Artîkulasyonê nê vokalan de zîwan vera vernîya asmênêfekî yeno. Zazakî de vengê vokalê barî nê yê: /e/, /ê/, /î/, /u/.

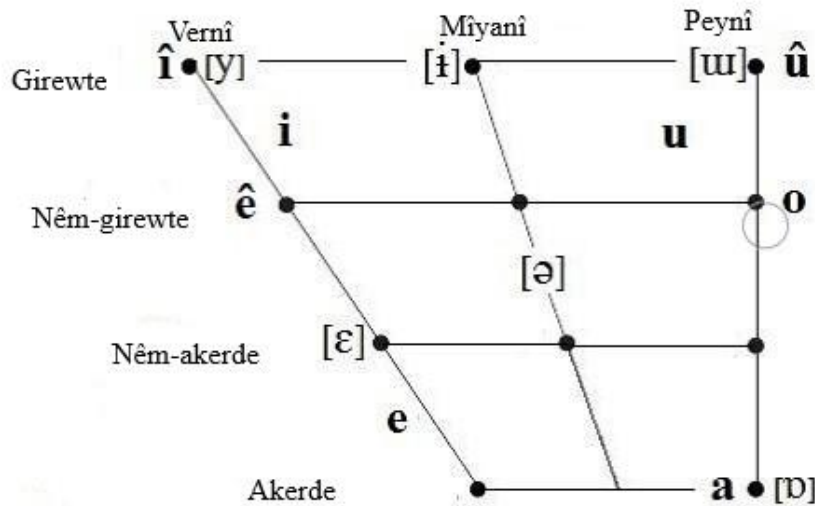
Nê beşan ra teber, vokalî sey derg û kilm zî eşkênê bêrê tesnîf kerdene. Zazakî de vokalê /î/, /û/, /ê/, /a/, /o/ derg ê; vokalê /e/, /i/, /u/ zî kilm ê.

Cêr ra vokalê zazakî goreyê taybetmendîyanê xo ameyê mojnayene. Nê vokalan ra tena /a/ duz a, labelê tîya de tablo de ca nêgirewta.

Tablo 4: Vokalê Zazakî

Zazacadaki Vokaller	Front/Vernî		Central/Mîyanî		Back/Peynî	
	Unrounded/Duz			Rounded/Gilover		
High/Girewte	î		i	u		û
Middle/Nênce	ê	e			o	
Low/Akerde						a
/a/, /o/, /û/, /i/: vokalê qalindî; /e/, /ê/, /î/, /u/ vokalê barî						
/î/, /û/, /ê/, /a/, /o/ vokalê dergî; /e/, /i/, /u/ vokalê kilmî						

Cêr ra şemaya ke mîyanê fekî de cagirewtişê vengên vokalan nişan dana ameya ramojnayene. Na şema goreyê zîwanan cîya ya. Kurmanckî û sorankî de zî vengê vokalî sey na şemaya mîyanê fekî de ca gênê (Husên Elî, 2015: 83). Heta kes eşkeno vajo ke mîyanê zîwanêk de yan dîyalektêk zî vokalî mîyanê fekî de cîya cayan ra şênê bivejîyê.

Şekil 1: Fek de Cagirewtişê Vokalan

2.1. Vokalê Zazakî

Vokalê zazakî 8 heb ê. Mabênê nê 8 hebî vengên de taye vengê taybetî zî estê labelê nê seba umûmî şamîl nîyê. Cêr ra 8 hebî vengê vokalê zazakî bi şeklê muqayeseyin de yayê. Seba her mintiqa korpusêko 150 000 karakter ameyo amade kerdene. Her mintiqa de frekansê vengên ameyo peymitene. Seba pêroyî zî frekans ameyo hesab kerdene. Peynîya her vengî de spektogram û pêla vengî ya ê vokalî deyaya. No spektogram û pêla vengî studyoyêko taybet de û bi cîhazanê taybetan reyde ameyo qeydkerdiş, bi bernameyê praatî reyde ameyo analîz kerdene.

2.1.1. /a/ - [a] (peynî, duz , akerde, qalind, derg)

/a/ vokalêko peynî, duz, akerde, qalind û derg o. Artikulyonê nê vokalî de çene akerde, zîwan peynîya dindananê vernî de, zîwan vera peynîya asmênfekî ya şono (Ergenç & Uzun, 2017: 84). No vokal çekuyanê zazakî de vernî, peynî û mîyane de eşkeno ca bigîro. Mihemed Emîn Hewramanî vano ke no veng kurdkî de zaf berbelav o, îdîa keno ke no veng awestakî ra derbasê kurdkî ya ewroyî bîyo (Hewremanî, 1973: 46). No vokal hem çekuyanê zazakî de hem çekuyanê erebkî de yeno şuxulnayene. Nê her di vengê cîyayî alfabeya kurdkîya latînkî sey allofon ameyê xebitîyayene. Taye nuştoxî seba vengê /ɛ /i işaretê [ˈ] şuxulnenê. Kes eşkeno çekuyanê *aerd*, *cem 'æt*, *læ 'net*, *mæ 'æş* sey nimûne bido.

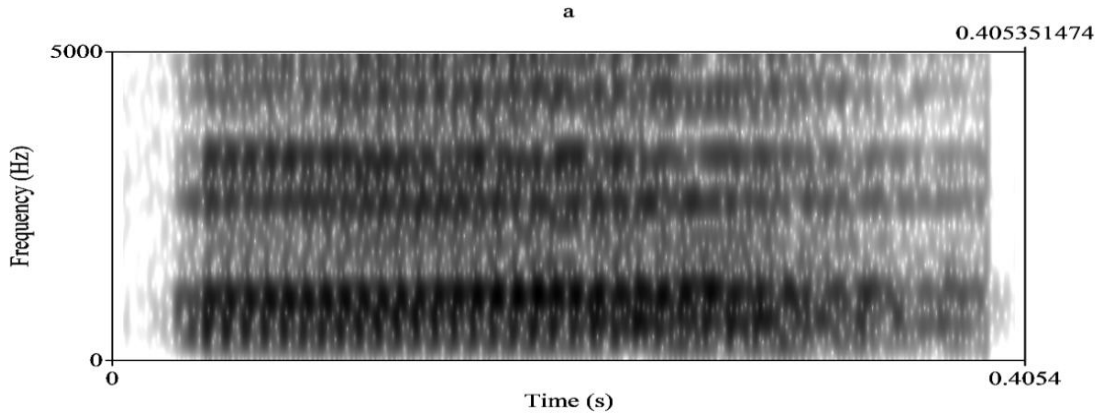
Çekuyê ke xususen erebkî ra daxilê zazakî bîyê, vengêko mabênê vokalanê /a/ û /e/yî de esto. No veng sey /æ/, [æ] yeno ramoynayene. No veng çekuyanê sey *hælaw*, *sæydwan*, *ærd*, *æşq*, *ælawitene*, *æmelîyat* eşkera vejîyêno meydan. No vengî fekê Sêwregi de hîna zaf esto labelê fekanê Dêrsim û Çewlîg de kêmî bîyo.

No veng zaf ziwanan de esto. Zazakî de mîyanê çekuye de no veng eşkeno bi sewbîna ziwanan reyde têkilî kewo û bivurîyo. Ge ge no veng peynîya çekuye beno û keweno. Taye mintiqayan de varyantê nê vengî estê û kes eşkeno nînan sey allofonî name bikero. Cêr ra nîsbetê frekansê nê vengî goreyê mintiqayan ameyo dayene.

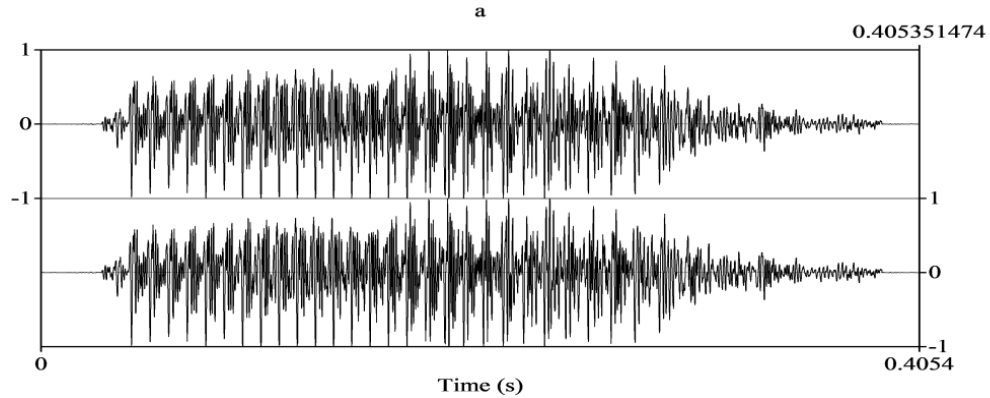
Tablo 5: Zazakî de Frekansê Vokalê /a/

Mîyanê Korpusî de Nîsbetê Herfa /a/				
	Tekrar	Korpus	Frekans	Serane
Sêwregi	17548	150 000	0,1169	11,69%
Çewlîg	17300	150 000	0,1153	11,53%
Dêrsim	14809	150 000	0,0987	9,87%
Pêroyî	49657	450 000	0,1103	11,03%

Mîyanê mintiqayanê zazakî de nîsbeto tewr berz fekê Sêwregi de ameyo tesbît kerdene. Kurmanckî de nîsbetê nê vengî sey 8,0% peymîyayo (Muhammed, 42). Zazakî de nîsbetê nê vengî goreyê kurmanckî xeylêk berz o. Cêr ra spektogram û pêla vengî ya nê vengî deyayê:

Şekil 2: Spektogramê Vengê /a/

Şekil 3: Pêla Vengê /a/

2.1.2. /e/ - [ɛ] (vernî, nêmcê, duz , barî, kilm)

/e/ vokalêko vernî, duz, nêmakerde, barî û kilm o. Artîkulasyonê nê vokalî de çene hîra, zıwan peynîya dindananê cêrî de, zıwan vera vernîya asmênfekkî ya şono (Ergenç & Uzun, 2017: 88). No vokal çekuyanê zazakî de vernî, peynî û mîyane de eşkeno ca bigîro. No vokal hem çekuyanê zazakî de hem çekuyanê erebkîyan de yeno şuxulnayene. Bi taybetî no veng vernîya çekuyanê ke erebkî û fariskî ra ameyê girewtene de yeno şuxulnayene.

58

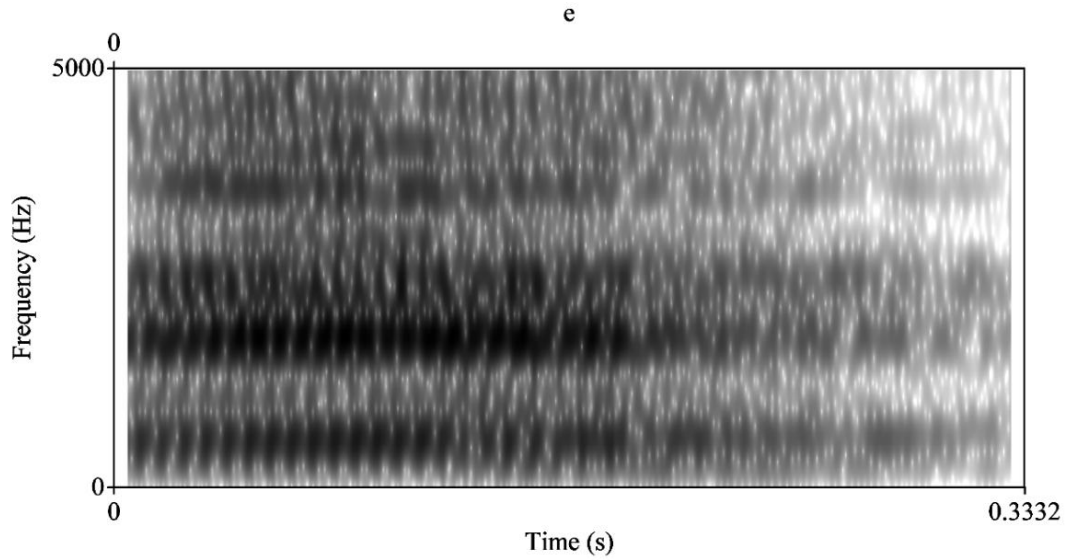
No veng zaf zıwanan de esto. Zazakî de mîyanê çekuye de no veng eşkeno bi sewbîna zıwanan reyde têkilî kewo û bivurîyo. Xebata standardîzasyonî de no veng “-ey” sey /ê/ ameyo vurînayene (Muhammed, 259). Taye allofonê nê vengê estê. Seba nê vengê taybetan alfabeya IPAyî yena kar ardene. Cêr ra nîsbetê frekansê nê vengî goreyê mintiqayan ameyo dayene.

Tablo 6: Zazakî de Frekansê Vokalê /e/

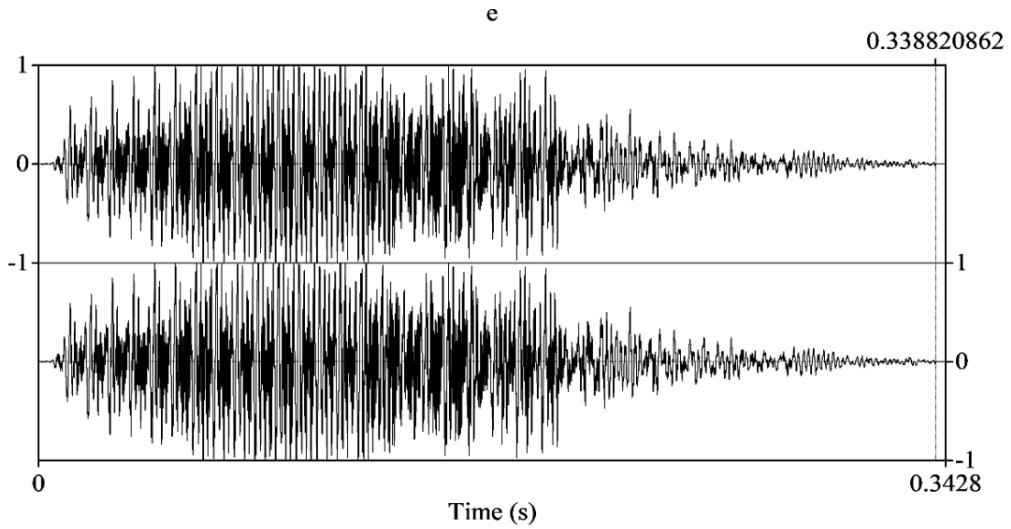
Mîyanê Korpusî de Nîsbetê Herfa /e/				
	Tekrar	Korpus	Frekans	Serane
Sêwregî	16904	150 000	0,1126	11,26%
Çewlîg	14380	150 000	0,0958	9,58%
Dêrsim	18026	150 000	0,1213	12,13%
Pêroyî	49310	450 000	0,1095	10,95%

Fekê Sêwregi de bi tesîrê erebkî ya allofonê nê vengî mintiqayanê binan ra zafer ê. Fekê Dêrsimî de no veng peynîya çekuyan de mabênê vengênê /e/ û /i/ yî teqabulê vengêko taybetî keno. Labelê fekanê binan yê zazakî de no veng yan /e/ yan zî /ê/ yo. Çekuyê ke erebkî ra kewtê zazakî de no veng mabênê vengênê /a/ û /e/yî de yo.

Seke cor ra zî yeno mîyanê mintiqayanê zazakî de nîsbeto tewr berz fekê Dêrsimî de ameyo tesbît kerdene. Kurmanckî de nîsbetê nê vengî sey 11,6% peymîyayo (Muhammed, 257). Fekê Sêwregi kurmanckî ra nêzdî yo. Cêr ra spektogram û pêla vengî ya nê vengî deyayê:

Şekil 4: Spektogramê Vengê /e/

Şekil 5: Pêla Vengî /e/

2.1.3. /ê/ - [e] [e:] (vernî, nênce, duz , barî, derg)

/ê/ vokalêko vernî, duz, nêmakerde, barî û derg o. Artîkulasyonê nê vokalî de çene hîra, serê zıwan peynîya dindananê cêrî de, zıwan vera vernîya asmênfekki ya şono (Ergenç & Uzun, 2017: 88). No vokal çekuyanê zazakî de vernî, peynî û mîyane de eşkeno ca bigîro labelê vernîya çekuyan de no veng zaf ca nêgêno. Peynîya çekuyan de zî hem sey gireyê zafhûmarî hem zî sey gireyê îzafiyetî ca gêno. Bi taybetî no veng çekuyê ke erebkî û fariskî ra ameyê girewtene de yeno şuxulnayene (Muhammed, 271).

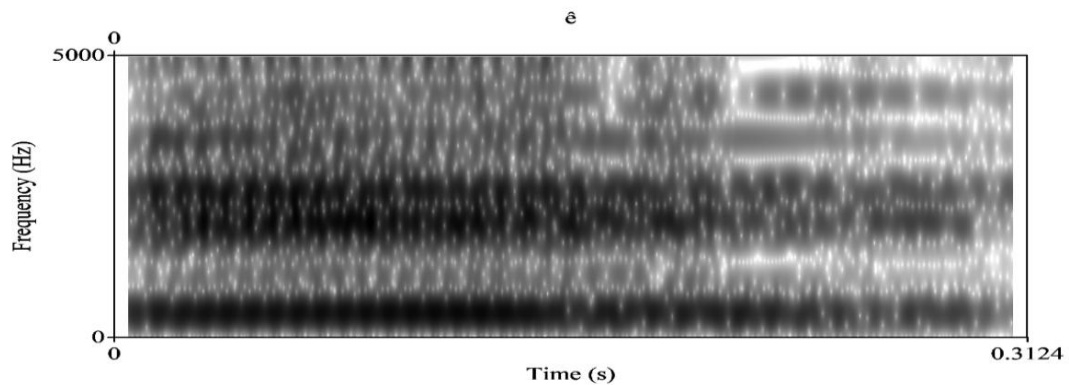
No veng zıwananê îranîyan de esto. Zazakî de mîyanê çekuye de no veng eşkeno bi sewbîna zıwanan reyde têkilî kewo û bivurîyo. Xebata standardîzasyonî de no veng “-ey” sey /ê/ ameyo vurînayene (Muhammed, 259). No hal sey monoftongîzasyon yeno name kerdene. Cêr ra nîsbetê frekansê nê vengî goreyê mintiqayan ameyo dayene.

Tablo 7: Zazakî de Frekansê Vokalê /ê/

Mîyanê Korpusî de Nîsbetê Herfa /ê/				
	Tekrar	Korpus	Frekans	Serane
Sêwregî	8985	150 000	0,0599	5,99%
Çewlîg	5901	150 000	0,0393	3,93%
Dêrsim	8611	150 000	0,0574	5,74%
Pêroyî	23497	450 000	0,0522	5,22%

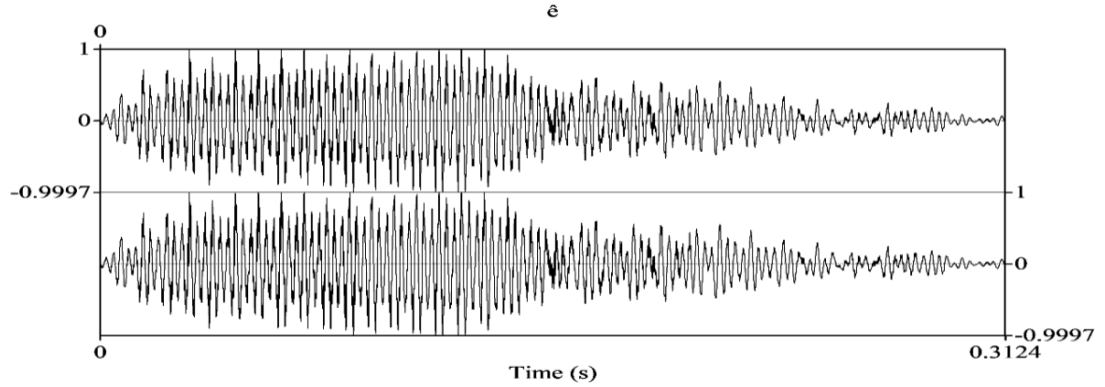
60

Fekê Sêwregî de nîsbetê nê vengî mintiqayanê binan ra zafêr o. Nîsbeto tewr nizm fekê Çewlîgî de ameyo tesbît kerdene. Kurmanckî de nîsbetê nê vengî sey 5,2% peymîyayo (Muhammed, 271). Cêr ra spektogram û pêla vengî ya nê vengî deyayê:

Şekil 6: Spektogramê Vengê /ê/

Şekil 7: Pêla Vengî /ê/

2.1.4. /i/ - [i] (mîyanî, girewte, duz , qalind, kilm)

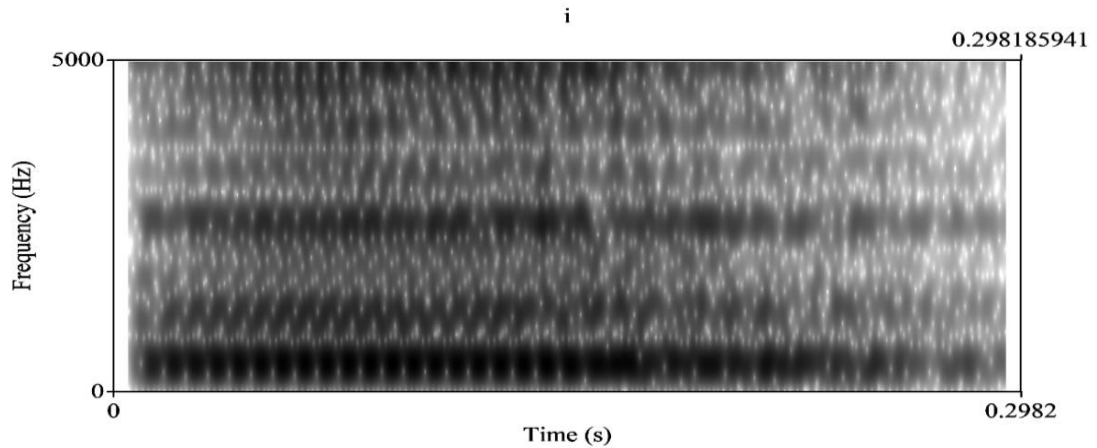
/i/ vokalêko mîyanî, duz, girewte, qalind û kilm o. Artîkulasyonê nê vokalî de lewî duzî, serê zıwan peynîya dindanan de, çene hokêka teng de yo (Ergenç & Uzun, 2017: 107). No vokal çekuyanê zazakî de peynî û mîyane de eşkeno ca bigîro labelê vernîya çekuyan de no veng ca nêgêno. No veng sey vengê tirkî nîyo û mabênê vengê /i/ û /ı/ de ca gêno (Muhammed, 280-281). Goreyê Hewremanî no veng ziwanê avestîk de zî estbî û uca ra mîras mendo (Hewremanî, 1973: 46). Alfabe ya Kurdo-Arabîk de vera nê vengî herf yan sembolêk çin o. Eke herf vero îşaretêk çinbo sey /i/ yeno wendene (Muhammed, 281).

No veng ziwananê îranîyan de esto. Zazakî de mîyanê çekuye de no veng eşkeno bi sewbîna ziwanan reyde têkilî kewo û bivurîyo. Zafane mîyanê çekuye de no veng teng beno û vurîyêno. No veng zafane peynîya çekuyan de ca gêno. No veng mabênê fekê Sêwregî û Dêrsim de cîya şeklan reyde yeno îfade kerdene. No hal sey monoftongîzasyon yeno name kerdene. Cêr ra nîsbetê frekansê nê vengî goreyê mintiqayan ameyo dayene.

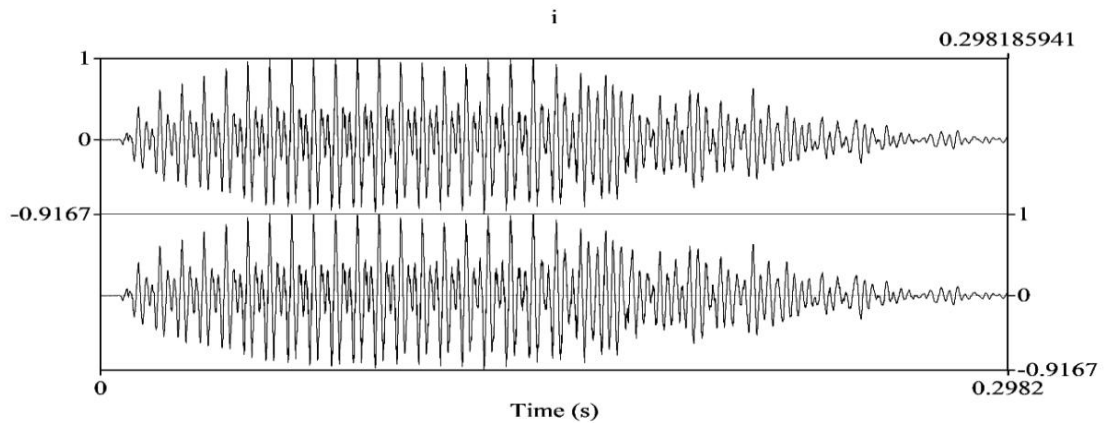
Tablo 8: Zazakî de Frekansê Vokalê /i/

Mîyanê Korpusî de Nîsbetê Herfa /i/				
	Tekrar	Korpus	Frekans	Serane
Sêwregî	9564	150 000	0,0637	6,37%
Çewlîg	11663	150 000	0,0775	7,75%
Dêrsim	7268	150 000	0,0484	4,84%
Pêroyî	28495	450 000	0,0633	6,33%

Fekê Çewlîgî de nîsbetê nê vengî mintiqayanê binan ra zafêr o. Nîsbeto tewr nizm fekê Dêrsimî de ameyo tesbît kerdene. Kurmanckî de nîsbetê nê vengî sey 11,2% peymîyayo (Muhammed, 41). Vilabîyayîşê nê vengî, hem hîrê mintiqayanê zazakî de hem zî gama ke bi kurmanckî ya bêro muqayesekerdiş vejîyêno meydan ke bêntîzam o. Nîsbetê frekansê nê vengî de mabênê her di lehçeyanê kurdkî de ferqêko girs esto. Cêr ra spektogram û pêla vengî ya nê vengî deyayê:

Şekil 8: Spektogramê Vengê /i/

Şekil 9: Pêla Vengî /i/

2.1.5. /i/ - [i], [i:] (vernî, girewte, duz , barî, derg)

/i/ vokalêko vernî, duz, girewte, barî û derg o. Artîkulasyonê nê vokali de lewî duzî, serê zîwanî vera peynîya dindananê cêrî ya beno û zîwan vera vernîyê asmênêfekkiya şono (Ergenç & Uzun, 2017: 103). No vokal çekuyanê zazakî de vernî, peynî û mîyane de eşkeno ca bigîro labelê vernîya çekuyan de no veng ca nêgêno, zafane mîyane û peynîya çekuyan de ca gêno. No veng sey vengê tirkî

nîyo, no veng mabênê vengânê /i/ û /ı/ de ca gêno (Muhammed, 280-281). Nê vengî fariskî ya kan ra mîras mendê (Muhammed, 291-292).

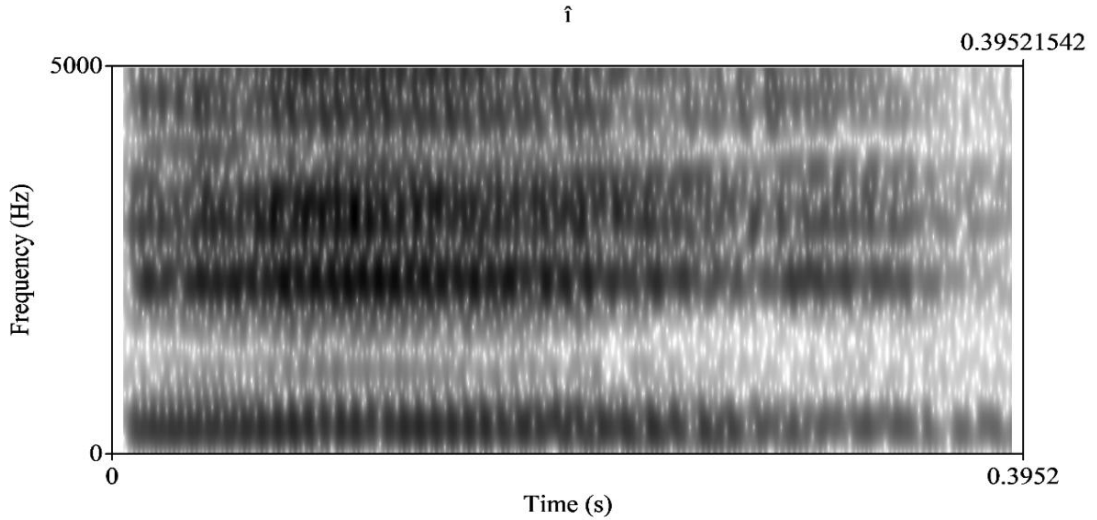
Zazakî de mîyanê çekuye de no veng eşkeno bi sewbîna zıwanan reyde têkilî kewo û bivurîyo. Kurdkî de no veng bi vengê semî-vokal /w/ reyde vurîyêno. No veng çekuyanê erebkîyan de derg (herçiqas qasê erebkî derg nêbo zî), çekuyê ke zıwananê rojawanî ra kewtê zazakî de kilm o. Cêr ra nîsbetê frekansê nê vengî goreyê mintıqayan ameyo dayene.

Tablo 9: Zazakî de Frekansê Vokalê /i/

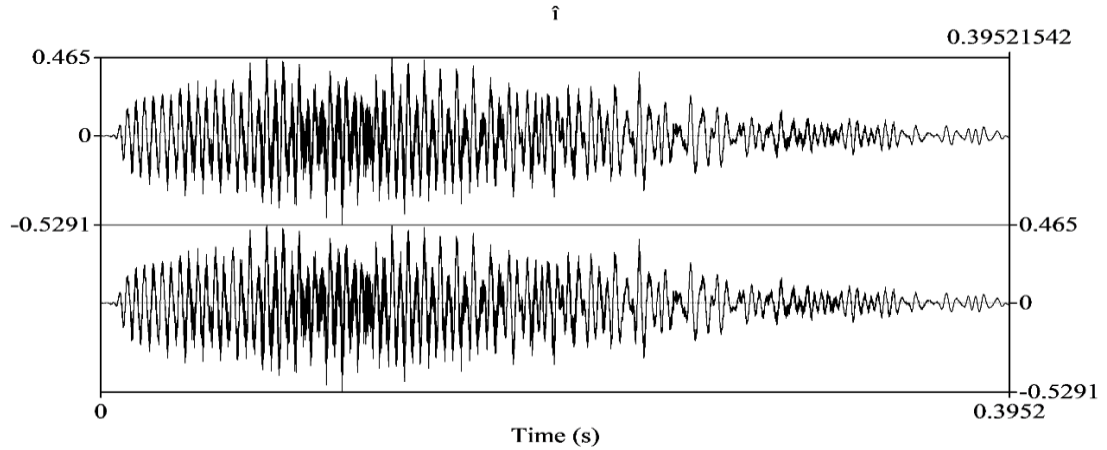
Mîyanê Korpusî de Nîsbetê Herfa /i/				
	Tekrar	Korpus	Frekans	Serane
Sêwregi	6010	150 000	0,0400	4,00%
Çewlîg	6020	150 000	0,0401	4,01%
Dêrsim	8487	150 000	0,0565	5,65%
Pêroyî	20517	450 000	0,0455	4,55%

63

Fekê Dêrsimî de nîsbetê nê vengî mintıqayanê binan ra zafêr o. Kurmanckî de nîsbetê nê vengî sey 4,2% peymîyayo (Muhammed, 290). No veng hem mintıqayanê zazakî de întîzamin vila bîyo hem zî kurmanckî reyde mutabiq o. Cêr ra spektogram û pêla vengî ya nê vengî deyayê:

Şekil 10: Spektogramê Vengê /i/

Şekil 11: Pêla Vengî /i/

2.1.6. /o/ - [o] (peynî, nênce, gilover, qalind, derg)

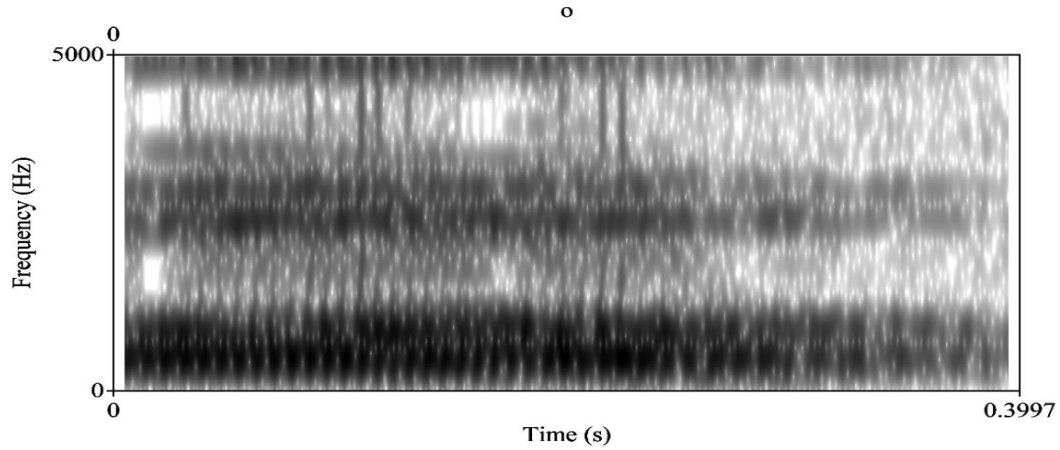
/o/ vokalêko peynî, gilover, nêngirewte, qalind û derg o. Artîkulasyonê nê vokalî de lewî vera vernî derg benê û gilover, serê ziwani mîyanê fekî de hetê peynîya şono (Ergenç & Uzun, 2017: 94). No vokal çekuyanê zazakî de vernî, peynî û mîyane de eşkeno ca bigîro labelê vernîya çekuyan de no veng ca nêgêno, zafane mîyane û peynîya çekuyan de ca gêno. Kurmanckî de zî tu çekuyêk bi nê vokalî reyde dest pê nêkeno (Muhammed, 299). Ferhengo ke Grûba Xebate ya Vateyî amade kerdo de, çend hebî înterjeksîyonan teber tu çekuyêk bi nê veng a dest pê nêkena.

No veng heme lehçeyanê kurdkî de esto. Zazakî de mîyanê çekuye de no veng eşkeno bi sewbîna ziwanan reyde têkilî kewo û bivurîyo. Kurdkî de no veng bi vengê semî-vokal /w/ reyde vurîyêno (Kirkan, 2018). Fekê Çewlîgî de no veng sey esilî ya nêmaneno û zafane dîftongîzasyon yeno meydan. O semed ra nê fekî de nîsbetê nê vengî goreyê mintiqayanê binan zaf kêmo. Cêr ra nîsbetê frekansê nê vengî goreyê mintiqayan ameyo dayene.

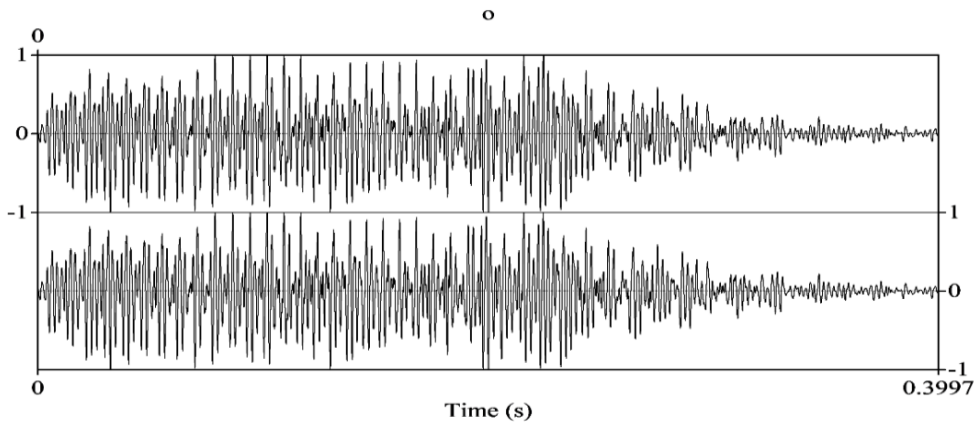
Tablo 10: Zazakî de Frekansê Vokalê /o/

Mîyanê Korpusî de Nîsbetê Herfa /o/				
	Tekrar	Korpus	Frekans	Serane
Sêwregî	8090	150 000	0,0539	5,39%
Çewlîg	3577	150 000	0,0238	2,38%
Dêrsim	10362	150 000	0,0690	6,90%
Pêroyî	22029	450 000	0,0489	4,89%

Fekê Dêrsimî de nîsbetê nê vengî mintiqayanê binan ra zafêr o. Kurmanckî de nîsbetê nê vengî sey 0,95% peymîyayo (Muhammed, 299). Nîsbetê kurmanckî û nîsbetê zazakî pêra zaf cîya yê. Kurmanckî de nîsbetê nê vengî goreyê zazakî zaf kêmo. Mîyanê fekan de zî nîsbeto tewr kêmi yê fekê Çewlîgî yo. Seke cor ra zî ameyo îfadekerdiş sebebê ney diftongîzasyon o. Çünke fekê Çewlîgî de taye vengî sey di vokalan yenê îfade kerdene. Cêr ra spektogram û pêla vengî ya nê vengî deyarê:

Şekil 12: Spektogramê Vengê /o/

Şekil 13: Pêla Vengî /o/

2.1.7. /u/ - [u], [o] (mîyanî, berz, gilover, barî, kilm)

/o/ vokalêko mîyanî, gilover, berz, barî û kilm o. Artîkulasyonê nê vokalî de lewî vera vernî derg benê û gilover, serê ziwani mîyanê fekî de hetê orteyê asmênêfekkiya şono (Ergenç & Uzun, 2017: 111). No vokal çekuyanê zazakî de vernî, peynî û mîyane de eşkeno ca bigîro labelê vernîya çekuyan de no veng ca nêgêno, zafane mîyane û peynîya çekuyan de ca gêno. Kurdkî de no veng zafane mîyanê çekuye de ca gêno (Muhammed, 306).

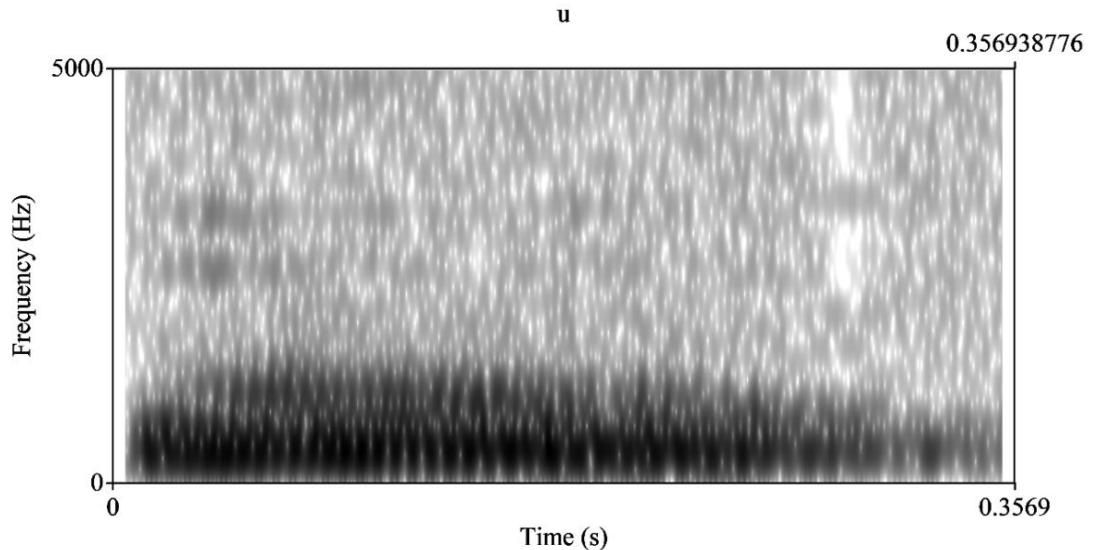
Zazakî de mîyanê çekuye de no veng eşkeno bi sewbîna ziwanan reyde têkilî kewo û bivurîyo. Çekuyê ke bi nê vengî ya dest pêkenê zafane sewbîna ziwanan ra kewtê mîyanê zazakî. Ge ganê vengê /u/ û /û/ kewenê têmîyan. Cêr ra nîsbetê frekansê nê vengî goreyê mintiqayan ameyo dayene.

Tablo 11: Zazakî de Frekansê Vokalê /u/

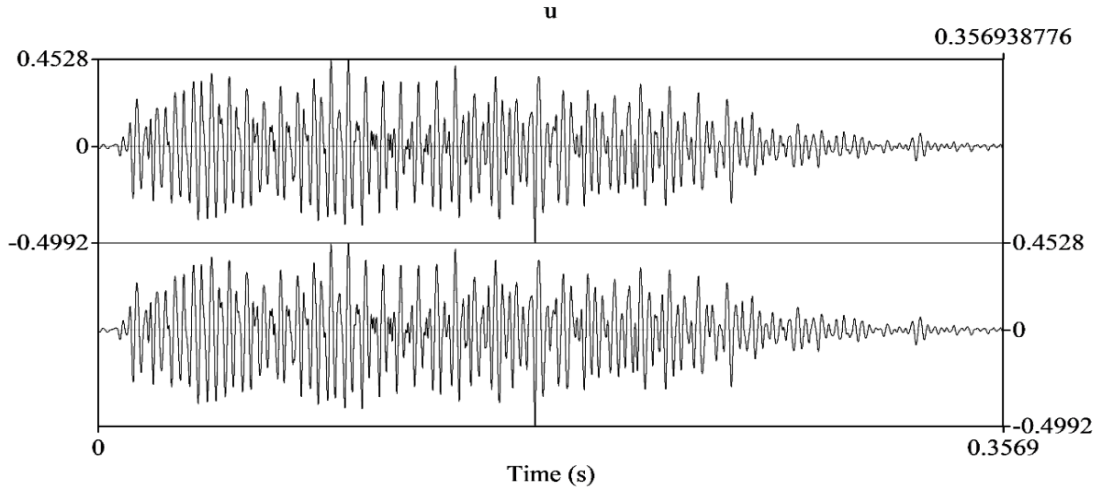
Mîyanê Korpusî de Nîsbetê Herfa /u/				
	Tekrar	Korpus	Frekans	Serane
Sêwregî	2086	150 000	0,0139	1,39%
Çewlîg	2414	150 000	0,0160	1,60%
Dêrsim	2620	150 000	0,0174	1,74%
Pêroyî	7120	450 000	0,0158	1,58%

Fekê Dêrsimî de nîsbetê nê vengî mintiqayanê binan ra zafêr o. Kurmanckî de nîsbetê nê vengî sey 1,3% peymîyayo (Muhammed, 305). Mîyanê fekan de zî nîsbeto tewr kêmi yê fekê Sêwregî yo. Hetê nîsbetê nê vengî ra her di lehçeye kurdî nêzdîya yewbînan ê. Cêr ra spektogram û pêla vengî ya nê vengî deyayê:

66

Şekil 14: Spektogramê Vengê /u/

Şekil 15: Pêla Vengî /u/

2.1.8. /û/ - [u:] (peynî, berz, gilover, qalind, derg)

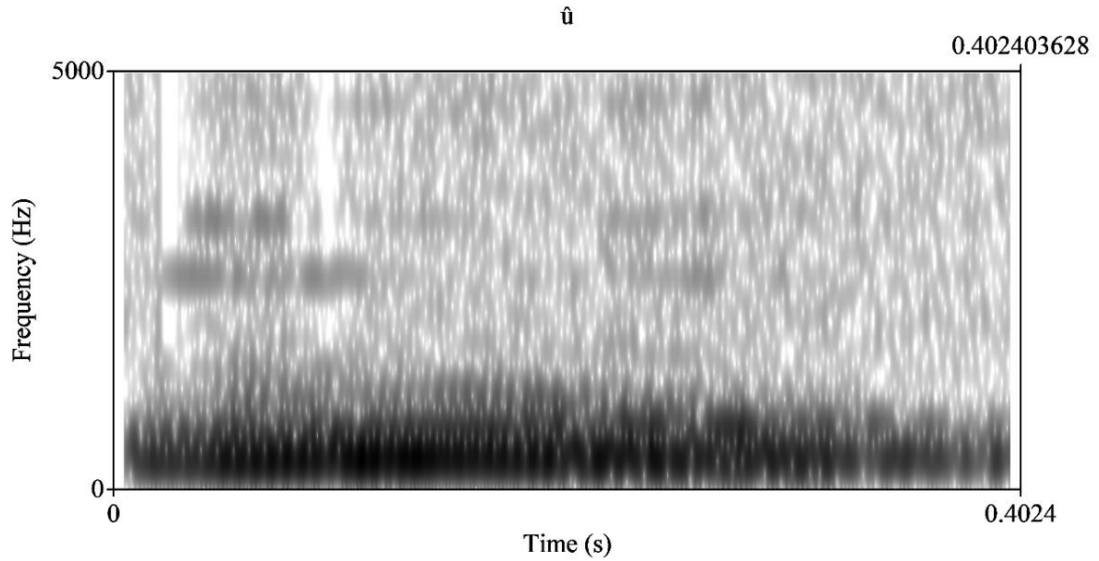
/û/ vokalêko peynî, gilover, girewte, qalind û derg o. Artîkulasyonê nê vokâlî de lewî vera vernî derg benê û gilover, serê ziwani mîyanê fekî de hetê peynîya şono (Ergenç & Uzun, 2017: 94). No vokal çekuyanê zazakî de vernî, peynî û mîyane de eşkeno ca bigîro labelê vernîya çekuyan de no veng ca nêgêno. Ferhenganê zazakî de çekuyê ke nê fonemî reyde dest pê kenê çin ê. Çekuyê ke ameyêdayîş zî sewbîna çekuyan ra vurîyayê.

Zazakî de mîyanê çekuye de no veng eşkeno bi sewbîna ziwanan reyde têkilî kewo û bivurîyo. No veng heme lehçeyanê kurdî de esto û alfabeya Kurdo-Arabîk de no veng bi sembolê /وو/ ya yeno ramojnayene. No veng teqabulê vengê /u/ yê tirkî nêkeno. Cêr ra nîsbetê frekansê nê vengî goreyê mintiqayan ameyo dayene.

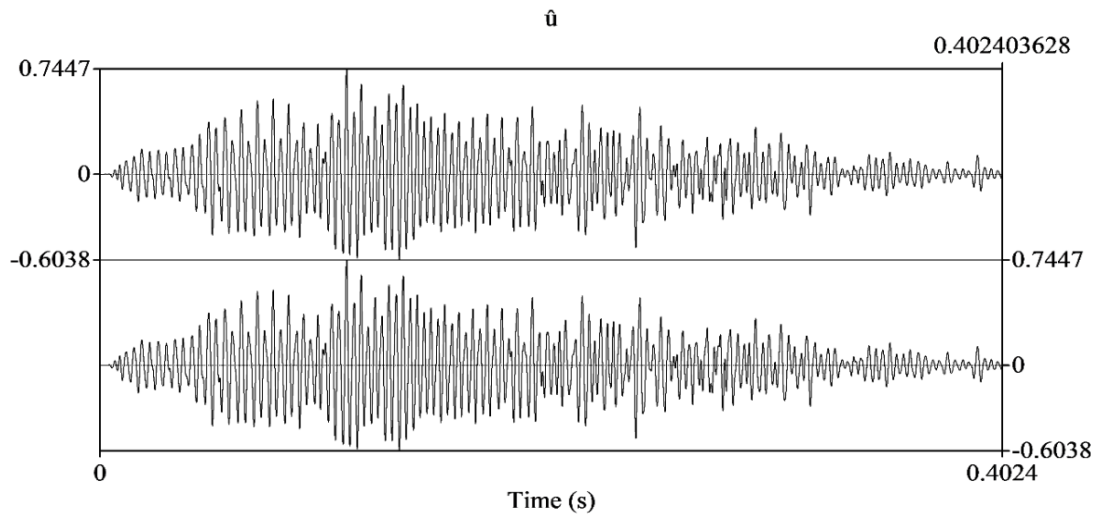
Tablo 12: Zazakî de Frekansê Vokalê /û/

Mîyanê Korpusî de Nîsbetê Herfa /û/				
	Tekrar	Korpus	Frekans	Serane
Sêwregî	1025	150 000	0,006	0,6%
Çewlîg	6448	150 000	0,042	4,29%
Dêrsim	953	150 000	0,006	0,6%
Pêroyî	8426	450 000	0,018	1,8%

Fekanê zazakî de no veng tewr zêde fekê Çewlîgî de esto. Seke vere cû zî amebî vatene, sebebe ney diftongîzasyon o. Çünke fekê Çewlîgî de ge ge di hebî vokali cayê vokalêk gênê. Labelê fekê Çewlîgî de no veng sey esilî ya nêmaneno û vurîyêno. Diftongîzasyonê ke fekê Çewlîgî de yeno meydan seba nê feki taybetîyêko cîyaker o. Nîsbetê nê vengî fekê Sêwregî û Dêrsimî de sey yewbînan o. Kurmanckî de nîsbetê nê vengî sey 2,8% peymîyayo (Muhammed, 305). No nîsbet goreyê zazakî berz o. Cêr ra spektogram û pêla vengî ya nê vengî deyayê:

Şekil 16: Spektogramê Vengê /û/

Şekil 17: Pêla Vengî /û/

Encam

Fonetik û fonolojî di zanistêkê pê reyde eleqedar ê. Na xebate de goreyê mintiqayanê zazakî şopa fonetik û fonolojî ameya taqîb kerdene. Seke yeno zanayene ke mijarê fonetîkî zaf hîra yê. Tîya de ma nê mijaran ra tena fonolojîyê vatişkî ser o vindertî. Fonolojîyê vatişkî binbeşanê fonolojî hemîne reyde têkildar o. Heme ziwananê dinyayî de vengê ziwani sey vokal û konsonant yenê dabeş kerdene. Heman rewşe seba zazakî zî vîyartbar a. Na xebate de vengânê vokalan yê zazakî ser o ameyo vindertene. Vokalê zazakî sey lehçeyanê binan yê kurdî heşt heb ê. Herçiqas fekan de hûmara vokalan yê fîlî hîna zaf bibo zî nê vokalî ge-ge lokal manenê.

Xebatê ziwannasîyê ke zazakî de ameyêkerdiş şênê di beşan ser o bêrê dabeş kerdene. Nê xebatan ra xebatê ke terefê Grûba Xebate ya Vateyî ra yenê kerdene xebatê kolektîf ê. Xebatê bînî xebatê ferdî yê. Çiqas xebatê ferdî û şexsan qîymetin bê zî, xebatê ke aqilo kolektîfî ra vejîyênê hîna qîymetin ê.

Xebate de seba her vokalî nîsbetê frekansan ameyo tesbît kerdene. Ney ra vejîyêno meydan ke nîsbetê hîn vokalan goreyê vokalanê binan hîna berz o. Seke nimûne ameyo dayene ke, nîsbetê vokalê /o/ fekê Çewlîg de nizm o, çunke nîsbetê nê vokalî diftongîzasyon ra ameyo cêr.

Seba na xebate dîmenê akustîkî ya vengânê vokalanê zazakî ameyo dayene. Nê dîmenî seba fonolojî muhîm ê. Çunke veng kotî de dest pê keno û kotî de qedîyno sayeyê nê dîmenan vejîyêno meydan. Vengê ke nîsbetê înan zazakî de zêde nîyo, goreyê vengânê frekans berzan spektogram de hîna bêlerz yenê temaşe kerdene.

Çimeyî

- Ahanov, K. (2013). Dilbilimin Esasları, Aktaran: Murat Ceritoğlu, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aksan, D. (2014). Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Baqiri, M. (1384). Muqeddimati Zebaşınasi, Tebriz: İntişarati Danişgahi Tebriz,
- Baran, B. (2012). Rêzimana Kurmancî, Diyarbakır: Belkî.
- Bayraktar, N. (2014). Dilbilim, Ankara: Nobel Yayın.
- Bussman, H. (1998). Routledge Dictionary of Language and Linguistics, New York: Routledge.
- Coşkun, M. V. (2010). Türkçenin Ses Bilgisi, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.

- Crystal, D. (2008). A Dictionary of Linguistics and Phonetics, 6th edition, Oxford: Blackwell Publishing.
- Eker, S. (2015). Çağdaş Türk Dili, Ankara: Grafiker Yayınları.
- Ergenç İ., Bekar Uzun P. (2017). Türkçenin Ses Dizgesi, Ankara: Seçkin Yayıncılık,
- Grûba Xebate ya Vateyî (2016). Ferhengê Kirmanckî (Zazakî)- Tirkî Kırmancca (Zazaca)-Türkçe Sözlük, İstanbul: Weşanxaneyê Vateyî.
- Grûba Xebate ya Vateyî (2009). Ferhengê Kirmanckî -Tirkî, İstanbul: Weşanxaneyê Vateyî.
- Grûba Xebate ya Vateyî (2019). Sözlük Türkçe-Kırmancca (Zazaca), Ferhengê Tirkî-Kirmanckî, İstanbul: Weşanxaneyê Vateyî.
- Husein M. Dengnasî di Kurdî de, Dijital Yayım.
- Hewramanî, M. E. (1973). Filolojîy Zimanî Kurdî, Bexdad: Çapxaney Me'arif.
- Husên E. T. (2015). Dengsazî Çend Babetêkî Fonolocî Kurdî, Hewlêr: Çapxaney Rojhelat.
- Karaağaç, G. (2013). Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karaağaç, G. (2018). Türkçenin Ses Bilgisi, İstanbul: Kesit Yayınları.
- Kerimoğlu, C. (2016). Kuram ve Uygulamalarla Dilbilim, Göstergebilim ve Türkoloji Genel Dilbilime Giriş, Ankara: Pegem Akademi.
- Kıran, Z., Eziler Kıran, A. (2013). Dilbilime Giriş, Ankara: Seçkin Yayınları.
- Kırkan, A. (2018). "Goreyê Peymanê Fonetîkî Analîzê Kirmanckî ya Sêwregî", Dil Bilimleri Klasik Sorunlar-Güncel Tartışmalar, Ed.: M. Nesim Doru, Ömer Bozkurt, Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları.
- Malmîsanij, M. (2015). Kurmancca İle Karşılaştırmalı Kırmancca (Zazaca) Dilbilgisi, İstanbul: Vate Yayınevi.
- Mann, O., Hadank, K. (1932). Kurdsch-Persische Mundarten Der Zaza, Hauptsächlich Aus Siwerek Und Kor, Berlin: Prusya İlimler Akademisi Yayınları.
- Paul, L. (1998). Zazaki, Gramatik und Versuch einer Dialektologie, Weisbadene: Reichert Verlag.
- Tan, S. (2011). Rêziman û Rastnivîsa Zaravayê Kurmancî, İstanbul: Weşanên Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê.
- Todd, T. L. (2008). A Grammar of Dimili Also Known as Zaza, Electronic Publication.
- Toptaş, H. (2016). Türkçe Dersleri 2. Kitap, İstanbul: Papatya Bilim.
- Üçok, N. (2007). Genel Fonetik (Ana Çizgileri), İstanbul: Multilingual.
- Vardar, B. (2002). Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü, İstanbul: Multilingual.
- Xanleri, P. N. (1365). Zebanşinasi o Zebanê Farisî, Tarîxê Zebanê Farisî, c. 1, Tehran: Neşrê No.

Makale Geliş Tarihi: 22.11.2019

Makale Kabul Tarihi: 26.02.2020

LÊKOLÎNEK LI SER ŞÊX MERÛFÊ NODEYÎ Û FERHENG WÎ YA MENZÛM KITABU EHMEDIYEYÊ*

Zeydin Güllü¹

KURTE

Ferhengên menzûm ên ku bi perspektîfeke berfireh derfeta lêkolana zimanekî didin mirov hem berhemên girîng in hem jî bo hînbûna zimanekî biyanî xebatên berdardar in. Ev ferheng, bi armanca hînkirina zarokan a agahiyên bîngêhîn ên zimanekî hatine amadekirin. Digel vê yekê, bîngêheke zimannasîyê, agahiyên di derbarê kêş û pîvanan de û jî yê meyla wan li şairîyê heyî re bîngêhek çekirine. Ji vî aliyê ve ev ferheng jî aliyê xwe yê edebî bêhtir, bi aliyê xwe yê hînker hatine zanîn. Em dê di vê xebata xwe de di derbarê ferhenga menzûm *Kitabu Ehmediyeyê* û kesayetiya edebî û jiyana muellifê wê, Şêx Merûfê Nodeyî de agahiyan bidin. Di vê xebatê de, piştî hin agahiyên kurt ên di derbarê kevneşopiya ferhengên menzûm û Şêx Merûfê Nodeyî de, em dê jî aliyê ruxsarî, naverokî û zimên ve ferhenga muellifî vekolin.

Peyvên Sereke: Ferhengên menzûm, perwerde, Kitabu Ehmediye, Şêx Me'rûfê Nodeyî

Şeyh Maruf Nodeyi ve Kitabu Ehmediye Adlı Sözlüğü Üzerine Bir Araştırma

ÖZ

Bir dili geniş perspektiften inceleme imkanı sunan manzum sözlükler, yabancı dil öğrenmede verimli olmanın yanı sıra önemli eserlerdir. Bu sözlük, yabancı bir dilde çocuklara temel bilgileri vermek üzere hazırlanmıştır. Bunun yanı sıra sözlükler, okurlara temel bir dilbilgisi, vezin hakkında bilgiler verip şairliğe meyli olanlara da bir temel oluşturmuşlardır. Bu bakımdan bu sözlükler edebi yönlerinden çok öğretici yönleriyle bilinmişlerdir. Bu çalışmamızda manzum bir sözlük olan Kitabu Ehmediye ve müellifinin hayatı ve edebi kişiliği hakkında bilgi vermeye çalışacağız. Bu çalışmada, manzum sözlük geleneği ve Şêx Merûfê Nodeyî hakkında kısa bilgiler verdikten sonra müellifin sözlüğünü şekil, muhteva ve dilsel açıdan incelemeye çalışacağız.

Anahtar Sözcükler: Manzum Sözlükler, Eğitim, Kitabu Ahmediye, Şeyh Maruf Nodeyî

* Ev xebat jî teza Lîsansa Bilind ya bi navê “Transkrîpsiyon û Vekolîna Kitabu Ehmediyeyê” hatiye wergirtin.

¹ rodiaryan73mail.com, <https://orcid.org/0000-0003-0242-6120>

A Research on Sheikh Marof Nodeyi and His Dictionary Called Kitabu Ehmediye

ABSTRACT

The dictionaries written in verse, which provide the opportunity to examine a language from a broad perspective, are very important work, besides being productive in learning a foreign language. These dictionaries have been designed to give children basic knowledge in a foreign language. In addition, they have provided children with the basic grammar and basis for those who were keen on meter knowledge, and prone to poetry. In this respect, these dictionaries are known for their educative aspect rather than literary aspect. In this study, we will try to give information about the personality and life of Sheikh Marof Nodeyi, the author of Kitabu Ehmediye. In the study, after giving brief information about the tradition of dictionaries written in verse, we will try to examine the author and his dictionary in terms of form, content and language.

Keywords: Dictionaries, Education, Kitabu Ehmediye, Sheikh Marof Nodeyi

Destpêk: Ferhengên Menzûm

Menzûme di nav edebiyata klasik de cureyeke serbixwe û kêrhatî ye. Zimanê menzûmeyan zimanê helbestkî ye. Zimanê helbestkî jî xwediyê taybetmendiyên wekî kêş û serwayan e. Ev yek derfetê didin şair ku metna xwe bi awayekî edebî vehone. Bi vê yekê di zanistên wek tib, astronomi, dîrok, pendname, zimannasî û gramerê de ev awa hatiye tercîhkirin. Ji bo parastin û neqilkirina zanistan pêdivî bi nivîsê hebû, derfeta vê yekê jî menzûme bûn. Atabey Kılıç derbarê vê de weha dibêje:

“Ji ber ku zanistên Îslamî gelemperî bi neqlê ve girêdayî bûn, bêyî xirabûna wan parastin û neqilkirina wan ya ji bo nîfşên nû gelek girîng bû. Tabîî rêyek qewî ya vê jî piştî nivîsandina berhemê, ezberkirina wê ya ji aliyê aliman ve bû. Rêya herî hêsan ya ezberkirina pirtûkekê jî menzûmkirina agahiyên wê bû” (Kılıç, 2006a: 85)

Xebateke din jî ya bi vê cureyê hatîye nivîsandin ilmê luxetê ango ferhengszazîyê ye. “Ji aliyê nivîsandinê ve ferheng di du kategoriyan de tên nixandin. Ya yekem, ferhengên ku di peywenda kêş û pîvanê de bi awayê helbestkî hatine nivîsîn, ya din jî yên ku di roja me de bi terzê pexşanê têne nivîsîn”. (Ertekin, 2017: 91). Ji ferhengên di peywenda kêş û pîvanê de hatine nivîsîn re ferhengên menzûm tê gotin. Ferhengên menzûm ji aliyê zanistî ve herçendî berhemînên ne ciddî û têrker bin jî (Kılıç, 2006^a: 81) ev ferheng di rojhilata navîn de gelekî hatine bikaranîn.

Cara ewil ev ferheng ji bo fêmkirina hedîsên pêxember bi rêya pirsên sehabeyan ên ku ji pêxember dipirsîn di nav Ereban de hatine kirin (Durmuş, 2009: 398). Pişt re ji aliyê civakên din ve ji bo fêmkirina Qur’anê û hedîsan hatine nivîsandin (Gümüş, 2007: 425; Mesud Lutfî Efendi, 2012: 9). Digel vê, ev ferheng ji bo hînkirina kêşa erûzê, nîşandana ilm û hunerê û hêskirina ezberê jî hatine nivîsandin.

Ferhengên menzûm cara ewil di nav Ereban de hatine nivîsandin û ferhenga menzûm a ewil bi yekzimanî û bi terzê qesîdeyê ji aliyê Îsmail b. Îbrahîm b. Muhammed er-Ribî ve (k.d.1087) bi navê *Qeydu'l- Ewabid* bi terzê qesîdeyan hatiye nivîsîn (Kaplan, 2017: 215). Di mijara ferhengên duzimanî de agahîyeke tekûz tune ye. Lewra li gorî Kılıç a ewil ji aliyê Bedruddîn Ebû Nasr Mes'ûd b. Ebî Bekr el-Ferahî ve bi navê *Niâbu's-Sibyan* bi zimanê Erebi-Farisî hatiye nivîsîn (2006^b: 67). Li gorî İnce, di dîrokê de ferhenga menzûm a tê zanîn a Reşîduddîn Watwat e (İnce, 2002:177). Di nav Farisan de Nisabu Sibyana el-Ferahî, û di nav Tirkan de *Tuhfe-i Husama* Husam b. Hesen ferhengên duzimanî yên ewil in (Kaplan, 2017: 215; Kılıç, 2006^b: 67).

Piştî van xebatên ewilîn di her sê zimanan de jî di qada ferhengسازیyê de xebatên girîng hatine kirin. *El-Qamûsu'l-Muhît* a Fîrûzabadî û *Tac-ul-Luxat û Sîhah-ul-Erebiye* ya Cewherî di nav Ereban de bi yek zimanî hatine nivîsandin û piştî van xebatên duzimanî dest pê kirine. *Dustûru'l-Luxa* ya Edîb Natannazî ji bo Farisan fêrî Erebi bike hatiye nivîsandin. Ji nav Farisan kesên wek Qetranê Tebrîzî, Surûrê Kaşanî û İncûyê Şîrazî di ferhengسازیyê de derketine pêş. Di nav Tirkan de ewil Mehmûdê Qaşgarî ferhengek nivîsandiye lê ev ferheng ne bi terzê menzûm hatiye nivîsandin. Piştî *Tuhfe-i Husama* Husam b. Hesen Ebdulletîf Ibn Melek jî ferhengek bi navê *Lugat-i Ferîşteoğlu* nivîsandiye.

Di edebiyata Kurdî² ya klasik de heşt ferheng bi awayê menzûm hatine nivîsandin. Wek belgeyên li ber destan jî tê zanîn, ferhenga yekem *Nûbihara Biçûkan* a Ehmedê Xanî (1651-1707) ye. Xanî, di ferhengê de li ser kêş û behrên erûzê sekiniye û bi awayekî pedagojîk ferheng nivîsandiye. Ferheng, demekê di medreseyan de wek materyala dersan hatiye bikaranîn (Başaran, 2014: 54; Adak, 2014: 254). Ferhengeke din jî *Gulzar* a Îsmailê Bazidî (1655-1710) ye. Ferheng bi sêzimanî ye (Kurdo, 1992: 17), lê ev xebata ku di çavkaniyan de derbas dibe negihaştîye dema me. *Mîrsadu'l-Etfala* Şêx Mihemed Kerbelayî (1885-1939) bi Kurdî-Farisî ye. Ev ferheng ji destpêkek û 15 beşan pêk tê. Ferhenga Mela Ebdulkerîm Muderrîs a bi navê *Du Rîşte'yê* bi zaravaya Soranî û Erebi hatiye nivîsandin. Di sala 1970yan de di Întîşarata Kurdîstanê de hatiye çapkirin (Aykaç, 2016: 9). Ferhengeke din a Kurdî jî *Ferhenga Quranê* ye ku muellifê wê Mela Mehmûd Tîrûwayî ev rasterast ji bo fêmkirina Quranê nivîsandiye. Di edebiyata kurdî de tenê ferhengek bi Kurdî-Tirkî hatiye nivîsîn. Ferheng ji aliyê Dilbikulê Cizîrî ve bereksê ferhengên din ji bo mezinan hatiye nivîsandin (Ertekin, 2017: 101). Ferhenga Ebdulsettar Rêkanî ya bi navê *Ferhenga Mizgefta Sîriyê* jî bi devoka Behdînan, bi Kurdî-Erebi hatiye nivîsandin (Bolelli û Ertekin, 2017: 39). *Luxetnameyê Ehmedî* ya Şêx Merûfê Nodeyî jî ku nusxeyeke wê wek Kitabu Ehmediyeyê di destê me de ye, dê li jêr bê vekolan.

² Ji ber ku ev ferheng bi serê xwe babetê mijarek cuda ne, em dê bi awayekî kurt behsa wan bikin.

1. Jiyana Şêx Merûfê Nodeyî

Şêx Merûfê Nodeyî şair û alimekî bi navûdeng ê edebiyata Kurdî ya klasîk e. Leqeba wî Merûf e (Mehmed Emin Zeki Bey, 1998: 361). Navên wî wek Şêx Merûfê Kose, eş-Şêx es- Seyîd Muhemmed, Şêx Merûf el-Berzencî, Şêx Merûf en-Nûdehî derbas dibe (Tanrîkulu, 2016: 283; Mehmed Emin Zeki Bey, 1998: 361; Kavak, 2017: 42).

Di çavkanîyeke Îranî de jî wek “Şêx Merûfê kurê Şêx Mustefayê kurê Şêx Ehmedê kurê Şêx Muhemmed Berzenciyê Nodeyî” derbas dibe. (Dadger, 2007: 153). Şêx Merûfê Nodeyî jî herêma başûrê Kurdistanê ye. Gundê wî Nodê, gundekê girêdayîyê Şehrezora navçeya bajarê Silêmaniyê ye. Şêx Merûfê Nodeyî di sala 1753yan de li wî gundê navborî hatiye dunyayê (Borekeî, 2008: 699).

Şêx Merûfê Nodeyî perwerdeya xwe ya ewil ji bavê xwe distîne. Pişt re li ser daxwaza bavê xwe diçe bajarê Kalaçolanê û li wir di medreseya el-Xazîyeyê de dixwîne (Kavak, 2015: 44). Piştî Kalaçolanê Şêx Merûfê Nodeyî diçe Hazermerdê û li wir perwerdeya xwe didomîne (Mehmed Emin Zeki Bey, 362). Şêx Merûf jî Mela Muhemed b. el-Hac Hesen, Mela Evdila Beytûşî û jî Mela Muhemmed Xezai dersan distîne. Şêx Merûfê Nodeyî, jî Mela Evdila Beytûşî û jî Mela Muhemmed Xezai îcazetnameya xwe distîne. Piştî standina îcazetnameyê Şêx Merûfê Nodeyî li gundê xwe Nodê dest bi muderrisiyê dike (Kavak, 2015: 44). Lê piştî mirina muderrisê wî Mela Muhemmed Xezayî dizivire Kalaçolanê û li wir muderisiya xwe didomîne û dibe rêvebirê pirtûkxaneyê Mîrektîya Baban.

Şêx Merûfê Nodeyî demek şûn de ji bo xwendina tesewifê diçe gundê Dehlîzeyê cem xalê xwe Seyyid Abdurrezzak b. Seyyid İsmail el-Vulyânî ku bi xwe şêxekî Qadirî bû (Kavak, 2015: 44). Piştî mirina xalê xwe diçe cem Şêx Elî ku ew jî şêxekî Qadirîyan e. Şêx Merûf îcazetnameya terîqeta Qadirîyeyê jî Şêx Elî werdigire (Zeki Beg, 362).

Dema Şêx Merûfê Nodeyî îcazetnameya terîqetê distîne, li Silêmaniyê dersdariyê dike. Xwendekarên medreseyan tîntîntî wî dikin û bi vî rêyê bi navûdeng dibe (Kavak, 2011: 142). Digel belavbûna şohreta wî ya di qada zanistan de, di warê civakî û siyasî de jî Şêx Merûf di herêmê de derdikeve pêş. Şêx Merûf di dema pevçûnên di navbera dewleta Osmanî û dewleta Îranê de nameyekê jî padişahê Osmanî Selîmê III. re dinivîse. Di nameya xwe de behsa rewşa herêmê dike û jî ber nexweşîya rewşa siyasî dixwaze ber bi Şam an jî Qudîsê ve koç bike (Kavak, 2011: 142). Lê bersiva nameya wî nehatiye. Şêx Merûfê Nodeyî heta dawîya emre xwe li Silêmaniyê maye û di sala 1837an de wefat kiriye (Bolelli û Ertekin, 2017: 30) û piştî Şêx Merûfê Nodeyî kurê wî Kak Şex Ehmed Berzencî bû postnişînê wî (Kavak, 2017: 43).

2. Perwerde û Rola Wî ya di Jiyana Siyasî, Civakî û Olî de

Wekî hemî şair û muellifên edebiyata klasîk Şêx Merûfê Nodeyî jî di medreseyan de ders dîtiye. Di pêşketina ilm û zanîne de rola medreseyan jî bo nivîskaran bêguman ne roleke kême. Lewra di pergala medreseyan de, zarokan di emrekî biçûk de dest bi xwendina medreseyê dikirin û dema di warê ilm û zanîne de dibûn pispor, îcazeta xwe ji medreseyan hildigirtin. Tabî ev tenê ne medreseyek e, heta şair îcazeta xwe digire ji dehan medrese û mamosteyan dersê distîne. Lê di perwerdekirina rojhilata navîn de dursa ewil a zarokan bi rêya endamên malbatê dest pê dike. Şair û muellifê me jî, di zaroktiya xwe de ji bavê xwe ders standine. Pişt re li gelek deveran feqîfî kiriye (Bolelli û Ertekin, 2017: 30).

Şêx Merûfê Nodeyî di medreseyan de ilmên wekî serf, mentiq, nehew, terkîb, edeb, hedîs, fiqh, eqîde, me'anî û hwd. xwendiyê. "Piştî derbaskirina tehsîla destpêkê, bi ilmê Erebî û mentiqê re mijûl bûye û ji wan îstifade kiriye. Çand û agahiyên berfireh ên Şêx Merûfê Nodeyî zêde hebûn, di zimanên wek Erebî û Farisî de feraseta wî hebû."³ (Paşabadî, 2013: 50). Şêx Merûfê Nodeyî îcazeyê xwe ya ilmî ji Mela Mehemedê Xezayî distîne. Piştî Şêx Merûfê Nodeyî di ilm de dibe pispor û îcazeyê xwe distîne, ew jî dersan dide. Xwendekarekî Şêx Merûfê Nodeyî, şairê mezin ê bi navê Evdîrehman Xalisê Telebaniyê Kerkûkî ye (Çakır, 2016:1347).

76

Di Kurdistanê Başûr de heta salên 1800î terîqeta Qadiriyyê terîqeta serdest û navdar bû. Di heman coxrafyayê de malbatên pêşketî jî, malbatên Berzencî û Sadatê Nehrî bûn (Bruinessen, 2003: 326). Silsileyê malbata Berzenciyan li ser terîqeta Qadiriyyê bûn. Şêx Merûfê jî wekî malbata xwe li ser vê terîqetê bû û di vî warê de xebatên olî û siyasî pêk anîne. Di heman demê de Mewlana Xalidê Neqşibendî (Şehrezorî û Bexdadî) çûye Hindistanê ji bo fêrbûna ilmê Îslamê. Piştî Mewlana Xalidê Neqşibendî ilmê xwe qedand û ji Hindistanê vegeheriya Kurdistanê, ewil berê xwe da bajarê Silêmaniyê. Lewra Silêmanî di nav Kurdistanê de wek paytextê zanistê bû. Di sala 1811an de terîqeta Neqşibendiyan li başûrê Kurdistanê hatiye sazîkirin (Bruinessen, 2003: 327) û digel sazîkirina terîqeta Neqşibendiyan payeya terîqeta Qadiriyyê kême bû. Ji ber hindê di navbera her du terîqetan de gengeşî derketin û Şêx Merûfê Nodeyî û Mewlana Xalid bûn neyarên hev (Bruinessen, 2003: 334). Gava Mewlana Xalid tê herêma Silmaniyê, di navbera wî û Şêx Merûfê Nodeyî de pevçûn çêdibe û Şêx Merûfê Nodeyî zora wî dibe, berê Mewlana Xalid dikeve Bexdayê (Bruinessen, 2013: 380). Di vê têkbinê de rola malbata Telebaniyan jî heye. Lewra di başûrê Kurdistanê de hem payeya Şêx Merûfê Nodeyî gelekî bilind bû, hem jî malbateke wekî malbata Telebaniyan piştevaniya wî kiriye. Herçendî malbata Berzenciyan malbatek berbiçav jî be, gelê herêmê ji aliyê olî û polîtîk ve girêdayîyê malbata Telebaniyan bûn (Bruinessen, 2003: 328).

³ Wergera ji Farisî ji aliyê me ve hatiye kirin.

Wek silsile malbata Berzenciyan bi eşîreta Caf (Bruinessen, 2003: 333), hikûmeta Baban, malbata Telebaniyan, waliyên Osmaniyan û bi dewleta Îranê re têkildar bûn. Vê yekê di dewra Şêx Merûf de bi awayekî zelal em dibînin. Îlmê ku di qada ol û terîqetan de erkeke payebilind dida Şêx Merûf, ew erk di qada polîtîk de jî dida. Hesên Hezretî û Sebah Qenberî derbarê polîtîkaya Şêx Merûf a digel van malbat û dewletan de weha dibêje:

Têkiliya Berzenciyan ya bi Xanedana Hikûmeta Baban re li ser bingeha vê siyaseta di hate terîf kirin. Şêx Merûf bi waliyên Osmanî yê Bexdadê re têkiliyên xweş danîn, ku navenda hemî polîtîkaya Berzenciyan siyaseta nisbetê vê dewletê bû. Siyaseta şêxên Berzenciyan bi mîrekên Babanan re xurt bû, lê divê bal bidinê ku di usûlê hemî siyaseta Berzenciyan de têkiliyên wan yê bi dewleta Osmaniyan re ji yê Babanan çêtir bûn.

Bi vê yekê em Şêx Merûf digel Îbrahîm Paşa û li muqabilê Mehmûd Paşayê ewil yê girêdayîyê dewleta Îranê dibînin. Elbette divê ji pêwendîya Mehmûd Paşa bi Mewlana Xalidê reqîbê Şêx Merûf re xafil nebin. Şêx Berzencî girêdayîbûna xwe ya digel dewleta Osmanî û Babanan ji bo pêşketina armancên xwe ên terîqetî û karên xwe ên komî û şexsî dikir (Hezretî û Qenberî, 2016: 234).

Şêx Merûf têkiliyên baş digel waliyê Bexdadê datîne û ji waliyê Bexdadê dixwaze ku nehêle Mewlana Xalid bi awayeke rehet û serbest di Bexdadê rîtuêlên xwe yê terîqetî bike û bi vî awayî nahêle ku Mewlana Xalid ji xwe re murîdan kom bike. Lê waliyê Bexdadê vê yekê napejirîne û li hember Mewlana Xalid astengiyan dernaxe.

3. Berhemên Şêx Merûfê Nodeyî

Şêx Merûfê Nodeyî di qada zanistên muxtelif de xwedan feraset û zanîn bûye. Di qada berhemên olî de Şêx Merûfê Nodeyî muellifekî afirîner bû (Edmons, 2003: 105). Zanînen xwe yê derbarê van ilman de derbasî qada nivîskî kirine. Li gorî agahiyên Bolelli-Ertekin Şêx Merûfê Nodeyî 45 berhemên di mijarên cûr bi cûr de bi zimanê Kurdî, Farisî û Erebî li pey xwe hiştine (Bolelli û Ertekin, 2017: 30).

Şêx Merûfê Nodeyî di gelek mijarên cuda de berhem nivîsandine. Ev berhem bi awayekî gelemperî bi zimanê Erebî hatine nivîsandin. Ji van berheman ferhenga wî bi Kurdî-Erebî ye. Bo numûne derbarê Şêx Merûfê Nodeyî û zanistan de Paşabadî dibêje “Wî di gelek zanistên dema xwe yê di rewacê de yê wekî serf û nehew, erûz, me’anî, beyan û bedî”, mentiq, isûl û ferayizê de qelemşorî kiriye û menzûmeyên giranbuha afirandine.” (2013: 50) û dîsa di heman mijarê de Bruinessen jî dibêje gelek berhem nivîsandine (2013: 380). Di gotareke Farisî de navê berhemek wî wek “Behr el-Ensab/Beyru’l-Ensab” derbas dibe (Hezretî û Qenberî, 2017: 232).

Di nivîsandina qesîdeyan de Şêx Merûfê Nodeyî xwedî ferasetekê bûye. Lewra li ser qesîdeyekê texmîsnivîsandin ne karekî hêsan e. Şêx Merûfê Nodeyî li ser

qesîdeyek Îmamê Bûsîrî ya bi navê “Burde/Banet Suadê” bi erebî texmîsek nivîsandiye. Ev yek jî dide xuyakirin ku Şêx Merûfê Nodeyî bi qasî di ilm û zimanê Erebi de xurt e, di hunera Erebi de jî xwedî feraset bûye (bnr: Paşabadî, 2013: 49-64). Lêkolîner Abdulcebbar Kavak di lêkolîneke xwe de navê 52 berhemên Şêx Merûf dane (Kavak, 2011: 145-146)

3.1. Kitabu Ehmediye⁴

3.1.1. Ji Aliyê Naverokê ve

Berhem, di destpêkê de bi hemdele, selwele û sebebêtelîfê dest pê dike. Sêzdeh beyt di destpêkê de bi vî awayî ne. Piştî van sêzdeh beytan muellif dest bi metna bingehîn ango dest bi ferhengê dike. Beytên hemdele û selweleyê weha ne:

D/1	Be namî Xuday Heyy la yemût ⁵ Perwerdigari mulk û melekût
D/2	Elhemdulillahi ela ma weheb ⁶ Medana ilmî lisanê ‘Ereb
D/3	Selat û selamê bî hed û hesab Ber Muhemmed bad hemû al û eshab.

⁴ Du nusxe li ser vê berhemê hene û di teza masterê de ji ber ku me herdu nusxe edisyon-krîtîk kirin û dan ber hev em dê li vir lêkolînê li gorî halê edisyon-krîtîkê bikin.

⁵ Her sêzde malikên pêşiyê ji nusxeya Întişaratê Kurdistanê hatine lê zêdekirin. Ev Nusxe dê di vir de wek (Î.K) bête bikaranîn.

⁶ D/2 Elhemdulillahi elî ma weheb⁶
Kaniya zanîne zimanê ‘Ereb

D/3 Selat û selamê bê hed û hesab
Li Muhemmed bin hem bilind û xub

D/4 Û pişt re bizane weha dibêje
Me’rûfê kurê Mistofiyê kurê Ehmed

D/6 Di vi rîsaleyê de bi zimanê Kurdî
Zimanê Erebi îzah bikim

D/7 Da kurê min Ehmed bê zehmet
Bibe zanayê peyvên Erebi

D/8 Lî haza nawem na Ehmediye
Wellahî ercû islahe’l-niyye

D/9 Pirtûk ji du beşan pêk tê
Yek beşa navan yek beşa lêkeran

D/10 Li binê her navî binivîsim
Pirjimar e an yekjimar e an parjimar

D/11 Di nava hemiyên de di beşa lêkeran de
Lêkerên dema borî wergerînim

D/12 Li binê her lêkerê binivîsim
Dema fireh mesder an parjimar

Muellif di sebebe telîfê de ewil xwe dide nasîn û pişt re diyar dike ku ferheng ji bo kurê xwe yê bi navê Ehmed, bi zimanê Erebi û Kurdî nivîsandiye. Herwiha di ferhengê de diyar dike ku zimanê Erebi ji bo zanînê wek madenekê ye. Gava kurê wî dest bi xwendinê bike, ev ferheng jê re bibe alîkar ku di zimanê Erebi de zehmetê nekêşe:

- D/2 Elhemdulillahi ‘ela ma weheb
Medana ilmî lisanê ‘Ereb
- D/4 ^{...}
Û be’ d bidan çunîn mîgûyed
Me’rûf bin Mistofî bin Ehmed
- D/6 ^{...}
Der in risale be Kurdî zeban
Konem zebanê ‘Ereb ra beyan
- D/7 Ta ke ferzendem Ehmed bî te’eb
Şevê danayê luxatê ‘Ereb
- D/8 Lî haza nawem na Ehmediye
Wellahî ercû islahe’ n-niyye

Ferheng ji xeynî her 13 beytên destpêkê ji du beşan pêk tê. Beşek li ser peyvên navdêr û beşek jî li ser lêkeran hatiye nivîsandin. Wekî muellif jî diyar dike di beşa lêkeran de muellif lêkeran li gorî dema wan dide:

- D/9 Be du bab kitab mîşewêd kemal
Yek babê esma yek babê ef’al
- D/10 Zîrê her ismî mîkonem tehrîr
Cem’eş yek bûd ya du ya kesîr
- D/11 Der babê ef’al miyan heme
Fi’lê mazî ra konem tercume
- D/12 Zîrê her fi’ilî mîkonem teqrîr
Muzarî û mesder kem bî ya kesîr.

Ji ber ku muellif di rêbaza perwerdeya medreseye de xwedan feraset e, di nivîsandina ferhengê de jî ev yek nixandiye. Ferheng ji bo zarokan -bi taybetî ji bo Ehmed- bi awayekî pedagojik nivîsandiye. Muellif mijarên xwe li gorî; ji gelemperîyê ber bi taybetîyê ve, têkilîya parçe û komê, rêbaza pîrskirinê û bi hunerên edebî vehonandine.

Ji gelemperîyê ber bi taybetîyê ve:

1/38 Şems **rûj** e qemere **mang** e
Dirhem direm, daniq dang e

Têkilîya parçe û komê:

1/1 Re's ser e 'eyn çaw e
Beden qalib, ism naw e

Rêbaza pirskirinê:

1/60 Xuf **çi?** mesh e midas sol e
'Amir awa gamir çol e

Hunerên edebî:

2/81 Şeyf û qeyz havîn e rebî' behar e
Başin **pinhan** e zahir **diyar** e

3/61 Cedîd **taze** qedîm **kevn** e
Meşhûn pur e duhn ron e

Digel van, muellif di naverokê de gelek mijarên serbixwe bikaranîne. Muellif di derbarê hin mijaran de gelek agahî nedane. Wekî mînak di derbarê pişeyan de pênc pişe tenê derbas dibin û di derbarê rengan de, ji rengên sereke zêdetir agahî nehatine dayîn:

80

1/56 Ebyed **spî** ye eswed **reş** e
Ezreq **şîn** e nesîb beş e

Lê muellif di derbarê hin mijaran de gelek agahî dane ku van mijaran ferheng dewlemend kirine. Di derbarê ajelan de, hem gelek ajal hatine dayîn hem jî wateya van ajelan ya bi Erebi bi çend peyvan hatiye dayîn. Wekî mînak, peyva şêr çardeh caran derbas dibe û ev her çardeh ji hev cuda ne. Ew nav weha ne: "Leys, heyder, deyxem, qesweret, heydere, xezenfer, usame, sarix, lebwet, şibl, sîd, sumeydî, dirxam û esed".

1/86 Leyş heyder deygem **şêr** e
B'el şewher fehl nêr e

Mijarên ku di ferhengê de derbas dibin di tabloya jêrîn de digel hem navê mijaran hem rêjeya wan e. Herçendî di Erebi de gelek peyv ji bo navekî hatibin bikaranîn jî me ew yek hesabandiye. Wek mînak çardeh caran dibêje şêr lê me ew yek hesaband.

Mijar	Hejmar	Mijar	Hejmar
reng	9	wext/zeman	18
ol/bawerî	5	rewşa hewayê	13
mekan	18	mucewher û xeml	22
bergeh û alî	8	aletên kevn	17
pîşe	5	cil û berg	9
endamên laşê mirov	50	xwarin - vexwarin	34
kozmojî	3	hejmar	18
fîzyonomî	13	nebat	42
endamên malbatê	24	ajel	63

Di mijara qit'eyan de, gava muellif qit'eyan dinivîsin, li ser behra qit'eyê agahiyan didin, lê di Kitabu Ehmediyeyê de ev yek nîne. Di ferhengê muellif çar qit'e bi kar anîne lê di binê van qit'eyan de li ser behrên erûzê nesekinîye. Herweha di berhemê de çar behr cih digirin. Bo mînak du behrê wê weha ne:

81

Remel: fai'latun, fai'latun, fa'ûl e. Lê behr hinekî xirab bûne.

3/2 Bab derga i'qd gerdin-i bend-i dur
 ʤurf cuwan û zur dugme ye ʤaq tar

Hezec: Ev behr wek "mefai'lun, mefaî'lun, feû'l" e.

2/110 Welûd zayind e e'qîm nezok e
 Zukam helamet su'al qî kok e

3.1.2. Ji Aliyê Ruxsarî ve

Di tradisyona ferhengan de ferhengên menzûm bi gelemperî bi teşeya mesnewiyê hatine nivîsandin. Ji ber ku ferheng, wekî mesnewiyan dirêj in û derfeta vehonandina metnên dirêj awayê mesnewiyê dide muellif. Lê di ferhenga Şêx Merûfê Nodeyî de du teşeyên nezmê hatine bikaranîn. Yek ji wan mesnewiyê ye û ya din jî xezel e.

Peyva mesnewiyê wek têgehekê tê wetaya “isneyn”a Erebi distîne ku ew jî tê wateya “dulib, dulib dulibî”yê (Güllü, 2016: 63; Dilçin, 2013: 167). Qafiyeya mesnewiyan bi awayê “aa, bb, cc, dd,” destpê dike û bi vî awayî didome. Her beytek mesnewiyan di nava xwe de biqafiye ye. Di ferhengê de ev cure weha derbas dibe:

- 1/59 Şecer dirext hecer berd e
Dewa derman da‘ derd e
- 1/60 Xuf çî? mesh e midas sol e
‘Amir awa gamir çol e

Di edebiyata klasik de helbestên hejmara beytên wan kêmbi teşeyê hatine nivîsandin. Lewra di awayê xezelê de beyta yekem di nav xwe de biqafiye ye û risteyên dawîn ya beytên din bi beyta ewil ve girêdayîne. Qafiyeya xezelan bi “a-a, x-a, x-a, x-a...” têtê hûnandin (Pala, 2004: 165). Di ferhengê de ev cure di du cîyan de hatiye bikaranîn. Her du caran jî di beşa sêyem de hatine bikaranîn. Lê hin beytên bi awayê mesnewiyê ketine navbera beytên bi awayê xezelê. Ev cure di ferhengê de weha derbas dibe:

- 3/17 Hizb û sirb û taîfe firçe guruw
Merret û merreteyn yekbar û dubar

82

Ferheng ji aliyê serwa û paşserwayan ve bi awayekî dewlemend hatiye vehonan. Çar awayên serwayê di ferhengê de cih digirin. Ev serwa, serwaya mucerred, murdef, mueyyed, muesses in. Mînak ji serwaya mueyyed:

- 1/111 Huccet burhan sulţan delîl
Melik paşa şaxir zelîl

Ji bilî van, çar serwayên bi cînasê cih digirin. Ev cînas, cînasên muzeyyel, mukerrer, lahîk û tam in. Mînak ji cînasa mukerrer:

- 2/7 Selasûne şelaşîne sî
Kîşmiş kîşmiş mişmiş qeysî

Di nusxeya bi navê Kitabu Ehmediyeyê de hejmara beş, malik û peyvên Erebi weha ye:

Beş	Malik	Hejmara Erebi	Peyvên
Beşa yekem	141	570	
Esmau'l-‘eded	183	546	
Qet‘eta axir	75	304	

3.1.3. Ji Aliyê Zimên ve

Ji ber ku berhem ferheng e û mebesta ferhengan fêkirina zimanekî ye, darazek di derbarê hêsanbûn û dijwarbûna zimanê ferhengan de dibe ku xelet be. Di beşa destpêkê de muellif bi zimanê Erebi û Farisî dest bi ferhengê kiriye û sêzde beyt bi vî awayî ne. Di beşa bingehîn de ferheng Erebi-Kurdî (Sorani) ye. Ji aliyê mijarên zimanî ve ferheng berhemeke dewlemend e. Lewra muellif di ferhengê de navdêr, rengdêr, hoker, lêker, cînavk bi awayekî serkeftî dane. Di mijara navdêran de li ser navdêrên nêzwate, hevwater û nêzdeng sekiniye û ev yek herî bêhtir bi zimanê Erebi saz kirine. Ev mijar weha derbas dibin:

Yên hevwater:

1/22 Helq û hulqûm bulxûm gerû
Hût masi ye 'elq zerû

Yên nêzwate:

2/82 Qirtas **kağed** e werqet çi? **per** e
Şerşer bayî sext e ruxam mermer e

Yên nêzdeng:

3/39 **Remad** çi ye? xulemêş e
Remed be Kurdî çawêş e

Muellif di mijara rengdêr û zayendê de, ji bo îfadekirina hin bêjeyên Erebi serî li hin ravekên bi Kurdî daye. Wek ku tê zanîn di Sorani de zayend cih nagire (Berbang, 2004: 31), ji ber hindê, muellif ji bo zayendê ravek bi kar anîne. Mînaka zayendê:

1/64 Xurûf belê **berxî nêr** e
Xurûfet mê ye dirgam şêr e

Di hin rewşan de muellif rasterast ji zayenda biyolojik sîd wergirtiye. Di Erebi de qertafa zayenda Erebi (t) bi kar anîye û peyvên Kurdî yên zayenda biyolojik beramberê wan dane. Di ferhengê de weha derbas dibe:

2/55 Mişbah û nîras û sirac çira ye
Şeqîqet xuşk e **şeqîq** bira ye

Wek ku me li jor jî îfade kirîye rengdêrên di ferhengê de bi gelemperî di halê ravekan de derbas dibin. Ev yek weha cih digirin:

1/139 Xemr û mudame şerab e
Yetîm **mindalê bêbab** e

Yekjimarî û pirjimarîya di zimanê Kurdî de di rewşa ravek û hevokan de derdikeve holê. Ji ber vê yekê yekjimarî û pirjimarîya Kurdî di ferhengê de qet cih nagire. Muellif di vê rewşê de serî li hin qertafên Erebi û Farisî dane. Di Erebi de ev yek gelek caran rasterast li ser peyvê û carinan jî bi peyva “cem”a Erebi tê saz kirin. Şêx Merûfê Nodeyî ev her du jî bi kar anîne. Herwiha qertafa pirjimarîya Farisî “ha” jî cih digire. Ev weha derbas dibin:

- 1/105 Di‘ame sariye sutûn
Qern şax e cemhî qurûn
...
3/4 Xeylî cemi‘ esbha û suwareha
Keyl pîwan wezn kêşan fek zar

Şêx Merûfê Nodeyî di beşa destpêkê de gotiye ku ferheng dê ji du beşan ve pêk bê: beşek ji navdêran beşek ji lêkeran. Di mijara navdêran de ferheng bi awayekî dewlemend hatiye vehonandin. Lê di mijara lêkeran de ev yek ne derbasdar e. Lewra Şêx Merûfê Nodeyî, herçendî cih dabe cureyên lêkeran jî, mînak kêman dane. Lêkerên xwerû, dariştî, hevedudanî û di dema borî de û di rewşa mesterî de lêker hatine dayîn. Lê wek me gotî mînak kêman in. Mînaka lêkerên xwerû:

- 1/33 Reqebe ‘ebd û gerden e
Heyat jîn e mewt **mirdin** e

84

Lêkerên dariştî:

- 3/75 Qe‘ede **danîşt** celese eyden
‘Ebere **raburd** weqefe westan

Lêkerên hevedudanî:

- 3/60 Sebeq **pêşkewt** nezer newarî
Exeze girtî ekel xwardî

Encam

Ferhengên menzûm ji aliyê alimên medreseyan ve ji bo armancên cuda hatine nivîsandin. Armanceke van ferhengan jî hînkirina zimanekî biyanî ye. Ferhengên menzûm di medreseyan de wek materyalên dersan hatine bikaranîn. Bi rêya van ferhengan hem zarok bi awayekî hêsan çavnasê zimanekî biyanî bûne hem jî muellifên van ferhengan zarok hînî rê û rêbazên erûz û helbestvanîyê kirine. Ji vê hêlê ve ev berhem ji armanceke edebî bêhtir bi armanceke perwerdeyê ve têkildar in.

Pêwist e ev ferhengên menzûm ên di edebiyata Kurdî ya klasik de ji perspektîfên cuda ve bîna tehlîl kirin û nirxandin. Lewra bi rêya van ferhengan, zimannas dikarin pêvajoya zimanê Kurdî ya di qada dîrokê de bibînin û binirxînin. Bi vê yekê guherînen li ser peyv û wateyan dikarin bîna tehlîl û şîrove kirin.

Em di vê xebata xwe de li ser ferhenga menzûm a Şêx Merûfê Nodeyî ya bi navê Kitabu Ehmediyeyê sekinin û me xwast ji çend aliyan ve wê bidin nasandin. Gava em li hejmara beytên ferhengê jî dinêrin em dibînin ku ev ferheng ji bo perwerdekirina zarokan bi taybetî ji bo kurê wî- hatiye nivîsandin. Rêbaza ku muellif ji xwe re kirîye bingeh ji aliyê pedagojik ve rêbazek bikêr û serkeftî ye. Lewra di vê rêbazê de muellif hin rêbazên modern ên ku pedagog pêşniyaz dikin bi kar anîne. Ferheng bi zimanên Erebi-Kurdî hatiye nivîsandin û peyvên Erebi yên di ferhengê de ji yên Kurdî bêhtir in. Ev yek jî armanca şairî ya hînkirinê aşikartir dike. Lewra şairî, wateya peyveke Kurdî bi çend peyvên Erebi daye. Ji ber ku ferheng rasterast li ser peyvan disekine, em nikarin bi darazekê di derbarê zimanê wê de agahiyan bidin. Lê şêwaza muellif wekî ku di beytan de jî tê dîtin şêwazek herikbar e. Em di wê baweriyê de ne ku, xebateke berawirdî ya li ser ferhengên Erebi-Kurdî dê dewlemendiya her du zimanan derxîne holê. Bi heman awayî ferhengeke alfabetîk û pêristek li ser her du zimanan dê dewlemendiya zimanê Kurdî derxîne holê.

Çavkanî

- Adak, Abdurrahman. (2013). *Destpêka Edebiyata Kurdî ya Klasik*. İstanbul: Nûbihar.
- Aykaç, Seyfettin. (2016). *Mela Mehmûdê Tîruwayî û Ferhenga Wî ya Menzûm (Metn û Lêkolîn)*. Çewlig: Zanîngeha Bingolê Esnîtûya Zimanên Zindî.(Teza Lîsansa Bilind ya Çapnebûyî)
- Başaran, Cihat.(2014). *Kürt Dilinde Sözlükler*. Bingöl: Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Kürt Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı (Teza Lîsansa Bilind a Çapnebûyî).
- Berbang, Samî. (2004). Di Kurdî de Erk û Rola Tewanga Navdêr û Cînavkan. *Zend*. İstanbul: Rêzepirtûk 1. r. 31-34.
- Bolelli, Nusrettin û Ertekin Nurettin. (2017). Ferhengên Menzûm di Edebiyata Kurdî de. *Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi*. C:3, Hej:5, r.21-44.
- Borekeî, Sidîq Sefîzade. (2008). *Mêjûy Wêjey Kurdî*. Hewlêr: Aras.
- Bruinessen, Martin Van. (2003). *Ağa, Şeyh ve Devlet*, (wer: Banu Yalkut). İstanbul: İletişim.
- Bruinessen, Martin Van. (2013). Kadiriyye ve Kürtler Arasında Kadiriyye Kolları (wer:Hür Mahmut Yücer). *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*. C:2, Hej:1, r. 374-392.
- Çakır, Mehmet Sait. (2016). Abdurrahman Hâlis Tâlebânî Kerkûkî ve Kitâbü'1-Meârif fî Şerh-i Mesnevî-i Şerîf Eseri. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. C:9, Hej:44, r. 1346-1351.

- Dadger, Riza. (2007). Sahibdilek di Tekkeyê de. *Misaghe Amin A Research Quarterly on the Religions and Sects*. Hej:1, 151-160.
- Dilçin, Cem. (2013). *Örneklerle Türk Şiiri Bilgisi*. İstanbul: TDK.
- Durmuş, İsmail. (2009). Sözlük. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C:37, r. 398-401
- Edmons, C. J. (2003). *Kürtler, Türkler ve Araplar (Kuzey-Doğu Irak'ta Siyaset, Seyahat ve İnceleme 1919-1925)*, (wer: Serdar Şengül- Serap Rûken Şengül). İstanbul: Avesta.
- Ertekin. M. Z. (2017). İlk Türkçe Kürtçe Sözlük: Nûbihara Mezinan. *Journal of Oriental Scientific Research (JOSR)*. C:9, Hej:1, r. 89-106.
- Güllü, Zeydin. (2016). Mesnewîya Seyf-ul Milûk û Bedî-ul Cemal a Siyahpoş. *Weje û Rexne*. Hej:7, r. 59-81.
- Gümüş, Zehra. (2007). Klâsik Türk Edebiyatında Manzum Sözlük Şerhleri. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. C:2, Hej:4, r. 423-431
- Hezretî, Hesên û Qenberî, Sebah. (2016). Têkiliyên Siyasî yên Şêxên Berzenciyên Kurdistanê Iraqê Digel Dewleta Osmanî. *Kovara Ilmî ya Lêkolînên Dîrokî*. C:3, Hej:63, r. 229-257.
- İnce, Yılmaz. (2002). Manzum Sözlükler ve 'Şemsî'nin Cevâhirü'l-Kelîmât'ı Üzerine Bir Dil İncelemesi. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. C:12, Hej:2, r. 175-182
- Kaplan, Yunus. (2017). Farsça Türkçe Manzum Bir Sözlük: Tuhfe-i Mukaddimetü'l-Lügat. *Studies of the Ottoman Domain*. C:7, Hej:12, r. 213-236.
- Kavak, Abdulcebbar. (2011). Şeyh Ma'ruf el-Berzenci ve Kadiriyye Tarikatının Süleymaniye ve Çevresinde Yaygınlaşmasındaki Rolü. *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırmna Dergisi*. Hej:28, r. 137-157.
- Kavak, Abdulcebbar. (2015). XVIII. Yüzyılda Kuzey Irak'ta Tasavvufî Faaliyet Yürüten Kâdirî Şeyhleri. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (CÜİFD)*. XIX, 2, r. 29 – 47.
- Kavak, Abdulcebbar. (2017). Kuzey Irak'ta Tasavvuf ve Tarikatlar. *Akdemar Dergisi*. Hej:2, r. 15-54.
- Kılıç, Atabey. (2006^a). Türkçe-Arapça Manzum Sözlüklerimizden Sûbha-i Sıbyan -1-(İnceleme). *Türkoloji Dergisi*. Hej:2, r. 81-100.
- Kılıç, Atabey. (2006^b). Klâsik Türk Edebiyatında Manzum Sözlük Yazma Geleneği ve Türkçe-Arapça Sözlüklerimizden Sûbha-i Sıbyan. *Kayseri Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. Hej:20, r. 65-77.
- Kurdo, Qanatê. (1992). *Tarixia Edebiyata Kurdi*. Ankara: Öz-Ge Yayınları.
- Mehmed Emin Zeki Bey. (1998). Meşahîr-i Kurd u Kurdistan (Kürd ve Kürdistan Ünlüleri). Sweden: Apec Yayınları.
- Mesut Lutfî Efendi. (2012). *Tuhfe-i Lutfî Türkçe Farsça Manzum Sözlük*. (amd: Ahmet Tanyıldız). İstanbul: Akademik Kitaplar.
- Pala, İskender. (2004). *Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü*. İstanbul: Kapı Yayınları

- Paşabadî, Yedûllah. (2013). Lêkolînek Nasandinêya Xweşik li ser Texmîsa Şêx Merûf Nodeyî ya li ber “Burde”ya Bûsîrî. *Kovara Zimanên Mubîn (Lêkolînên Zimanê Erebî)*. Hej:14, r. 49-64.
- Tanrîkulu, Ebubekir. (2016). *Altın Silsile (Silsilet ‘üz – Zeheb) ve Hak Tarikatlar*. Ankara: Semih Ofset Matbaacılık.

Makale Geliş Tarihi: 11.12.2019

Makale Kabul Tarihi: 12.02.2020

سیمبۆلا بالندهیان د ههلبهستا مه‌لایێ جزیری دا

SEMBOLA BALINDEYAN DI HELBESTA MELAYÊ CIZÎRÎ DA

Fakhir Alî Arif¹

فاخر علی عارف

پوخته

سیمبۆل و هیما و میسال پایه‌یی سه‌رده‌که‌یی ئەده‌بیاتا سۆفیگه‌ریی پێک دئینن، ژبه‌ر کو د نه‌رین و فه‌لسه‌فه‌یا سۆفیگه‌ریدا هه‌ر تشت د جیهانا مه‌جازیدا (ناسوتی) رهمز و هیمایا جیهانا هه‌قیقیه (لاهوتی)، ژ ئالیه‌ک دیقه سیمبۆل و هیما د هه‌لبه‌ستا عیرفانیدا نامرازه‌کی هه‌ری گرینگه سه‌خمه‌راتی ئافاکرنا پامان و مه‌عنه‌یی. مه‌لایێ جزیری د چارچۆفی هه‌لبه‌ستا خوه‌یا سۆفیگه‌ریدا قالا ده‌ریایه‌ک ژ مه‌عنه‌یی دکه‌ت، براس‌تی ژێ لگۆری فه‌کۆله‌ر و فه‌خوونه‌ر و بسپۆران، هه‌لبه‌ستا جزیری ژ کووراتییا پامان و مه‌عنه‌یی جه‌ه‌ک تایبه‌ت د ئەده‌بیاتا کوورمانجی دا گرتیه، ئەفه‌زی فه‌دگه‌ری بۆ به‌هره‌یا جزیری د بکار برنا سیمبۆل و هیمایان د هه‌لبه‌ستین خوه‌دا ب گشتی. د فی کورته فه‌کولینی دا نموونه‌یا بکار برنا سیمبۆلا بالندهیان د هه‌لبه‌ستا مه‌لایێ جزیری دا تی فه‌کولین کرن و ب دیاری کرنا گرینگیا به‌هره‌یا جزیری ل چه‌وانییا بکار برنا هیمایین ته‌والان ب نامازه کرن ب بکار برنا هه‌مان سیمبۆل ل جه‌م حافزی شیرازی.

89

بێژه‌پین کلیلی: سیمبۆل ، بالنده، هه‌لبه‌ست ، جزیری، حافز، سۆفیگه‌ری و عیرفان.

¹ fakhirdh@yahoo.com , <https://orcid.org/0000-0001-9309-6627>

Melayê Cizîrî'nin Şiirlerinde Kuş Sembolü

ÖZ

Sembol, imaj ve benzetme tasavvuf edebiyatında önemli bir yer tutar. Tasavvuf edebiyatında mecazi (nasuti) olan her şey aslında hakiki (lahuti) olan şeylerin imgesi ve remzi olduğu için sembol ve imaj irfani şiirde anlam inşa etmede en önemli araçlardır. Melayê Cizîrî'nin tasavvufi şiiri de derin anlamlar yüklüdür. Gerçekten de araştırmacılar ve konunun uzmanlarına göre Cizîrî'nin şiiri fikir ve anlam derinliği bakımından Kürt edebiyatında önemli bir yer tutar. Bu da Cizîrî'nin sembol ve imajları kullanmadaki becerisinin bir göstergesidir. Bu çalışmada Cizîrî'nin "kuş" sembolünü kullanma biçimi incelenmektedir. Ayrıca Cizîrî'nin hayvan sembollerini kullanma biçimi Hafız-i Şirazi'nin aynı sembolleri kullanma biçimi ile karşılaştırılarak sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Sembol, Kuş, Şiir, Cizîrî, Hafız, Tasavvuf, İrfan

Bird Symbols in Molla al-Jezeri's Poetry

ABSTRACT

Symbol and image take an important place in Sufism literature. Since everything that is figurative (nasuti) in Sufism literature is actually the symbol of the things that are real (lahuti), the symbol is one of the most important tools in building meaning in poetry. The Sufi poetry of Molla al-Jezeri is also loaded with deep meanings. Indeed, according to researchers and experts, the poem of al-Jezeri has an important place in Kurdish literature in terms of depth of idea and meaning. This is an indicator of al-Jezeri ability to use symbols. In this study, Jezeri's way of using the "bird" symbol is examined. In addition, the way that Jezeri used animal symbols was compared with the way Hafez Shirazi used the same symbols.

Keywords: Symbol, Bird, Poetry, Jezeri, Hafez, Sufism.

دەستپێک

سیمبۆلا سروشت د هه‌لبه‌ستا جزیریدا گه‌له‌ك به‌رچاڤ و تایبه‌تمه‌نده، كو ل واری چه‌ندایه‌تی و چۆنایه‌تی بالکیشه، سه‌ده‌ما گرینگی دانا مه‌لایێ جزیری ب سروشت زێده‌باری كو فه‌دگه‌ری بۆ گیولی یا شاعرانه و زانایی و په‌لها عه‌شقا وی و تیگه‌هه‌شتن و كشا وی ل عه‌شقا هه‌قیقی د عه‌شقا مه‌جازیدا، هشیاری و بسپوری یا جزیری ل شیانی زمانی و کارتیکه‌ریا دیارۆکین سروشته، كو دکه‌فیه‌ به‌رچاڤ و نومایش دبیت. جزیری ب دیده‌کا تازه نی‌ریه ره‌گه‌زین سروشت، نه‌خاسم سروشتی بجان، كو ب ئارمانجا مه‌عریفی مفا لئ وهرگرتیه .

بائنده ب تايبهتمهندی يا فرين و پهرواز، ئاواز و جوانی د ههلبهستا مهلايی جزيريدا، برهنگه گشتی وهکی هيمایي هلفرين بهرب ههقیقهتی و ئانکو وهکی هيمایي جانى عاشق جى گرتیه، کو د جورين خودا هاتیه گریدان ب ريسا و شیوازی ئهدهبا سؤفیگهري نهخاسم ل واری زمانقه، مهلايی جزیری نیزیکی زیدهتر ژ 30 جورين بائندهيان د دیوانا خودا بکار برینه، ئهفهژی ل ههمبر ریژهيی بکار برنا سیمبؤلا بائندهيان د مهسنهوییا جلالدیني رومی دا کو ههمان 30 بائندهنه ، هیزو شیانی جزیری ل ئاستی عیرفانی و ئهدهبی و بههرهیی نیشان دده، لهوما گهلهک ژ فهکۆلهر و شروفهکارین ههلبهستا مهلايی جزیری د وی باوهریدانه کو مهلايی جزیری ل ریزا جلالدیني رومی و جامی دایه، و ژ بو کوردان بهلکی پیههلتتی دیتن.

بائنده د ههلبهستا مهلايی جزیری کو سهرفانی کورته فهکولینییه، نارمانج ژى نیشادانا دهولهمندی و پیگههی ئهدهبا سؤفیگهريا کورمانجی وههروهها ههقهبری کرن دگهل ئاستی ههلبهستا سؤفیگهريیا نافدارين دیرۆکی ب نمونهیا سیمبؤلا بائندهيان، لسهر دهستی مهلايی جزیرییه.

ئهف کورته فهکولینه خوه د گرینگیهک تايبهتدا دبینی، ئه و ژى نیشادانا بههره و شیوازی مهلايی جزیری ل بکاربرنا هیمایا بائندهيان د ههلبهستی خوهبا ب ئاویهکی کو نووکاری و بهرفهیی بیته ئههجام.

سینۆری کورته فهکولینی د نافبهرا ریژهیا سیمبؤلا بائندهيان و جوړين بائندیاندا د ههلبهستا مهلايی جزیریدا دمینی، د مهودایی ههقهبری دگهل نمونهیی ههلبهستا حافزی شیرازی و جلالدین رومی و فریدالدین عهتار.

د دیرۆکا ئهدهبا کوردیدا شوناس و پیناسهیا ههلبهستا مهلايی جزیری ل ئاستی نافهرۆک و رۆخسار جههک تايبهت پی هاتییه دان ، لی فهکولینی هوردهکاری ل راست پیگههی ههلبهستا جزیری هیشتا کیمن، ئهفهژی بوویه سهدهم کو لقی واریدا نهخاسم تايبهتمهندییا سروشت د ههلبهستا جزیری چافکانی گهلهک کیمن بن، ئهفهژی ئاستهنگیهک سهردهکی بوو.

کورته فهکولین گۆری ریبازا وهسفی شیکاری و ههقهبری هاتییه ئههجامدان، کوخوه د دوو تهوهرانادا دبینی، یا یهکی کورتیهک لسهر پیناسهیا سیمبؤل و دیارکرنا سیمبؤل د ههلبهستی سؤفیگهريدا و ههروهها سیمبؤلی بائندهيان د ئهدهبا عیرفانیدا، یا دوویان ژى ب رهنگهک سهردهکی رووناھی ئیخسته سهر سیمبؤلا بائندهيان د ههلبهستا جزیریدا، کو د تهوهری پراکتیکی دا ههول هاتییه دان ریژه و تايبهتمهندییا هیمای یا بائندهيان د ههلبهستا مهلايی جزیریدا بکهفیهته بهر

شروفهیهك سهرقهیی و هه مان دهم شروفهیهك فهلسهفی عیرفانی ، ههروهه پیقاندن دگهل ههلبهستفان و عارفین نافدار وهکی شیخ فریدالدین عهتار و جلال الدین رومی و د سهریدا ههقهبر کرن دگهل نمونهیین ههلبهستا حافظی شیرازی. پشتی کو ریژدیا بالندهیین کو وهکی هیما و سیمبول د ههلبهستا جزیریدا هاتینه دیار کرن، تهنی 7 ههفت جوړ ل وان بالندهیان وهکی نمونه هاتنه شروفه کرن، نهو زی ب سهدهما قهبارهیا کورته فهکولینی.

1- سیمبول چیه؟

سیمبول ب کوردی هیما، نیشان و جهفهنگ دهیته گۆتن، کو ب عهرهیی دبیته رهمز و ب فارسی نماد و ب زمانی ئنگلیزی و فرهنسی هه مان Symbol هاتییه، پهیقا سیمبول ژ لاتینی symbolus, symbolum , هاتییه و نهو ژ گریکی هاتییه: σύμβολον سومبولون یان سیمبولون و نهفه ژ دوو پهیقان پیکهاتییه σύβων سوون: ههفه، پیکفه، فیکرا و βάλλω باللو: هافیژتن، دانان. بو نیشان و دروو بکاردهات (www.etymonline.com/word/symbol) کو پیناسهیین جوړبجوړ ژیرا هاتینه کرن، گۆری وان پیناسهیین كهفنتر و بهرحافتن کو بو سیمبولی هاتینه کرن، دکارین فهگهرین بو پیناسهیا نه رستوی کو دبیزی: "سیمبول زارویهکه که تشتهکی" ههستهپیکری و وینهکری دناف مهژی مروفیدا ب تشتهکی ههستهپیکری بهیته دهربرین" (عیما و هیس، 81:2004) واته ل نهجمای هزینی وینهیهک د مهژیدا بیته چیکرن کو بهروهخت ههستهپیکریه، فیجا ب تشتهک دی ههستهپیکری بهیته دهربرین. نهریک فروم پیناسهیا سیمبولی ب ریکوپیکی کریه و دبیزی: "زمانی سیمبولیک زمانهکه که نهزمونین دهروونی و ههستدار و هزران وهکی دیاردهیین ههستهکی و ریالیته ل دنایا دهرقه دهردبریت و درست وهکی کو مرؤف مژوولی کارهکی بوویه یان روودانهک د جیهانا ماددی ژ بو وی روودایه" (اریک فروم، 1349: 24) د بهرهمین مهسهوفاندا زی هندک جارن رهمز وهکی زارافه هاتییه پیناسه کرن هاتییه دیارکرن کو رهمز "بریتییه ژ امان و مهعنهیا نهپهنی کو هاتییه نخافتن د پهیقا بهرحاف کو ژبلی خوهدی وئ کهسی دیتر دست ناگههیته" (پورنامداریان، 1364: 4). بقی چهندی سیمبول نامرازهکی زمانیهییه ل نهجمای ههستهکا دهروونی کو رازداریی ب پهیقین رهمزی چیدکهت و ب هزینی رمانی ددهته ههکهسهکی ل ناست تیگههشتنا کهسوک یی خوه . ههروهه دمهکیدا پهیقهک یان وینهیهک رماندار دبیت کو رمانهکا دیتر ل پشت بیت، کو نهگهر برهنگهکی ناسویی بیت نهفه دبیته نمونه و سهریور، نهگهر ستونی بیت نهفه دبیته رهمز و سیمبول، بقی رهنگی ستونی تیگههین لاهوتی د قابلی ناسوتیدا دهردکهفن و رمانین دهروونی و وینهیین بهرحاف و ههستدار دهینه نیشان دان.

2- سیمبۆل د ههلبهستین سۆفیزمی دا

سیمبۆل د زمانی سۆفیزمییدا رێڕهوهکا ب ههلكشان و داكیشان ههیه و مهترهبهكی ل بوونی، كو مهترهبهكا بالاتره ل وئ مهترهبهی، پێك دگههینی. مهردم ژ فی ههلكشان و داكیشانی، هیزهكا پیههلتر ژ شیان و هیزا مروفه، كو چیدبیت ناھورایی یان نههریمهنی بیت (ستاری ، 1367: 20). زمانی سۆفی و عارفان زمانهكه ل رهمز و نموونه و وهکاندی و کنایه و ئیستیعارئ مفایی و مردگری و تیگههستن ل فی زمانی سۆفیزمی هاتیه گریدان ب كشف و شروفاهیا وان رهمز و سیمبۆلان كو پئ هاتیه دهربرین و نفیسین. زمانی ههلبهستا سۆفیگهری د بنهتکاردا زمانهكی دهروونی یان رازدار و نهزهلاله .

د بهرهمین سۆفیاندان جوره جوانیهكا فهشارتی ههیه كو ژ نهجامی فههاندنهكا جهفهنگی شیوازهکی تایهت لی چیدبیت و دهما خوهنشقان دخوونی ههست ب تام و خوشی دکته و ههلبهستی لدووف تیگههستنا خوه شروفه دکته ، لهوما ههتا نووکهژی بهرهمین هوزانفانی مهن و هکی مهلائی جزیری فان تایهتهندییا ژخو دگریت، ژلائی خهلكی فه ههر زیندی و پهسندن (عیواد وهیسی، 85:2004). شاعرو نفیسهرین عارف ژبو دهربرینا عشقا عیرفانی كو د بازنهیا پهقیئن ئاسایی دا ناهیت گونجان، ب نهچاری ل ههمان پهیف و دهربرین كو د زمینهیا عشقا زمینی دهینه بکار ئینان مفایی و مردگرن (محمد رمزا نصر اصفهانی، 179:1388). وهکی كو بودلر دبیزی: ”دنیا دارستانهكا پرا وپره ژ نیشان و ئامازهیان، ههقیقهت د چافی خهلكی ئاسایی دا یا فهشارتییه و تهنی شاعر و سۆفی ب هیزا درکی یا خوه ب ریکا شروفه و بهرئیكدانهفهیا فان نیشان و ئامازهیان دکارن پلهیین وان ههست پئ بکهن“ (ههمان، 1388: 172). د ههلبهستین سۆفی و عارفان دا رازداري ب پهردهو دیواری هیمما و سیمبۆلا دهیتته داپوشین و ئافا کرن، ئه و ژی فهدگهری بۆ سی سهدهمین سهرهکی، یا ئیکی: ل حال و ههوايي عشقا سلوکیا كو ژئ دهرباس دبن و پلهیین عشقا روحی یا كو دگههینی، كو ل ئاست تیگههستنا خهلكی ئاسایی ل دهرفهی رازا نخافتی ، سیمبۆل دبیتته جوړه تیگههستنهك گورهی فاما ههرکهسهکی. یا دووی : ب سهدهما خوپاریزیی ل نهجامی نهريت شكینییا سۆفیان ل راست نههلی زاهر و سهلهفی و ههروها دهمارگیریا توندردهو. یا سییی : فهدگهری بۆ نیرینا نههلی تهصهوف و عیرفانی ل راست فهلسهفهیا ئافراندنی، ژبهر كو ل جهم سۆفی و عارفان عالمنا ناسوتی بخوه رهمزی عالمنا لاهوته، یانی ههرتشت و ههر ئافرهنده رهمز و هیمانه بۆ عالمنا ئافرینهر.

3- سیمبۆلا باندهیان د بهرهمین عارفاندا

پیشینهیا رهمز و هیماسازی د سۆفیزمییدا فهدگهپرێ بۆ وی دهمی کو فهیلهسۆف و عارفان ههولدايه روحي (جان) وهکی بانده تايبهت د سیمبۆلا "كهفوك (کوتر) و باز " نیشان بدن (ههمان. 1388: 180). سهرنجدان ب دیاروک و دهركهفتنن وهکی رهگهزین سروشتی و ههر تشتهکی یان دیاروکین ژیانئ، ئەو کههستهنه کو کهفتنه بهر دیدا سۆفی پیخههت دهرپرینا تیگههین پیههتر ژ ههستان، بانده ئەو دهركهفتنن کو گهلهك بالا عارف و سۆفیان كشاندييه، ژبهه کو بانده خودانی تايهتهندییا فرین و پهروازه، بقی سهدهما فرینئ زیدهتر بوویه رهمز و سیمبۆلا جان (روح) کو ل کهلهخی دهرکهفیت و بهر ب ههقیقهتا خو دفریت (شوالیه، 1387: 200). گونجانا رهوش و تايهتهندییا سروشتی یا باندهیان دگهل مرؤف و سالکین ریا ههقیقهتی بوویه سهدهما وی کو چهندين رسالهالطیرد ئەدهبا سۆفیزمی دا بینه بهرهم (محمد رضا صرفی , 1386: 57). وهکی رسالهالطیر یا ابوعلی سینا(980م-1037م) ، رسالهالطیر یا ابوحماد محمد غزالی (1058م-1111م)، رسالهالطیور یا احمد غزالی (1060-1116م) ، رسالهالطیر یا شیخ اشراق سوهروهردی (1154-1191م) ، منطق الطیر یا شیخ عطار (1142-1221م) ههروهها گرینگی یا سیمبۆلا باندهیان د ههلهستین ههکیم سنائی غهزنهوی (1080-1141م) ، جلال الدین محمد رومی (1207-1273م) ، حافظی شیرازی (1326-1221م) ، مهلائی جزیری (1565-1640م) دهرباسی قوناغهک بهرفره و تازه دبیت.

94

4- سیمبۆلا باندهیان د ههلهستا مهلائی جزیری دا

مهلائی جزیری د ههلهستین خودا دهربایهک ژ راز و معنهیان ب سیمبۆل و رهمز و هیمایان ئافا کرییه، کو ژ پرنیا حالهت و دیاروک و پیکهاتین سروشت و کههسته و نامیرین ژیانئ پیک هاتنه، ب گشتی بهسەر 15 حالهتین سههکی پارقه بوونه و ههر حالهتهک زی چهندين سیمبۆلین جوړبجوړ بخوهفه دگری(صافیه زفنگی. 2017: 229, 230, 231). پیکهاتین سروشتی یهک ژفان حالهتین سیمبۆلین ههلهستا مهلائی جزیرییه، وهکی ئازهل، تهوال، نادیک، هسکاره کو سیمبۆلا تهوالان یهک ژ سیمبۆل و هیمایا بهرچافه د ههلهستا مهلائی جزیریدا(ههمان: 94). ژبههروکو فۆلکلۆر و کلتورا کوردهواری یهک ژ چاڤکانیا رهوشهنبیریا جزیرییه (شعبان چالی. 2008: 81) ، لهوما کاریه بنگهها رهمز و هیمایان تايهت سیمبۆلا باندهیان ب تايهتهندییا سروشت و کلتور و فۆلکلۆرا کوردی دهولههمند بکهت و تهنئ کاریگهههه بهسهر تیرامانا فهلسهفیا عیرافانی یا مهلائی جزیری بکهت. ئەو ژی بکاربرنا لایهنئ جوانی و نهرینی د ههر سیمبۆلهکا باندهیان،

دهمی کو هه مان تاییه تهمندی د ریسایا هیما یا عیرفانیا کو باندۆر هه بوویه لسه ر شیوازی جزیری ناهی دیتن، تاییهت ئەده بیاتا سۆفیگه ریا فارسی (هه مان ، 2008:80) . ب گشتی مه لایی جزیری ل واری چهن دایه تی و چۆنایه تیدا دکارین بیژین وهرچه رخان کرینه، تاییهت ده ما دگهل ئەده بیاتا سۆفیگه ری یا فارسی مینا سه نایی ، عه تار، رۆمی و تاییهت حافزی شیرازی بهی هه فبه ر کرن ، کو مه لایی جزیری زیده ی هه ر ئەدی ب و عارفه ک دی یین فارس دین کارتیکه ری یا هه لبه ستا حافزی شیرازی دا ت دیتن، زیده باری کو سه رخۆبوونا خوه پاراستیه (هه مان 2008 :81). جزیری ب ناوایه ک گشتی نیزیکی زیده تر ژ 30 جوړین بالنده یان وهکی سیمبۆل د هه لبه ستین خوه دا بکار برینه، ب فی رهنگی:

عهنقا (سیمه رخ): 2 جاران/ هوما : 3 جاران/ هودهود: 9 ج / مورغ: 1 ج / عهنده لیب: 4 ج / گۆیین : 5 ج / تووتاک : 2 ج / تاووس: 1 ج / طوطی: 3 ج / تهیرک: 4 ج / بولبول: 26 ج / باز: 5 ج / تهیهو: 1 ج / شاهین: 4 ج / تهیغون: 2 ج / کبک (کهو): 1 ج / تهزرو: 1 ج / دوراج (پۆر): 1 ج / شاهباز: 3 ج / کهبوته ر(کوتر): 1 ج / قاز: 2 ج / سی: 2 ج / زه باف: 2 ج / بط: 1 ج / قومی: 4 ج / عقاب: 1 ج / غراب: 4 ج / زاغ: 2 ج / شونقار: 3 ج / سه قه ر: 1 ج .

وهکی نمونه چهن د ژ سیمبۆلین بالنده یان د هه لبه ستا مه لایی جزیریدا د یخین به ر شروفه یی

1.4 - عه نقا

عهنقا ناهی بالنده یه کی خیالی و ره مزیه کو د منطق الطیر یا فریدالدین عه تار دا ب ره مزو هیما یا بالاترین پله یا روحی یا سالکی سلوکا ریبازا عیرفانییه ، کو ب فارسی دبیزنی سیمه رخ (فریدالدین عه تار: 32) . بکوردی ژی (سیمه رخ) دبیزن. عه نقا یانی سیمه رخ هه مان " سنین مرو" کو د ئافیستایی دا هاتیه واته میرئ بالنده یان، (فاطمه مودرسی، 194:1397). سیمه رخ د ئەفسانه یین کورده واریدا وهکی بالنده یی رزگارکه ری پاله وانئ ئەفسانئ دین حه فت ته به قین ئەردئ هاتیه دیارکرن. د تیکستین عیرفانیدا وهکی بوونه کا نه دیار و بی نیشان و ب پرانی کنایه یه بو مرقفی کاملان کو لبه ر چافان نه په نه. سیمه رخ وهکی سیمبۆل دوو جارن د هه لبه ستین جزیریدا هاتیه بکار برن. مه لایی جزیری عه نقا (سیمه رخ) ب ره مزئ مه عشوق و زاتی خودا دانایه، کو ب ریکا عه قل و زوهدی ناهی سه لاندن، به لکی ته نی ریکا گه شتن و سه لاندن ب ریکا کشف و شهودی دبیت. تیگۆتن لفی واریفه مه لایی جزیری نه رینه ک مینا حافزی شیرازی و جلالدین رومی هه یه وهکی کو دبیزی:

عەنقا نە شکارا کەسە داڤا تو بچین فەر
داڤا کول عەنقا تو فەدی بادئ هەوا گرت. (زفنگی ب 1: 2013: 211)

هەمان دەم حافزئ شیرازی دبئیژی:

عنقا شکار کس نشود دام باز چین
کانجا همیشه باد بدست است دامرا. (دیوان حافظ غزل 7)

یانی عەنقا نکاری ببیتە رافا کەس ب خەپک و داڤان ژبلی با و هەوا تشتەک دی ناهیتە گرتن.

هەرودها بەری حافز زی جلالدینئ رومی وەها گۆتیە:

عنقا که یابد دام کس در پیش ان عنقا مگس
ای عنکبوت عقل بس تا کی تنی این تار را (دیوان غزلیات. غزل 24)

مەلایئ جزیری د فەسیدەیهکا دیتەر دا دیسان عەنقا وەکی رەمزئ مەعشوق و مەحبوب و ئیرادەیا زاتئ خودا نیشاندایە، کودەما دل و دەروون ژ هەواو هەوەسان تئ پاڤژ کرن، وئ مەحبوب تئیدا جی بگرە و ئیدی نە هەووجەداری گەریانە لدووفدا ل ئەسمانان (هەژار، 1361: 124)، هەروسا هنگی خودا بخووە و ب ئیرادەیا خووە دنیشتە ناڤا دل و نە هەووجەداری فرین و پەروازانە ل ئاسمانان، بەلکی جەئ زاتئ هەق ناڤا دلدایە، وەکی کو دبئیژی: -

مەحبوب ب دل بت مە ب ئەفرانز ج حاجەت

عەنقا ب خووە بئین فرو، پەرواز ج حاجەت (زفنگی ب 1،: 2013: 220)

گۆری مەلا عبدوسەلامئ جزیری چئیدی مەلای ل فەرمودەیا کو دبئیژی: ((ما وسعني سمانی ولا ارضي، بل وسعني قلب عبدي المؤمن)) ئیلهام وەرگرتی. (عبدالسلام جزیری، 2004 : 188).

2.4- هوما

نافەك فارسییەو بالندەكئ ئەفسانەییە، د فۆلكلۆرا كوردیدا ب تەیرئ دەولەتئ هاتیە گۆتن، سیبەرا وی سەدەما خووش ئیقباالی و موراد حاسلییە. (محمدئەمین دۆسكی، 2007: 638) د ئەدەبیاتا عیرفانیدا ب رەمزەك گشتی بو سەرودەری، بەختەووەری، خووش ئیقباالی، لایقی، لیھاتی و مەرتەبە هاتییە نیشان کرن، د باوەرین دئیریندا ئەف بالندەیه هەستی (ئیسك) خور و چ بونەووەران ئازار نادەت.

د هەلبستین مەلایئ جزیری دا سئ جارن ناڤئ هوما هاتیە، کو ب نیشانئ سیبەرا تەناھیئ و موراد حاسلی و ئافرەندییا قودرەتی ب پەر و بالین هومای وەسفانیدیە وەکی دبئیژی:

سایه نومایی جبهه تی نه قش و خه تی ژ قودر ه تی
 نو قته و حه رف و جه ز مه تی بال و بهرین هومایی زولف
 بال و بهرین صفه ت هوما سایه ل جبهه تی نوما
 خه مری و له ف چوونه سه ما یه ک ب یه ک نه و ل بایی زولف (ز قنگی ب
 2013: 499: 500).

حافزی شیرازی کو د غه زه لین ویدا بو 7 جار ان نافی (هما) تی دیتن ب هه مان به خته وهری و
 سهروه ری و خوش ئیقبا لی و لیهاتی وسفاندی و ره مزاندیه وهکی دبیژی:

همای اوج سعادت به دام ما افتد

اگر تورا گوزری بر مقام ما افتد (دیوان: غزل 114)

" هوما زی ل گو پیتکا به خته وهریا خوه دئ ب دا فا مه دا که فیت، نه گه ر تو ل هه مبه ر پیگه هی مه
 گوزهر بکه ی"

محترم دار دلم کاین مگس قند پرست

تا هوا خواه تو شد فر همای دارد (دیوان: غزل 123)

" قه درئ دلئ من بزانه، ژ بهر کو وهکی می شی شیرینی یا لی قین ته ستایش دکه ت و لده می بوویه
 عاشق به خت و ئیقبا لا هوما ی بده ست خسته "

بالنده یین سیمه رخ (عناقا) و هوما ل جه م مه لایی جزیری و حافزی شیرازی ب ره مزین گشتی
 هاتینه نیشاندان کو بهری فان عارفان نه ف دوو ره مزه د چارچوقی نه ده بیاتا عیرفانی یا زمانی
 فارسی ل جه م سه نایی و شیخ عه تار (منطق الطیر: 32) و جلال الدین رومی (کلیات شمس: غزل
 145) هاتینه بکار برن.

3.4- هودهود

تهیره که ل جهین دهشت و گرو چیا بان هه یه ب کوردی ب چه ند نافان تی ناسکر ن وهکی:
 هوپه وپک، بو تبوت، داودکی دونکل، تهیرکی سلیمان پیغه مبه ر (ئیسما عیل تاها، 2007: 38) ب
 زمانی عه ره بی هه مان هودهوده، د نه دبیا تا ته سه و فیدا وهکی ره مزی مژده، مزگینی و خوش
 خه بهری و قاسدی عشقی هاتیه نیشادان .

د دیوانا جزیریدا، کو ب گشتی ب سیمبولی خوش خه بهری، مزگینی و قاسد بکار بریه ، لسه ری
 رهنگی کول چیرۆکا سلیمان پیغه مبه ر دا کو د قورئانا پیروژدا به حسا هودهود هاتیه کرن (مه لا

مه‌حه‌مه‌د شه‌لامشی: 1378، 237)، مه‌لایێ جزیری 9 جارن هودهود د هه‌لبه‌ستیێن خودا بکار بریه و وه‌کی دبێژی:

ئیرۆ ژ مه‌ ل به‌درا ته‌مام عه‌ن‌به‌ره‌فه‌شان بن سه‌د سه‌لام
ئه‌ی هودهودی شیرین که‌لام (اهلا و سه‌لا مره‌بیا) (زڤنگی ب 1 2013):
(115)

جزیری لهر هودهود وه‌کی قاسد و شاره‌زا ب سیمبۆل کریه، بۆ گه‌هاندنا په‌یاما عه‌شق و داخوازا وی بۆ مه‌عشوق و دل‌به‌ری، ئه‌و ژێ کو کنایته‌ بۆ سیفه‌تی پیراتیێ و پێشه‌واتیێ و شاره‌زایی رێکا راستیێ، یان ئه‌و واسته‌ یێ سالکی دگه‌هینته‌ نارمانج (تحسین ئیبراهیم: 97، 2018)، نه‌خاسم کو د پرتوکا (منطق الطیر) دا شیخ عه‌تتار ره‌مزێ ریزانی و پێشه‌واتییا کاروانی ته‌والان بۆ سه‌فه‌ر به‌ر ب حه‌قیقه‌تا خوه‌ دده‌ته‌ هودهود (فریدالدین عه‌تتار: 31)، وه‌کی دبێژی:

مره‌بیا ای هه‌له‌د هادی شه‌ده
در حقیقه‌ت پیک هر وادی شه‌ده (فریدالدین عه‌تتار: 29)

" مه‌رحه‌با ئه‌ی هودهودی راسته‌ری و هیدایه‌ت بووی، کو ل راستیدا بقی سه‌ده‌می بوی قاسدی هه‌ر ده‌رو دیار" لی گافا بکه‌فین سه‌ر ئافرا هه‌قه‌به‌ری، ئافرا مه‌لایێ جزیری راسته‌راست به‌ر ب حافظێ شیرازییه‌ وه‌کی ئه‌و ژێ دبێژی:

ای هه‌له‌د صبا به‌ سبا می فرستمت   بنگر که از کجا به کجا می فرستمت
حیف است گابری چون تو در خاکدان غم   زین جا به اشیان وفا می فرستمت (دیوان، غزل)
(90)

" ئه‌ی قاسدی بایی سه‌حه‌ری دی ته‌ رێکم به‌ر ب بازاری سه‌بایی، بنێره‌ کو ل کیده‌ری به‌رب کیده‌ری ته‌ رێدکم، مخابه‌ه‌ه‌ باننده‌یه‌کی وه‌کی ته‌ دقێ کافلی خه‌مادا بمینی، دی ته‌ ل فیره‌ به‌ر ب هیلینا وه‌فایا دل‌به‌ری رێکه‌م".

مه‌لایێ جزیری د قوناغه‌کا بزافا خوه‌ یا روحی دا هودهود ب سیمبۆل کریه، وه‌کی کو ل مالکا ئه‌ولی یا سه‌ریدا دیاره‌ د ره‌وشا ئاماده‌کاریدا، بۆ رێکنا هودهود ب قاسدی، بۆ گه‌یاندنا په‌یاما ناشتی و سه‌لامان. ده‌می کو پشتی رێکنا قاسد چافه‌ری و ب حه‌سه‌ره‌تا فه‌گه‌ریانا قاسدی ئه‌فینێیه‌، ژبه‌رکو وه‌کی سالکی رێکی خوه‌ د قوناغا غه‌ریبیی دا دبینی، له‌وما ئه‌و هودهودی کو ئه‌و دخازی قاسدی و واسته‌یه‌ی بکه‌ت، دقیت خووش ته‌بع و نازک وه‌کی نه‌رما بایی سه‌حه‌ری (نه‌سیم) بییت وه‌کی کو دبێژی:

وده‌یه‌ هودهود ژ سه‌با بییت و بزانیین چیه‌ حال
کو ل حالی مه‌ غه‌ریبان نه‌ سوئاله‌ و نه‌ جه‌واب (زڤنگی ب 1، 2013 : 150)

هودهوهك خوش تەبع من ئىرۆ دقئى هەر وهك نەسىم

دا ب بال دلنەر هئارا و باننیا دیسا جـهواب (هەمان: 178، 2013).

دەما حافز نەرمە بايئ سەحەرئ ب خوش خەبەرییا هودهوهئ کو ژ بوئ حەزرتئ سولهیمان خەبەر ئانی د وهکینی، کو مزگینیا خیرا ژ خوشی و گولزارا سەبايئ گەهاننیه. وهکی دبیژئ :

صبا خوش خیری هدهد سلیمان است

که مژده گرب ازگلشن سبا آورد (دیوان: غزل 145)

مەلایئ جزیری دەما دگەهیتە قوناغەکا دیتەر یا روحی دکارین بیژین قوناغا (معرفت الله)، هەست ب تەناهییا تەمام دکەت، ئەو ژی ب سوپاسگوزاری ژمەعشوق کو خەبەردار بوویە ژ نالییئ هودهوه ئەف هەوالا شیرین پی گەهایە، پشتی فی قوناغئ ژی گەلەک چافەرئ مایە بو قوناغا دیدارا مەعشوق (لقالله) کو بەرههفی فیداکاری و روح بەخشینە ژ بو گەهشتن ب فی مەرتهبی، ئەگەر ئەف مزگینیه ژ بال هودهوه بگەهیتئ، ژبەر کو ئەف مەرتهبه ژبو وی فهژیانهک بەهەشتیه لهوما هەوالا هودهوه ب رمزئ فاسد مزگینی و بەهەشتا غەیبی زانییه، وهکی دبیژئ:

- سەد هەزار بار شاکرم ئەز کو ژ بەلقیسا پەری

هودهوهئ شیرین زەبان ئیرو خەبەردارئ مەیه (زفنگی ب2 ، 2013 : 76)

- پور مولازم تيم لقايئ مامه حەتتا مولتەقايئ

من رحئ شیرین ددایئ هودهوه ئەر مزگین بدایە

هودهوهئ رزوانئ غەیبئ سەد خەبەر شیرین ژ جەیبئ

دا دلئ من مورده حەی بی گوھ ل رئ من وئک صئابآة

(هەمان 2013 : 100،99)

حافزئ شیرازی دیسان هودهوه ب نەرمە بايئ سەحەرئ د وهکینی ، وهکی کو ل سەبايئ خەبەرئ خوش گەهاننیه حەزرتئ سولهیمان، کو خوہ د رهوشەک تەنا و ئارام دا ب سەدەما مزگینیا خوش دبینی وهکی دبیژئ:

مژده ای دل که دگر باد صبا باز آمد

هدهد خوش خیر ازگرف سبا باز آمد (دیوان:غزل 174)

مەلایئ جزیری ب رەنگەکی گشتی (9) جاران سیمبۆلا هودهوه د هەلبەستین خوہ دا بکار برییه، هەر وهها حافزئ شیرازی کو 4 جاران هودهوه وهکی رەمز د دیوانا ویدا تیتە دیتن، کو هەردوو ب هەمان رەمزیهتا داستانا حەزرتئ سولهیمان بکار برینە، هەر چەند مەلایئ جزیری ل داویدا پراسا

رهمزا هودهود فاللا دکهت و ب روونی دببژی کو ئەفە سهربورا هودهودی داستانهک مهجازی و سیمبولییه سهخمهراتی رازا ههقیقهتی، بهلکی قاسد تهنی ئیلهامهکه وهکی نهرمه بایی سههری تیکهلی خیالی دبی، وهکی دببژی:

هودهودی وی رهمز و رازی با بوو ئەو چوو گوفت ب سازی
قصه بر بهحسا مهجازی قاصدهک خوش تبع بایه
(زفنگی ب2، 2013 : 103)

4.4- کبک (کهو)

کبک پهیفهک فارسییه ب کوردی دببته کهو، کو بالندهیهکه ل کوردستانی ل دهفهرین چیاپی مشهنه و ب سروشتی خوه زی تهوالهکی چیاپییه، د ئەدبیاتا عیرفانیدا وهکی سیمبول هاتییه بکار برن، مهلایی جزیری زیدهباری کو لسه ههمان ریسایا فان عارفان کهو ب ههمان (کبک) د ههلبهستین خوهدا وهکی رهمزی ناز و دهلالی و عاشقی گهوههران بکار برییه، ل ژبهه کو ئەف تهیره دناف سروشتی وهلاتی جزیری (کوردستان) مشهنه، ئەگهه کو تهنی بو جارەکی زی د ههلبهستین خوهدا بکار بریه، ل ب تایبهتمهندییهک کلتوری، سروشتی و جفاکی نیشاندایه، کو ئەف تایبهتمهندییه لجهه عارفین نافهاتی ناهن دیتن سهبرای کو ب ریزهیهکا زیدهتر زی بکاربرین. وهکی کو جزیری دببژی:

ئهو کهبکی خهرامان کو د کوژی ل قهبو هات

شاهینی قهزایی ب تهغافول ژ خوه را گرت (زفنگی ب1، 2013 : 213)

تهنی ب بکار برنا پهیفا (کوژ) مهلایی جزیری ب شارهزایی و هووری تایبهتمهندییا سروشتی و کلتورییا جفاکا خوه پی بهخشییه، کوژ : ئەو جهه یی کهوی رواد لی گری ددهن ژ بو نیچیرکرنا کهوا (محمدامین دۆسکی: 2007، 247)، کو د کلتوری کوردهواری یهک ژ ریکین راف کرنا کهوان ههمان بکاربرنا کوژییه، دهما دناف کوژی ئەو کهوی ب ناز و کوپاری دهست کر ب قهبهقهبی، لی غافل ل بلندهی کهفته ناف پنجین شاهینی قهدهری.

حافزی شیرازی 3 جارن سیمبولا (کبک) د دیوانا خودا وهکی رهمزی غرور و غفلهت ونازداری بکار برییه وهکی دببژی:

دیدى ان قهقهه کبک خرامان حافف

که ز سرپنجه شاهین قجا غافل بود (دیوان: غزل 207)

كهو يك ژوان تهوالين سهرهكويه كو د (منطق الطير) يا فريدالدين عهتتار دا وهكى عاشقى چيا و كان و گهوههران هاتيهه رهزماندن، وهكى ديبژى:

كبك بس خرم و خرامان در رسيد سرکش و سرمست از كان در رسيد

بودام پيوسته با كوه كمر

تا توانم بود سرسنگ گهر (منطق الغير: 37)

"كهو ب دلخوشى و نازداريهك تهمامقه ب سهرمهستى و سهركيشيفه گهها و گوټ: بوونا من بهردهوام ب چيافهيه و ههتا دكارم دگهل گهوههرا كهفران دمينم".

ب شروفهيهكا عيرفانى مهردما مهلايى جزيرى و حافظى شيرازى ژ سيمبولا كهوى (كبك) ههمان كنايهيه بو پرسا درباز بوون ژ هوناغين عشقى يه، كو ل دهستپيكي گهلهك ب ناز و دهلالى دكهفن نافدا و هزر كرى قاي هيسانه لى پشترا كهتن دهرافا ئاريشه و پرسگريكين فهدهرى. وهكى كو ههردوو ديبژن:

دزاني روود و عود نهووهل چ تافيتن سرود نهووهل

كه عشق اسان نمود اول ولى افتاد موشكلها (زفنگى ب1، 2013 : 91)

5.4- بولبول

بولبول ب نيشانى عاشقه ل جهم جزيرى كو عهندهليب و زهرفاڤ زى ژيرا تينه گوټن، مهلايى جزيرى 32 جاران د ههلبهستين خوددا وهكى رهمز و نيشان بكار برينه، زيدهبارى كو بولبول سيمبولهك گشتيهه، لى جهنابى جزيرى د ههلبهستين خوددا گوټى مهقاما عشقا كو نهو پيگههايه ، رنگهكى كهسوټكى و تايبهت پى بهخشيهه، نهو زى ب دوو رهنگان يا يهكى بولبول ل جهم جهنابى جزيرى نكاريت ببيته سيمبولى عشقا بهردهوام ژبهركو مهعشوقا بولبول گوټه، گوټ زى گريداى ب وهرز و دهمانه وهكى ديبژى:

بولبول و پهروانه نهو فهصل و دهمن

جنس عشقا من تنى دهردى كوله (زفنگى ب 2، 160: 2013).

يا دوويان گوټين كو مهعشوقين بولبولن ب هژمارن وگهلهكن بولبول عاشقى ههموو گوټانه، نكاريت ببيته رهمزى عشقا يهكتاي وهكى ديبژى:

بولبولان صهد گول د چافن جافن ل صهد گول دى دكن

من دباغى گول عيزاران يهك گول و گولنار بهس (زفنگى ب1، 2013: 430).

تایبته‌ندییا کو سه‌یدیای جزیری ل رهمزیه‌تا بولبولی ئافا دکهت و ل وئ رهمزیه‌تا گشتی دهرباسی سیمبۆله‌ک که‌سوکی و تایبته یا گریدای ب پله‌یا مه‌عریفی و فه‌لسه‌فییای عیرفانی یا خوه دکهت و هه‌مان دهم پله‌یه‌کا یه‌کانییی د پ‌رانیی دا دبه‌خشیتیه سیمبۆلا بولبولی ، واته ب نه‌رینه‌ک فه‌لسه‌فی عیرفانی ل راستی بوونی(وجود) بولبول ب سیمبۆلا هه‌ستی و گول ژی ب سیمبۆلا زاتی هه‌ق تیته بکار برن، بقی ئاواي دیکه‌تیه د قالبی تیوریا یه‌کیتیا بوونی (وحدت الوجود) یان وه‌ده‌تا موتله‌ق (وحدت المطلق) (ته‌حسین ئیبراهیم : 2018,3.363) وه‌کی دبیژی:

گهر چ بولبول جه‌وه‌ری زاتی گوله

لی گولی ره‌ونه‌ق ژ عشقا بولبوله

گوه‌ده زکری حال و جووشا باده‌یی

وئ ب بولبول را دخوونت بولبوله (زفنگی ب 2، 2013، 157).

حافزی شیرازی بقاسی 59 جارن په‌یقا بولبول د هه‌لبه‌ستین خوه‌دا بکار بریه، کو بگشتی وه‌کی سیمبۆلا عاشق بکار بریه، خوه د حالی بولبولیدا ب کوفان و نالین دیتیه، لی دفان 59 جارن ل حاله‌تی سیمبۆلا فه‌نا بوون د مه‌قاما عشقی‌دا بکار بریه وه‌کی نمونه دبیژی :

رونق عهد شباب است دگر بستان را

میرسد مرده گل بلبل خوش الحان را (دیوان غ، 9).

"جاره‌ک دی وهرز و جوانی و ره‌ونه‌قا باغ و بیستانه، مزگینیا بشکفتنا گولی دکه‌هیتیه بلبل خوش ئاواز".

6.4-توتاک و گوین

هه‌ردوو بالنده‌یین تایبته‌تی ئافا لیره‌وار و زنارین ئاقاری چیاپین کوردستانینه، ل مالباتا بالندی کوندانه (ئیسماعیل تاها، 2007: 15) کو بفارسی (جغد) و ب عه‌ره‌بی (بوم) ژیرا دبیژن. کتکا گوڤا (جغد) د فه‌ره‌نگی گه‌لین ئیرانی و تایبته یی گه‌لی کورد نیشانی ویرانی و نگه‌تی و نه‌خیرییه، کو د ئه‌ده‌بیاتا سو‌فیاتی‌دا وه‌کی حه‌کیم سه‌نایی (دیوان:529) و جلالدین رومی (غزلیات: 78) ب هه‌مان رهمزی ویرانی و نگه‌تی هاتییه. ئه‌ف دوو ئافه‌ ژبه‌ر کو کورمانجینه و د ئه‌دیباتا فارسی یا عیرفانی دا ناهین دیتن، ل گور تایبته‌ندییا سروشتی و ئاوازا فان دوو ته‌والان مه‌لایی جزیری ب سیمبۆلی نالین و جوداهیا عشقی بکار برینه ، بقی چهن‌دی جزیری ئافی ره‌سه‌نی فان بالنده‌یان پاراستیه (شعبان چالی، 2008: 148). ژ نالیه‌ک دیتر تایبته‌ندییا کلتوری و سروشتی و حفاکی د رهمزیه‌تا توتاک وگوینی دا به‌رحه‌سته کرییه، ل هه‌مان دهم ئه‌ف بالنده ل واری که‌له‌خی فه‌ گه‌له‌ک وه‌که‌فن، لی هه‌ریه‌ک خودی تایبته‌ندییا خوه یا سروشتیه.

7.4- گویین

گویین کو نافهك كورمانجییه ل ههك دهران گولی گولی ، گویینا ریلان و کونده زیوه زی ژیرا دبیزن، ب عهرهبی الخبل؛ بومه سمرا و نافئ زانستی Strix aluco (ئیسماعیل تاها، 2007: 20). ب فارسی دبیزنی (جغد جنگلی) ، خودی ناوازهکی بلند و کوفانداره ل جهین چیا و لیپهوار و پر داروبار ب شهف و رۆژ بیی جوداهی دخوونی و هاوار دکه ب ناوایهکی گازی و بهرز، گافا چهند کهسهك ب ههفرا بچن ناف چیاو لیپهواران و ل ههف جودا ببن ، دهما گویین بخوونی مرۆف هزر دکهت کو ههفالی وانه بانگ دکهت، ژ سهدهما لیك جودا بوونی، ئهگهر شارهزایی دگهل فی تهوالی نهبیت ئهفه یهکسهر لدووف ههوارا گویینی دئ ههوار کهت و بهرسف دهت، و رهنکه بهر ب نالیی گویینی بکهفیته ری ژبهركو ب مرۆف وهره ههفالی فهفهتاییه گازی دکهت.

مهلائی جزیری دهما دبینی کو عشقا وی عشقهك پر گران و سۆزناك و بهردهوام و زیندییه ، واته گههايه بالاترین مهقاما (بقا و الله) ههوجهداری کالین و نالینهکا بهردهوام و ههوارهك و کوفانهکا بهرز و بلند و زیندییه، لهوما پیدفی سبیمۆلهك و وهکاندنهك گونجای تر ل بولبول و پهروانه دگهری، ژبهركو نالین و فیداکارییا وان دهمی و وهرزینه و بهردهوام نیه وهکی کو دبیزی:

بولبول و پهروانه ئهوه فصل و دهمن

جنسی عشقا من تنی دهردی کوله (زفنگی ب 2 ، 2013 : 160).

ل ژیر باندورا فلکلورا کورمانجی و سروشتی کوردستانی مهلائی جزیری گویین ب گونجاوتر زانییه کو ببیته رهزما عشقا بهردهوام و زیندی، ژبهركو سروشتی ئاواز و خووندنا بهردهواما ب شهف و رۆژ ههروهها ل ههر چار وهرزان ، یا ههوار و کوفان و نالینا گویینی باشتر ژ نالینا بولبولی نونهراتییا پلهیا بالایا عشقی دکهت، تهنی ل ههمبهر کالینا گویینی بلبل بیدهنگ و کهر دبیت ، جزیری د ههلبهستین خودا پینج جارن گویین بکار بریه وهکی دبیزی:

میسلئ گویین ته رهوان نال ژ دلئ مسکین تین

ئهم نزانین تو چرا ههر وه دنالی شهب و روز

ته ب فهریاد و فغانان ب خوه بولبول کهر کر

الله الله ژ چ دهردی وه دکالی شهب و روز (زفنگی ب 1 ، 2013 : 416).

سهحههرکه عهندهلیب مهستن ژبیهنا وهرد و بشکوژان

شبی توتاک و گویینان دنالین ئهم د فرقیدا (ههمان: 128).

ژ کوفانا ته شرینی دنالم شوبهئ گۆبینئ
دریژم هیستزین خوینی وەکی تاقئ د بارانی (هه‌مان ب 2: 277).

شوبی شه‌مع و شه‌مالم نه‌ز ژ به‌رحوببا ته لالم نه‌ز
زمعیفم وەک هیلالم نه‌ز سیفەت گۆبین دکالم نه‌ز (هه‌مان ب 2: 361).

دیسان د بلندترین مه‌قاما سلوکیدا مه‌لایئ جزیری گۆبینئ دکه‌ته سیمبۆلا مه‌قاما به‌قایی، واته
پشتی مه‌قاما فه‌نایی، کو په‌روانی دکه‌ته نیشانی مه‌قاما فه‌نایی، وەکی دبێژی:

ئئ بری عه‌ینی به‌قایی باده‌نووشئ عشقئ بوو
ئئ بووی مه‌حوئ فه‌نایی عاشقئ بیچاره بوو
ئیک ژ وان په‌روانه بوو سوخت و فه‌غانه‌ک زئ نه‌هات
ئیک ژ وان ته‌شبهیی گۆبینئ ب ئاه و ناله بوو (زفنگی ب 2: 200، 201).

ب ته‌فسیره‌کا فه‌لسه‌فی، هیژا عشقا کو مه‌لایئ جزیری زئ به‌هره‌مه‌ند بووی، هیژه‌کا زیندی و
به‌قایی و مه‌عریفیه، ئو کریه تیورییه‌ک فه‌لسه‌فی عیرفانی پی‌خه‌مه‌ت مه‌یاندا بوونئ (و‌جوود).
وەکی ره‌گه‌زئ پینجی کو دکه‌ته هیفینئ هه‌رچار ره‌گه‌زان (ئاف، ئاخ، هه‌وا، ئاگر) وەکی ل جهه‌کی
دی دبێژی:

مه‌جه‌وه‌هر عونصوره‌ک خامس نوما ئیرو د تالع دا
دقئ ته‌قویمی ئینسان ل تالع بوونه فال نه‌برو (هه‌مان ب 173).

په‌روانه ژبه‌ر کو لجه‌م مه‌لایئ جزیری سیمبۆلا عشقه‌ک بیچاره و ده‌مکیه، ده‌می کو گۆبین
سیمبۆلا عشقا به‌رده‌وام و زیندییه، لی‌ره‌دا ئاه و نالینئ گۆبینئ کنایه‌یه ژبو وئ عشقئ کو بوویه
بنه‌مایئ هه‌بوونئ و مه‌عریفیه‌ی پی‌خه‌م بزفین به‌ر ب که‌مالئ.

8.4- توتاک

ئافه‌کی کورمانجیه ل هنده‌ک ده‌ران دبێژنی توتاک یان تافتاقی بو، ب عه‌ره‌بی التبح المخطط.
بومه‌ اذناء صغیره‌ نافی زانستی دبیته (Otus brucei) (ئیسماعیل تاها 2007: 17).
مه‌لایئ جزیری بالنده‌یی توتاک وەکی گۆبین ب سیمبۆلی عاشقئ کوفاندار کو به‌رده‌وام د
نالیندایه نیشاندایه، د هه‌لبه‌ستین جزیری 2 جارن ئاماژه کریه ب نافی توتاک وەکی دبێژی:

سه‌حه‌رگه‌ عه‌نده‌لیب مه‌ستن ژبه‌نا وهر د و بشکوژان

شبی توتاک و گۆبینان دنالین ئەم د فه‌رقیدا (زفنگی ب 1، 2013: 128).

جزیری لسه بنگهها تایبهماندییا خوهزایی و کلتوری خوه ئاوازی تووتاکێ کو بهردهوام شهقی ههتا سپیدی دخوونی و جهی تایبهتی تووتاکێ زی جیایه، ب سیمبۆل کرییه، و وهکاندیه ب عهشقا خوه کو دبێژی:

بالله ژ نال و زارییان زمربا فیراق و بیهرییان
تهشبهی تووتاکێن جیان خهو ناکرین شهفتارییان (زفنگی ب2، 2013،
.396).

ئههجام

- مهلائی جزیری سیمبۆلا بالندهیان د ئهدهبیاتا سۆفیگهریدا ههم لوارئ چۆنایهتی و ههم چهنایهتی دا جوداهیهکی چیدکته، کو لوارئ چهنایهتی زیدهباری ههقهباریا کو دگهل نافدییرین ئهدهبا سۆفیگهری (سهنائی، رۆمی، عهتتار و حافزئ شیرازی) بگشتی دکته، لئ ب تایبهتی ب بکاربرنا دوو تهوالین بناقی رهسنی کورمانجی وهکی (گۆیین و تووتاک) لوارئ ریژهیهقه زیدهیی چیدکته. ههروهها لوارئ چۆنایهتی فه مهلائی جزیری مهودایی سیمبۆلا بالندهیان بهرفرهتر دکته، و ب بهرچاگرتنا تهیهتمهندییا سروشتی و کولتوری ژ بو گهلهک ئهو بالندهین کو د ههلبهستین ویدا وهکی سیمبۆل هاتنه بکار برن. نهخاسم سی بالندهیین گۆین، تووتاک و بولبول نووکاریی د سیمبۆلا بالندیاندا د چارچوفی سیمبۆلین سۆفیگهریدا بهرچاڤ دکته.

- هندهک ژ سیمبۆلان کهسۆکی یان تایبهتن ب ههلبهستفانهکی یان نقیسهههکی سیمبۆلفانن، جوهرهک دی ژ سیمبۆلان گشتینه، کو گهلهک ژ نقیسههه و شاعرین سیمبۆلفان وهکی بنهما بکاربرینه و وهکی سیمبۆلین جیهانی هاتینه پهژراندن (فاگمه مدرسی، 1397 : 181)، پڕانیا نافین بالندهیین کو جزیری د دیوانا خوهدا وهکی سیمبۆل بکار برینه، برهنگهکی گشتی و تهنی ب ههمان زمانی کو سۆفیین فارس وهکی سهنائی غهزنهوی ، جلالدین رۆمی، فریدالدین عهتتار و حافزئ شیرازی بکاربرینه، تهنی دوو نافین گۆیین و تووتاک ژ بو مهلائی جزیری کهسۆکی و تایبهتن .

- ریژهیا بالندهیین کو د دیوانا مهلائی جزیریدا وهکی سیمبۆل هاتینه بکار برن زیدهی 30 سی بالندهانه دهی کو بالندیین دیوان سهنائی 22 و د مهسنهوییا رۆمیدا 30 بالندهنه(محمد را صرفی 1386: 59).

- جوداهیه‌کا گرینگ کو مه‌لایێ جزیری د شیوازی بکاربرنا سیمبۆلا بالندیان نیشان دده هه‌مان روویێ ئه‌رینی و جوانییا وان بالنده‌یانه کو وه‌کی سیمبۆل د هه‌لبه‌ستین خوه دا بکار برینه فه‌لسه‌فه‌یا حوسن و جه‌مالی د عه‌شقا بوونی‌دا به‌رجه‌سته دکه‌ت.

چاڤکانی

کوردی:

- 1- ئیسماعیل تاها شاهین: 2007، بالنده‌یێن کوردستانی، پشکا دوێ، چاڤا دوێ، وه‌شانا سپریز، ده‌ۆک.
- 2 – عیماد وه‌یسی خالد: 2004، جه‌فه‌نگ د هوزانا ریالستیکا کوردی دا، وه‌شانا سپریز، هه‌ولێر.
- 3- گه‌رده‌نه‌یا گه‌وه‌ه‌ری: 2013، شه‌رحا دیوانا مه‌لایێ جزیری، مه‌لا ئه‌حه‌مه‌دی زفنگی، ناماده‌کرن و وه‌رگه‌ر ژ عه‌ره‌بی ئه‌مین نه‌وروزی، وه‌شانا ئافیس‌تا، چاڤا یه‌که‌م، ستانبول.
- 4- دیوانا مه‌لایێ جزیری: 2005، تحسین ئیبراهیم دۆسکی، چاڤا دووی، وه‌شانا سپریز، هه‌ولێر.
- 5- شعبان چالی: 2008، شیوازی شیعی جزیری، چاڤا یه‌که‌م، سپریز، هه‌ولێر.
- 6- دیوانا مه‌لایێ جزیری: 2007، محمدامین دۆسکی، سپریز، چاڤا ئیکێ، هه‌ولێر.
- 7- دیوانی عارقی ربانی شیخ احمدی جزیری: 1361 هه‌تاوی، شه‌رحی هه‌ژار، انتشارات سروش.
- 8- مه‌لا موحه‌مه‌دی شه‌لماشی: 1378ش، ژیانی پیغه‌مه‌به‌ران، چاڤا 7، بلاوکراوه‌ی کوردستان، سنه.
- 9- شه‌رحا دیوانا مه‌لایێ جزیری: 2018، شروفه‌یا ته‌حسین ئیبراهیم دۆسکی، چاڤا ئیکێ، وه‌شانا ئه‌حه‌مه‌دی خانی، سوژان. فارسی:
- 10- اریک فروم: 1349ش، زبان از یاد رفته، ترجمه ابراهیم امانت، انتشارات مروارید، تهران.
- 11- تقی پورنامداریان: 1364ش، داستان پیامبران در کلیات سمس، موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، تهران.
- 12- جلال ستاری:، اساس نسخه قاسم غنی و محمد قزوینی، کتابخانه چلیپا، چاپ اول، تهران.

13- دیوان کامل شمس تبریزی: 1371ش، مولانا جلال الدین محمد مولوی، مصحح: بدیع‌الزمان فروزانفر، انتشارات نگاه، چاپ اول، تهران.

14- منطق الطیر. فریدالدین عطار، کتابخانه امید ایران، www.irebooks.com

15- حدیقه‌الحدیقه: 1382 ، ابوالجد مجدود سنایی، تصحیح دکتر مریم حسینی، چاپ اول، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.

16- فاطمة مدرسی: 1397 مفاهیم رمزی، تمپیلی و نمادین پرندگان در رباعیات و قصاید عطار، نسیم شرق، مجله مطالعاتی ایرانشناسی زبان و ادبیات فارسی، شماره 9.

17- د. محمد رضا نصر اصفهانی – حافظ حاتمی: پاییز 1388ش، رمز و رمزگرای با تکیه بر ادبیات منظوم عرفانی، فصلنامه ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناسی، سال 5 شماره 16 .

18- د. محمد رضا صرفی : زمستان 1386 ، نماد پرندگان در مثنوی، فصلنامه پژوهش‌های ادبی سال 5، شماره 18.

19- ژان و الن گریان شوالیه. فرهنگ نمادها، ترجمه سودابه فضایی، تهران ، 1378.

عهره‌بی:

107

20- صافییه زفنگی: 2017، جمالیات الدلالات الصوفیه فی المعجم اللغوی لدیوان الجزیری، وهشانا سؤران. 20

22- عبدالسلام جزیری: 2004، شرح دیوان الشیخ الجزیری، مطبعة التریبه، اربیل. مالپهرین ئهنترنیتی:

22-<https://en.wiktionary.org/wiki/symbol>

23-<https://www.etymonline.com/word/symbol>

Çavkanî

Celaleldîn Romî, M. (1371). *Diwanê Kamilê Şemsê Tebrîzî*, Museheh: Fîruzanfer, Weşanên Nêgah, Tehran.

Cizîrî, A. (2004). *Şerih Dîwan Alcizîrî*, Metbe`e Alterebiye, Erbil.

Çalî, Ş. (2008). *Şêwazî Şîrî Cizîrî*, Çapî Yekam, Weşanên Spîrêz, Hewlêr.

Doskî, M. (2007). *Dîwana Melayê Cizîrî*, Çapa Yekê , Weşanên Sîrêz, Hewlêr.

- Doskî, T.E. (2005). *Dîwana Melayê Cizîrî*, Çapa Duyem, Weşanên Spîrêz, Hewlêr.
- Doskî, T.E. (2018). *Şerha Dîwana Melayê Cizîrî*, Çapa Yekem W. Ehmedê Xanî, Soran.
- Etar, F. (Bê Tarîx). Mentiqet Eltteyr, Kitabxanê Omîdê Îran. www.irebooks.com.
- From, Erîk. (1349). *Zebanê Ez Yad Teftê*, Wer. Ebrahîmê Amanet, Murwarîd, Teheran.
- Hejar. (1361). *Dîwanî Rebbanî Şeyx Ehmedê Cizîrî*, Siruş.
- Imad, W. X. (2004). *Ceveng di Hozana Reyalistîka Kurdî da*, Weşana Spîrêz, Hewlêr.
- Îsmayîl ,T. Ş. (2007). *Balindeyên Kurdistanê*, Pişka Duyem, Çapa Duyem, Weşanên Spîrêz, Duhok.
- Mudersî , F. (1397). “Mefahîmê remzî û temsîlî û nemadîne perendgan der ruba`yat û qessaydê Etar, Nesîmê Şerq”, *Mecelle Muttalî`atî Îranşinasîyê Zeban û Edebiyatê Farisî*, j. 9.
- Nesir Esfehânî, M- Hatemî, H. (Payîzê 1388). “Remiz û remizgerayî ba tekîyê ber edebiytê menzum îrfanî”, *Feslnamê Edebiyatê Îrfnî û Estture Şinaxî*, sal 5, j.16.
- Pornamdaryan, T.(1364). *Dastanê Peyamberan der Kuliyatê Şemis*, Teheran.
- Qenî,Q.- Qezvînî, M. (1369). *Dîwanê Hafîz*, Çapê Ewel, Çelîpa, Teheran.
- Şelmaşî, M. (1378). *Jiyanî Pêxemberan*, Çapa Heftem, Sine.
- Senayî, A.M. (1382). *Hedîqe Elhedîqe*, Teshîh D. Meryamê Huseynî, Çapê Ewel, N. Danişgahî, Teheran.
- Serfî,M. (Zimistanê 1386). “Nemadê Perendigan der Mesnewî”, *Feslnamê Pijuhîşhayê Edebî*, sal 5, j.18
- Setarî, C. (1372). *Medxelî Ber Remiz Şinasîyê Îrfanî*, N.Merkez, Teheran.
- Şwalyê, J.A.G. (1378). *Ferhengê Nemadha*, Wer. Sudabê Fezayîlî, Teheran.
- Zivîngî Safiye. (2017). *Camaliyat Eldlalat Elssufiye fi Elmu`cem Elluxewiye Lidîwan Alcizîrî*, Weşanên Soran.
- Zivîngî, E. (2013). *Gerdeneya Gewherî:Şerha Dîwana Melayê Cizîrî*, Amadekarî û Wergera ji arebî Emîn Narozi, Weşanên Avesta, Stembol.

<https://en.wiktionary.org/wiki/symbol>

<https://www.etymonline.com/word/symbol>

لهتيف ههلمهت و شيعرى مندالان

LETÎF HELMET Û ŞÎ'ÎRÎ MINDALAN

Zeyad Reshad Qader¹

پوخته

له سه رهتای سهدهی بیستهوه نهدهبی مندالانی کورد له کوردستانی عیراق دهرکهوتوووه و سه رهتا به شيعر و سروودی مندالان دهستی پیکردوووه، یهکیک لهو ناوانهی دهستی له پیشخستنی نهدهبی مندالانی کورددا ههبووه به شیوهزاری کرمانجی ناوهراست له کوردستانی عیراقدا، (لهتيف ههلمهت)ی شاعیره، . لهتيف ههلمهت وهک شاعیر و چیرۆکنوووسیکی دیار له نیوهی دووهمی ههفتاکانی سهدهی رابردوووهوه دهستی داوهته نووسین و وهرگێرانی شيعر و چیرۆک بۆ مندالان و تا ئیستاش بهردهوامه، نهگهر زیوهر و بهشیک له هاوڕێکانی رێبهرایهتی نهدهبی مندالانی کورد بکهن له بیستهکانی سهدهی رابردوووه وه تا کوتایی نیوهی یهکهمی سهدهی رابردوووه. گۆران و نهدیبانای دوای خۆیشی به نهوهی دووهمی نهدهبی مندالانی کورد دابنرین، نهوا له تيف ههلمهت له چارهگی کوتایی سهدهی بیستهم به نوێکهروهی زمان و فۆرم و ناوهروکی شيعر و چیرۆکی مندالان دادهنریت. نهویش وهک زۆریهه هههه زۆری شاعیرانی پیش خۆی و هاوسهردهمی خۆی سه رهتا به شيعری گهوران دهستی پیکردوووه، پاشان هاتوووته سهه بوار و بابهتی مندالان. لهم لیکۆلینهوهبهدا ههول دهدریت له زمان و فۆرمی نهو شاعیره قسه بکریت، ههروهها پهپام و ناوهروکی تیکستهکانی بخریته بهر باس، ههروهک نهو سیما و رهگهزانهی نهو شاعیره له شاعیرانی بهر له خۆی جودا دهکاتهوه شرۆفه بکریت.

بیژهیین کیلی: کوردی، کوردییا ناههراست، نهدهبی مندالان، زیوهر، گۆران، لاتيف ههلمهت

¹ zirak1974@yahoo.com, <https://orcid.org/0000-0002-7411-871X>

Letif Helmet ve Çocuk Şiirleri

ÖZ

Kürtçe çocuk edebiyatı yirminci yüzyılın başından itibaren Irak Kürdistan Bölgesi'nde şiir ve çocuk marşlarıyla ortaya çıkmıştır. Orta Kurmanci lehçesinin gelişimine vesile olan isimlerden biri olan Şair Letif Halmat, Kürtçe çocuk-edebiyatı gelişimine katkıda bulunmuştu. Letif Halmat ünlü bir şair ve hikâye yazarı olarak geçen yüzyılın yetmişlerinde yazmaya başlamış, birçok çocuk şiiri ve hikâyelerini çevirmiş ve hâlâ da devam etmektedir. Eğer Ziwer ve diğer bazı edebiyatçı ve şair meslektaşları yirminci yüzyılın yirmilerinde çocuk edebiyatına öncülük etmişlerse ve geçen yüzyılın sonuna kadar Goran ve arkasından gelen edebiyatçıları da çocuk edebiyatının ikinci nesli olarak sayarsak, o zaman Letif Halmat yirminci yüzyılın son çeyreğindeki çocuk şiirleri ve hikâyelerinin dilini, formunu ve içeriğini yenileyen kişi olarak sayılır. Zamanındaki bir çok edebiyatçı gibi öncelikle o da, yetişkin şiiri ile yazmaya başlamış daha sonra da çocuk edebiyatına geçmiştir. Bu çalışmada şairin dilini konuşacak ve yazım şeklini tartışacak ve yazılarının içeriğini ve göndermek istediği mesajı göstermeye çalışacağız. Şairin içerik ve yazı tarzını, diğer şairlerden farklarını ortaya çıkartmak için araştırıp üzerinde konuşacağız.

Anahtar Kelimeler: Kürtçe, Orta Kurmanci, Çocuk Edebiyatı, Ziwer, Goran, Letif Halmat

Lateef Halmat and Children's Poems

ABSTRACT

Kurdish children literature appeared in Iraqi Kurdistan Region in the beginning of the twentieth century with children's poetry and songs. One of those who contributed to Kurdish children's literature (middle Kurmanji dialect) development was poet (Lateef Halmat). As a significant poet and story writer he started writing and translating both children's poem and children's story in seventies till now. If Zewar and some of his partners are considered as the leader of children's literature in the end of twenties century till the of end the first half of this century, and if Goran and the writers after him are considered as the second generation of the Kurdish children literature, then Lateff Halmat is considered as the renewed of the language, form and content of children's poetry and story in the last quarter of the twentieth century. He, as well as many of his fellow poets before him at his age started with adult poems first, then they started children poetry afterwards. This research tries to talk about the language and form of this poet, then to discuss the aim, content of his texts, reviewing the features and elements that distinguish this poet from others.

KeyWords: Kurdish, Middle Kurmanji, Children Literature, Ziwer, Goran, Latiff Halmat

دهستپێك

شيعری مندالان له شيوهزاري کرمانجی ناوهراستدا

شيعری مندالانە که بەشیکي دیاری ئەدەبی مندالان پیکدین، دەشی بلاین شيعر و هەر رسته و دەستهواژهیهکی بەگیش و سهروادار و به ساز و ئاواز، له لایه ن مندالانەوه به گشتی زووتر پیشوازی ئی دهکری و خوشهویسته، بۆ نموونه به سهرهاتیکی ناسایی یا پروداویکی رۆژانه ئەگەر به شیوهی ناسایی بۆ مندالان باس بکریت له گه ل ئەوهی که به شیوازیکی ئەدەبی و کۆمه لێ په یقی کیشدار و قافیهدار و به ریتە و ئاوازی تاییهت بگوتریت، دیاره ئەوهی دووه میان په سه ندره لای مندالان و زووتر وه ریدهگری، شيعری مندالانیش وهک شيعری نیو ئەدەب به شیوهیهکی گشتی چه ندين جۆر و زانری هه یه، له وانه: چه رۆکه شيعر، شيعری فیڕکردن، ئۆپه ریت، شيعری گالته وگه پ و هتد...

113

سه بارهت به سه رهتای په یدا بوونی شيعری مندالان له ئەدەبی کوردیدا، جگه له و تیکسته فۆلکۆرییه کوردییانهی که به شيعر بۆ مندالان هه ن، دەشی په که مین شعریش که بۆ مندالان نوسرابییت له میژووی ئەدەبی کوردیدا، دهقه فیڕکارییه که ی ئەحمه دی خانی بییت به ناوی نووبارا بچووکان، پاشان ئەو نووسینانهی (مه لا خدری روارى)، (شیخ ماری نۆدی)، (مه ولهوی) و (مه مه د باشقه) و هکد... دین، به لام ئەو تیکستانه نیین که هه موو مه رج و چوارچه یه یه کی ئەدەبی مندالانیا ن تیدا بییت. پاشتر له سه رهتای سه دهی بیسته م ئەو چه رۆک و شيعرانه په یدا بوون که روو له مندالانە و بۆ مندالان قسه دهکات. له و کاته وهی که زیوه ر، په ره میرد، بیکه س و دلدار... سه رهتا به و شيعرانهی بۆ سه روود له قوتابخانه کاندایه نووسرا ن دهستیان پیکرد.

هه روه ها له دوا ی سه له کانی په نجا و شیسته کان ئەدەبی مندالانی کورد به تاییهتی به دیالیکتی کرمانجی خواروو پیشکه وتنی تازه ی به خووه دی، ژماره یه کی به رچاو له شاعیر و ئەدیبا نی ئەو سه رده مه پشکداریا نیان له به ره وه پیشبردنی ئەدەبی مندالانی

کورد به گشتی و شیعی مندانان به تایبتهتی کردوو، وهک: عومەر عهبدوپرهحیم، فهرهیدوون عهلی ئەمین، عومەر عهلی ئەمین، کاکه‌ی فه‌للاح، ع.ع.شه‌ونم، زه‌کی هه‌ناری، ئیبراهیم ئەحمهد شوون، پهمزی قه‌زاز، فازل قه‌فتان و مه‌دحه‌ت بی‌خه‌و...

هه‌روه‌ها له سه‌ره‌تای حه‌فتاکانی سه‌ده‌ی رابردووش که هاوکاته له‌گه‌ل دهرچوونی به‌یاننامه‌ی یازده‌ی ئاداری ساڵی 1970 و دهرکه‌وتنی ده‌نگ و قه‌له‌می تازه له بواری شیعر و چیرۆکی گه‌وراندا، ئەده‌بی مندانانیش به‌رهنگ و شیوازی دیکه دهرکه‌وت، که به‌شه کوردستانییه‌که‌ی جوړیک له کرانه‌وه و ئازادی سنوورداری به‌خۆیه‌وه دی، ئەو گو‌رانکارییه‌ش کاریگه‌ری راسته‌وخۆی کردووته سه‌ر ره‌وشی نووسین و رۆشنی‌ری له ناوچه‌که‌دا، له‌نیویشیاندا ئەده‌بی مندانان پیشکه‌وتن و سه‌رکه‌وتنی تازه‌ی به‌خۆوه دیوه، هه‌روه‌ها له‌رووی چه‌ندایه‌تیشه‌وه به‌ره‌مگه‌لیکی زۆری سه‌ر به‌ ئەده‌بی مندانان نووسراون و چه‌ندین ناو و قه‌له‌می نوێ دهرکه‌وتوون، له‌وانه هه‌ر یه‌ک له‌ دایکی سۆلاف، رۆسته‌م باجه‌لان، عه‌زیزی مه‌لای ره‌ش، له‌تيف هه‌لمه‌ت، کازم کو‌یی، عوسمان هه‌ورامی... و چه‌ندانی دیکه‌ش له‌ کات و سه‌رده‌م و قو‌ناخی جو‌دادا به‌ نووسین و وه‌رگی‌رانی شیعر و ئۆپه‌ریت و تی‌کستی دیکه‌ی ئەده‌بی به‌شدارییان له‌ پیشخستنی ئەده‌بی مندانانی کورددا کردوو.

پاشان له‌ دوا‌ی راپه‌رپینی به‌هاری 1991 له‌ رووی چه‌ندایه‌تی و چو‌نایه‌تییه‌وه ئەده‌بی مندانانی کورد چوو قو‌ناخیکی نو‌یوه، ژماره‌یه‌کی زۆر زی‌تر قه‌له‌م و ده‌نگی تازه دهرکه‌وتن، گه‌له‌ک زۆر شیعر و چیرۆک و ئۆپه‌ریت و شانۆنامه نووسراون و وه‌گی‌ردراون، لی‌رده‌ا ئاماژه به‌ ناوی هه‌ندیکیان ده‌که‌ین، که بریتین له: ئیدریس عه‌بدو‌للا، به‌کر پشه‌ری، عه‌لی به‌خته‌وه‌ر، جه‌مال گرده‌سۆری، ب‌روا موحه‌مه‌دی، عه‌لی حه‌مه‌ره‌شید به‌رزنجی، ئاکو محه‌مه‌د سابیر، سۆزان سو‌فی، سه‌ردار قادر، سه‌ره‌نگ عه‌بدوپره‌حمان، حاته‌م باتاسی، زارا ئەحمهد جاف، رۆسته‌م خامۆش، عه‌بدو‌لو‌ه‌هاب شوونی، زیاد ره‌شاد، دایکی خه‌لات، نیه‌ال عه‌لی، ئاسووده زاده، پوشو خدر، ئەمین محه‌مه‌د، ره‌ئوف جه‌میل، فه‌هاد ئەحمهد به‌رزنجی، زرار عه‌لی، ئەمین

گەردگیلانی، عەبدوڕەحمان فەهیمی، عوسمان دەرویش، پاکیزە محەمەد عەلی و سەلاح نیساری و چەندانی تر....

یەكەم: دەروازە

لەتێف كۆری مەحموود كۆری محەمەد حەسەن ناسراو بە لەتێف هەلمەت لە ساڵی 1947 لە شارۆچكەى كفرى سەر بە پارێزگای كەرکوك لە باشووری كوردستان لە دایك بوو، هەر لە منداڵییەوه لەنیو كتیبخانەى بابیدا چاوی كراووتەوه و بە دونیای خویندەوه و كتیب ئاشنا بوو، وەك خۆی دەلى: "هەر كە لە دایك بووم گویم لە شیعەر بوو، چونكە لە مائىكدا گەوره بووم پەر بوو لە كتیب" (فریاد محەمەد، 2009، ل54-59). سەردهمی پێگەپشتن و دەستدانه نووسینی لەتێف هەلمەت لە كاتىكدا یە كە رەوتی ئەدەبى و رۆشنبیری لە كوردستانی باشوور و ناوچەكە بەگشتى بە قوناعىكى تازەدا تێپەر دەبیت.

ئەو، یەكەم شیعری لە ساڵی 1963دا نووسیوه و لە ساڵی 1970 شدا كۆشیعری خوا و شارە بچكۆلهكەمانى چاپ كرددوو (سەرچاوهى پێشوو، ل54-59). هەر لە هەرەتى لاوییهتى نووسینی لەتێف هەلمەتدا، دەستەپەك لە شاعیرانى نوێخوای عێراقى گروپی شیعری -69- یان دامەزراند، هەرودها ژمارەپەك شاعیر و نووسەرى ئەو سەردهمەى باشووری كوردستانیش مانیفیستی روانگەیان راگەیاندا، لەم سەرووبەندەشدا لەتێف هەلمەت و چەند شاعیریكى دیکەى هاوڕێی، لە حەفتاكانى سەدهى رابردوودا، گروپی شیعری كفرییان دامەزراندوو و هەلمەت تێیدا رۆلێكى دیاری دیوه لە نوێكردنەوهى شیعری كوردی لە باشووری كوردستان، پاشتر كە بەیاننامەى یازدهى ئادار دەرچوو و گۆرانكارىیهكى جۆراپهتى بەسەر رەوشى ژيانى سیاسى و كۆمەلایهتى خەلكى باشووری كوردستاندا هات، ئەو گۆرانكارىیه زمانى نووسین و رەوتی رۆشنبیری و رۆژنامەگەرىشى گرتەوه، ئیدی دواى ئەوه لەتێف هەلمەت لەپال نووسین بۆ گەورهسالان لە دواى ناوهراستى حەفتاكانى سەدهى

رابدوووه، دهستی داوخته نووسین و وەرگێرانی شیعر و چیرۆک بۆ مندانان، سەبارەت بە نێزیکبوونەوی هەلمەت لە دنیای مندانان، ڕەنگە وەک خۆی دەلی: "ئێستاش هەست دەکەم جۆریک لە جۆرەکانی مندانیتی لەناومدا دەژی، جگە لەو شیعرانەی دەمخویندەوه، کۆمەلێ بەیت و بالۆری مندانانە هەبوو کە من لەناویاندا گەورە بووم و هانیان داوم بچمە دنیای مندانانەوه..." (سەرچاوەی پێشوو، ل54-59).

تا ئێستا ژمارەیهکی بەرچاو لە توێژەر و ڕەخنەگرانی ئەدەبی، لەسەر کۆی کارە ئەدەبیەکانی لەتێف هەلمەتیان نووسیوه لە ماوەی نیو سەدەی رابدوودا و لە ڕۆژنامە و گۆڤارەکاندا بۆ کراوەتەوه، لەناویشیاندا چەندین لیکۆلینەوه لەسەر ئەو بەرهەمە ئەدەبیانەی نووسراوه کە سەر بە ئەدەبی مندانان، لە خوارووه بەشیک لەو لیکۆلینەوانە ئاماژە پێدەدەین، کە لەسەر بەرهەمە مندانانییەکانی لەتێف هەلمەتیان نووسیوه:

116

1 - (نەوزاد عەلی ئەحمەد) لە کتێبی (مندان و ئەدەب)، کە چاپی یەکەمی لە سالی (1998) دا چاپ کراوه و چاپی سێیەکی ئەلکترۆنیکی لە سالی (2007) دا بۆ بوو، لە پال قسەکردن لە ئەزمونی ژمارەیهک لەو نووسەرە کوردانە بۆ مندانان نووسیوه، نموونەی بەشیک لە کارە ئەدەبیەکانی هەلمەتی بۆ کردووه.

2 - فازل مەجید جاف، لە کتێبێکدا کە بە ناوی (شیعری مندانان لە ئەدەبی کوردیدا) یە و سالی (2004) چاپی کردووه، ئەم کتێبە تیزی دکتۆرانامەی نووسەر، بەشیک لە شیعرە پەرودەییەکانی لەتێف هەلمەتی بە نموونە بۆ کردووه.

3 - کتێبی (پوخسار و ناوەرۆکی چیرۆکی مندانان لەتێف هەلمەت)، کە لەلایەن (موزەفەر مستەفا ئیسماعیل) هوه نووسراوه و لە سالی (2011) چاپ کراوه، کتێبەکە لە بنچینەدا نامەی ماستەرە و لە سالی (2008) تاوتوی کراوه. ئەم کتێبە لە (208) لاپەرە پیکدی و نووسەر بە تیروپری لەبارەی زمان و کات و شوین و ڕووداو... لە چیرۆکە مندانانییەکانی لەتێف هەلمەت ناخاوتوووه.

4 - (حهمه سالح فهراهدى) له بهرگى يهكه مى كتيبهكهيدا به ناوى (پيگه شيعرى مندالان لاي شاعيرانى كورد)، كه له سالى (2013) چاپى كردوو و له (340) لاپهه پيكدى، باسى ژمارهيهك لهو شاعيرانهى كردوو كه بۆ مندالانيان نووسيوه، له نيويشياندا (35) لاپههه كتيبهكهى تهرخان كردوو بۆ قسهكردن له شيعره مندالانويهكانى لهتيف ههلمهت.

5 - له كتيبى (چيروكى مندالان له ئهدهبى كورديدا 1970-1990) دا، كه (خاليد ه قادر فهريج) نووسيوهتى و له سالى (2013) چاپى كراوه، له بهشيكى ليكوئينهوهكهيدا، نموونهى به چيروكه مندالانويهكانى لهتيف ههلمهتى هيناوتهوه، ئهه كتيبهش له بنجدا نامهى ماستههه و له سالى (1999) تاوتوى كراوه.

دووهم: لهتيف ههلمهت و ئهزموونى نووسين و وهرگيپران بۆ مندالان

(لهتيف ههلمهت) يهكهه شيعرى بۆ مندالان له سالى (1975) نووسيوه و له رۆژنامهى (پاشكووى عيلاق) دا بلاوى كردووتهوه (حهمه سالح فهراهدى، 2013، ل177). يهكهه كو بهرهههه مى چاپكراوى بۆ مندالانيش له سالى (1979) به ناوى (جوانترين دى) چاپى كردوو. كه له ژمارهيهك شيعر و چيروكى مندالان پيكدى و له ناوياندا دهقى وهرگيپردراويش ههيه. دواى ئهوه بهرهههههكانى (دهنگخوشترين مهل)، (هيلانهيهكى تر)، (منال و باران)، (منال و چولهكه)، (كاتزمير)، (گوئى ناو ئينجانكه)، (پرسيار له منال)، (چولهكهى سهه دارهكه)، (منال و بووكه شووشه)، (گويدريژ و پاشا)، (پشيلهيهك پاسكيل ليدهخوړى)، (ههلهجه) و (مانگ له نيوانى ههزار و يهك ئهستيرههه دهنوئى). وي بسايتى ويكپيديادا سهبارهه بهو نووسيوهتى: "لهتيف ههلمهت له سالى (1979) دهستى كردوو به نووسين له بوارى مندالاندا. يهكهه بهرهههه مى جوانترين دى بووه كه بلاوى كردووتهوه، تا ئيستيه (17) بلاوكراوهى بۆ مندالان ههيه. سالى (2006) بهرهههههكانى كو كراوتهوه كه دهكاتيه

(500) لاپەرە، ھەرودھا خەلاتی ئاپیکی لەسەر دیوانی مندالان وەرگرتوو، چەند جاریکیش خەلاتی وەزارەتی رۆشنیری وەرگرتوو" (<https://ckb.wikipedia.org>).

ھەرودھا سالی (2008) خەلاتی زیڕینی بلە ی پێ بەخشاوە. لەتێف ھەلمەت لە بواری ئەدەبی مندالان سەر بە ھەوێ حەفتاکانی سەدە ی رابردوو و دەکەویتە قۆناغی دوای گۆران و فەرەیدوون عەلی ئەمین و ع.ع.شەونم و کاکە ی فەللاخو، وەک لە پێشدا ئامازە ی پێدرا ئەو جگە لە شیعەر، چیرۆکیشی بۆ مندالان نووسیوە، بۆیە دەتوانین بڵێین ئەزموون و تەمەنی نووسینی بۆ مندالان زیتر لە چل سال دەبێت. بەر لەوێ شیعەر و چیرۆکیشی بۆ مندالان بنووسیت و بەناوی کتیبی مندالانەو بەلاوی بکاتەو، لە شیعری گەورانیشتا ھەندێ کۆیلە و خورپە و وینە ی وای ھەن، ئەگەر بە تەواوی سەر بە ئەدەبی مندالانیش نەبن، ئەوا نیژیکن لە فەرھەنگ و دونیای مندالەو.

سێھەم: ناوەرۆکی شیعەرکانی لەتێف ھەلمەت

ئێمە لێردا زیتر لەسەر ناوەرۆکی شیعەرکانی لەتێف ھەلمەت دەووستین، ئەوانە ی کە لە نووسینی خۆیەتی، تەنیا لەو شوێنانەدا چیرۆکەکان و شیعەر وەرگێردراوەکانی بە نموونە دینینەو، کە بزانی کۆمەکمان دەکات بۆ شیکردنەو و تیگەیشتنی پتر لە پەيام و ناوەرۆکی شیعەرکانی. ناوەرۆکی شیعەرکانی ئەو چەندین بابەت لەخۆ دەگرن، وەک:

1 - خوشەویستی زید و نیشتمان

لەتێف ھەلمەت لە ھەموو ئەو شیعەرانی بۆ مندالانی نووسیون لە زۆر جیگا بە شیوە ی راستەوخۆ و ناراستەوخۆ، ئەو بە مندالان دەلی کە خوشترین شوینی سەر

رووی زهوی کوردستانه، دلگیرترین گوند گوندی ئیمهیه، شار و شاخ و باخ و کانیای
کوردەواری له هی هه‌موو دونیا رهنگینتر و رازاوهره، وهك له چیرۆكه‌شيعری
(جوانترین دئ) دا، كه دهمتهقی ده‌كه‌وێته نیوان (نازاد) و (په‌ره‌سیلكه‌كه‌ی،
په‌ره‌سیلكه‌كه‌ به‌ نازاد ده‌لئ هاکا زستان هات ئیدی لیره کۆچ ده‌که‌ین و ده‌چین شار و
شوینی دیکه ده‌بینین و ده‌ریات پیشان دده‌م، که زۆر له کانی چکۆله‌ی گوند
جوانتر و گه‌وره‌تره، به‌لام نازاد وهرامی ده‌داته‌وه که هه‌رگیز گونده‌که‌ی خوی
به‌جیناهیلئ:

گونده‌که‌م له هه‌موو جیهان قه‌شه‌نگتره و

کانیه بچکۆله‌کانیشی له هه‌موو ده‌ریاکانی جیهان گه‌وره‌تر و
شۆخ و شه‌نگ تره.

هه‌روه‌ها له شيعری (به‌چکه ماسی) دا نه‌وه به‌ گوپی مندا‌ل‌اندا ده‌دات، که وهك چۆن
ماسی بی ئاو نازییت، ئاوا ئیمه‌ش له نیشتیمان و شار و شاخی کوردەواری و زیدی
باب و باپیران دوور بکه‌وینه‌وه، گیان ده‌سپیرین، بۆیه پیمان ده‌لئ وهرن به‌لین
به‌هین له چیا و دار و به‌رد و گل و لوتکه‌ی ئەم نیشتیمانه‌ بیزار نه‌بین و
به‌جیناهیلین و تا ماوین سترانی خوشی بۆ بچپین:

منیش چرکه‌یه‌ك له تۆ بترازیم

له‌ناخی گری ئاواره‌ییما

هه‌لده‌کورووژیم

ده‌فرچی گیانم

ئه‌مری گۆرانی خوشی زمانم

² سه‌رحه‌م نمونه شيعریيه‌کان له‌م سه‌رحاوه‌یه وهرگیراون: له‌تيف هه‌له‌مه‌ت، دیوانی مندا‌ل‌ان- شيعرو چیرۆك بۆ مندا‌ل‌ان، له‌ بلا‌وکراوه‌کانی کۆمه‌له‌ی
رووناکبیری و کۆمه‌له‌یه‌تی کهرکوک، چاپی سێیه‌م، کهرکوک، 21، 2013.

ئەى نىشتمانم من رۆلەى تۆم و
 هەرتۆى شوین و جیم
 جیت ناهیلّم و جیا نابیه وه لیم
 ئەى نىشتمانم.. شار و شاخ و دیم..
 هەتا هەتایه هەر تۆى شوین و جیم
 لە چیاكانت هەرگیز ناتۆریم
 (دیوانى مندالان، ل13و14)

لە شیعری (منالیکى ئاواره) شدا، سەرگوزشتەى مندالیک دەگیریتەوه که لە شار و
 لاتى خۆى ئاواره بووه، لەبەر نالە و گریانى، پەرى و فریشتە لى دەچنە پيش و
 لەگەل خۆياندا دەیبەن بۆ چەندین شارى جوان، که پریهتی لە گول و هەنگوین و
 ئەستیره و بووکەشووشە و شەکرەسیو و هەنار و دەبدەبەى رەنگاوپرەنگ و میوهى
 شیرین، دەیبەنە شوینیک که شار و ولاتیکى ناسایى نییه، بەلکو بەهەشتیکى فراوانە،
 کهچی مندالە ئاوارهبووهکه دەپرسى و هاوار دەکا (نیره کوپیه؟)، پاشان داوا دەکات
 بیبەنەوه بۆ نىشتمانەکهى خۆى.

120

مندالیکى ئاواره بوو لە شاران
 هیندە گریا هیندەى نالان
 دەورەیان دا مەلائیکە و پەرى ئاسمان
 لەگەل خۆياندا بردیان
 بۆ هەزاران شارى جوان جوان
 بۆ بەهەشتى فراوان
 بەهەشتى پر گول و هەنگوین
 بەهەشتى پر ئەستیرهى شین
 هەزار هەزار بووکە شووشە و
 شەکرە سیو و هەنارى زپرینیان دایى
 هەزار هەزار پفیلىکى رەنگاوپرەنگ و
 میوهى شیرینیان دایى
 گریاو گریاو فرمیسکی پشت وەکو باران
 هاواری کرد: نیره کوپیه؟
 نەرۆمهوه بۆ نىشتمان!.

(دیوانی مندالان، ل27)

ئەو لە شیعری (دیجلە و فورات)دا، لەسەر زاری چۆم و رووبارەکانیشەو، ئەو بە مندالان دەلی که دوورکەوتنەو لە نیشتمان قورس و بەئازارە.

کە دوور بین لە نیشتمان

دەمان گوشتی دەستی ژان

(دیوانی مندالان، ل115)

لە شیعری (خۆشترین جی)دا، سەربوردە کەسیکی ئاوارە دەگیریتەو، کە دواى ئەو لە هەندەران دەگەریتەو گوندەکەى خۆی، مندال و پیر و جوان و مامۆستا و شوانی لادی لە دەوری خەر دەبنەو و پپی دەلین چۆنت بەسەربرد لە شاران، ئەویش لە بەرسقیاندا دەلی نیوەی دنیا گەرام، لە هیچ شوینیک وەکو ئەم دپیهی خۆمان شادمان و دلخۆش نەبووم:

ووتی نیوەی جیهان گەرام

بە فرۆکە و تۆمبیل پیوام

لە هیچ ولات و جییه

دلخۆش نەبووم وەك ئەم دپیه

(دیوانی مندالان، ل302)

بە هەمان شیوە لە شیعری (نووسین)دا، دواى ئەو بە مندالانی هاوپی دەلی بنووسن (کوردستان، سەرکەوتن و نەورۆز)، دیسان ئەو بە گوئیاندا دەچرپینی دپیهکەم خۆشترین دپیه:

بنوسە ئەى هاوپی گیان

بە پیتی -کاف- دەست پیدەکا کوردستان

تا دەگاتە:

بنووسه ئه‌ی هاوړیکه‌م

خوښترین دښه دیکه‌م

(دیوانی مندالان، ل327)

هه‌لمه‌ت شیعریکى دیکه‌یشی هه‌یه هه‌ر به ناوونیشانی (نووسین)، له‌م شیعره‌شدا
له‌سه‌ر زاری مندالانه‌وه ده‌لئ بنووسن له‌سه‌ر ئاوینه و گولئ جوان و له‌سه‌ر دیوار و
بیابان و دارستان... هه‌روه‌ها په‌سنی نیشتیمان و ئاوی سیروان و ناوی شه‌هیدان و
خوړی پرشنگذار ده‌دات، تا له‌ دوا دږدا ئه‌وه راده‌گه‌په‌نى که کوردستان جوانترین
ولاته:

ده‌نووسم له‌سه‌ر به‌ردان

جوانترین ولاته کوردستان

(دیوانی مندالان، ل341)

شاعیر هه‌ر ئه‌وه نییه به‌ مندالان بلئ خوښترین جیگای دنیا کوردستانه و بچینه
هه‌ر جیگایه‌ک بوئ ده‌گه‌رږینه‌وه، به‌لکو له‌گه‌ل مندالان ده‌لئ هه‌ر چیمان هه‌یه
ده‌بیه‌خشینه نیشتیمان، وه‌ک له‌ شیعرى (پاک و خاوینى) دا ده‌لئ:

هه‌رچیم هه‌یه.. دلم.. گى‌انم

ده‌بیه‌خشمه نیشتیمانم

(دیوانی مندالان، ل30)

هه‌روه‌ها له‌ شیعرى (پیشوازی زستان) دا، به‌ زستان ده‌لئ وه‌ک چو‌ن تو‌ فرمیسک
ده‌به‌خشییه نیشتیمان، ئیمه‌ش ئاوا گیانی پی‌ ده‌به‌خشین:

ئیمه‌ش هه‌موو وه‌کو تو‌ین

ئه‌وینداری باخ و کو‌ین

تو‌ فرمیسک و ئیمه‌ گیان

دەبەخشیئە نیشتمان

(دیوانی منداڵان، ل49)

لەتێف هەلمەت گۆرانی بۆ باران و پرووبار و جوتیار و شوان و کرێکار... دەچرێ،
وەلێ گۆرانییە هەرە جوانەکە، ئەوەی کە لە هەموو گۆرانییەکانی دی جوانترە، بۆ
جوانی نیشتمانی دەچرێ:

گۆرانی دەلێم بۆ باران

دەمان داتێ ئاوو نان

تا لە کۆتایی شیعەرەکەدا دەلێ:

بەلام کام گۆرانییم جوانە

بۆ جوانی نیشتمانە

(دیوانی منداڵان، ل159)

دیارە نیشتمانی لەتێف هەلمەت پارچەکانی دیکە کوردستانی لە خۆ دەگرێ،
وەک لە شیعری (پۆستی کوردستاندا) لەسەر زاری منداڵیکەووە گلەیی لە پۆستەچی
دەکات:

123

ئەو پۆستەچی

ئەو پۆستەچی

لەکوئێوە دێی بۆ کوێ دەچی

بۆچی نامە بڕاکەمم

بۆ ناھێنێ لە قامیشلی..؟

(دیوانی منداڵان، ل322)

لە شیعری (بال)یشدا لەسەر زمانی منداڵیکەووە خۆزگەیی ئەو دەخواری لە
سلیمانییەووە بچوووبایە بۆ لورستان یاری لەگەڵ منداڵانی ئەو بکردایە.
ئەو تەنانەت لەو شیعردی باسی یاری و تۆپیش دەکات، ئەو دەخاتە دلی منداڵانەووە
کە گەورە بوون دەبن بە پێشمەرگە و پاسەوانی نیشتمان، وەک لە شیعری
(تۆپەکەم)دا دەلێ:

تۆپەکەم سەرك و شەنگە

پەر له گۆلی رهنگ رهنگه
 تا له کۆتاییدا دهلی:
 من منالی بههیزم
 تویی خۆم دهپاریزم
 گهورهش بووم پاسهوانم
 بۆ گهل و نیشتمانم
 (دیوانی مندالان، ل86و87)

ئهمه و له زۆریک له شیعردکانی دیکه له تیف ههلمهتا، گیانی خۆشویستی نیشتمان و بهرز راگرتنی ناوی شههید و ستایشکردنی راپه‌رین و لاواندنه‌وهی ههله‌بجه و خۆشویستی زمانی کوردی و یادکردنه‌وهی نه‌ورۆز و هتد... به پروونی ده‌بیری.

ب - بایه‌خدا ن به لیستی مندالان

ئه‌گه‌ر شیعی (تۆپه‌که‌م) و به‌شیک له شیعردکانی دیکه له تیف ههلمه‌ت، زیتر کورانه بن و بۆ مندالی کور گوترا بن، ئەوا به‌شی زیتریشی بۆ مندالانی کچ نووسیوه، له‌نیو هه‌موو ئەو شیعرا نه‌ی که خۆنه‌ر وا هه‌ست ده‌کات له‌گه‌ل مندالی کچ ده‌دوئ زۆرتینیان له‌سه‌ر زمانی بووکه‌شووشه یا له‌گه‌ل بووکه‌له‌ ده‌دوئ، چونکه وه‌ک ئاشکرایه مندال و بووکه‌له، به‌تایبه‌تی مندالی کچ زۆر به‌یه‌که‌وه په‌یه‌هه‌ستن، ئه‌گه‌ر مندالیکی کچ بووکه‌له‌ی نه‌بی وه‌ک ئەوه وایه هه‌موو شتیکی یا شتیکی زۆر گه‌وره‌ی ئی زه‌وت کرابی، بۆیه مندال پێویستی به بووکه‌له هه‌یه، چونکه ئەمه "ئاسووده‌بوونیکه بۆی که خه‌م و ئیش و ئازار و نه‌خۆشیه‌کانی پێده‌رده‌کات و متمانه‌ش له‌لای دروست ده‌بی" (کۆمه‌لی پێپۆری ئەمه‌ریکی، 2005، ل53). جا ئەمه بۆ هه‌موو ته‌مه‌نیکی مندالی کچ راسته به شیوازی جیا، بۆ نمونه "مندال له ته‌مه‌نی 3 سالی چه‌ندین جار ئاره‌زوی ئەوه ده‌کات بووکه‌لانه‌که‌ی بخه‌وینیت، پاشان خه‌به‌ری بکاته‌وه، به‌لام کچه مندالی پێنج سالان مه‌یلی چالاکي گه‌وره‌تر ده‌کات" (سه‌رچاوه‌ی پێشو، ل54). بۆ نمونه له شیعی (بووکه‌ شووشه) دا دوا

ئەوێ ستایشی پرچ و چاو و رومەت و خەندە و جل و پەنجە و ملوانکە
بووکە ئەکە دەکات، پاشان دەلی من شتی دەدەمی بەلام ئەو وەریناگرێ و خەوی
دی:

بووکە شووشەکەم شەنگە
شەر ناکات و بێدەنگە...

تا دەگاتە:

شتی جوانی دەدەمی
ئاوو نانی دەدەمی
وهری ناگرێ نایهوی
ماندوو بووه.. ئەخهوی..!
(دیوانی مندالان، ل31)

له شیعری (بووکە شووشەکەم)یشدا، باسی ئەو دەکا که باران باریوه
بووکە شووشەکە تەر دەبی و دوایی سەری ژان دەکات و نەخۆش دەکەوی، بۆیه
دەلی دەبی جلی تازە ی له بەرکەم:

دەبی دەست و برد بکەم
جلی تازە ی له بەرکەم
مەگری بووکە شووشە گیان
وا بۆت دینم جلی جوان
(دیوانی مندالان، ل323)

ج - هاندانی مندالان بۆ خویندن و فیربوون

هاندانی قوتابییان بۆ چوونه قوتابخانه و خوشه‌ویستی زانست و کتیب و دهفته‌ر و
رێزگرتن له مامۆستاش، پانتاییه‌کی زۆری له شیعره‌کانی له‌تیف هه‌لمه‌تدا گرتوو،
وه‌ک له شیعره‌کانی (باخچه‌ی فی‌رگه، قوتابخانه، منالانی باخچه، پاداشتی
ماندوو بوون، خه‌و و که‌له‌شیر...) ئەوه چه‌ند باره‌ کراوه‌ته‌وه که قوتابخانه و
باخچه‌ی مندالان خوش و دلگیرن، که‌لوپه‌له‌کانی ده‌پاریزین و ریزی مامۆستا

دهگرين، له قوتابخانهوه فيري زانيارى دهبين و ماموستا كه رابه زمانه شهوه زهنگمان
 بو پرووناك دهكاتوه، به خويندنهوه و نهجامداني ئهركهكاني قوتابخانه پيش
 دهكهوين و سهردهكهوين، له شيعرى (قوتابخانه)دا، ئهوها پهسنى زانست دهكات و
 خويندنگه به مهلبه ندى بير و هوش ناوزه دهكات:

قوتابخانه زور خوشه
 مهلبه ندى بير و هوشه
 ئه پاريزم باخچه كهى
 دهركا و شووشه و پهنجهره
 بهرد ناهاوم بو دارى
 پر له گول و هه نارى...
 (ديوانى مندالان، ل108-109).

ئهو ئاور له چه ندين پرس و باسى پهروه دهى و فيركارى دهكاتوه و تووى رهوش
 و خوشه ويستى و ريز له يه كدى گرتن له دل و دهروونى مندالدا دهچينى و گيانى
 يه كتر قهبول كردن و تهبايى لاي زاروكان خوشه ويست دهكات.

126

د - پرسى ئازادى و ئيراده

ههروهها له تيف ههلمهت له سهه زمانى گياندار و بى گيان و مندالانهوه، وانهى
 ئازادى دهليتوه و ئهوه رادهگهيهنى ديلىتى و قهفهس زيان به ژيان و ماف و
 ئيرادهى مرووف دهگهيهنن، ههه وهك له شيعرهكاني (دهنگ، دارتاش، وينهى باخچه و
 بالنده...)دا، جارى شكاندى قهفهس دهكات و گورانى بو ئازادى دهچرى، له شيعرى
 (دارتاش)دا سويند دهخوات كه ههركيز قهفهس دروست نهكات:

گهه دارتاش به به مشار
 دهبرمهوه تهخته دار
 له دارى چنار و گويز
 دروست دهكهم تهخته و ميز
 كورسى قوتابخانه و مال
 بو گهروه ههه بو منال
 جولانى دروستهكههه

بۆ كۆرپەى خەندە بە دەم
 بەلام سوئند بى... سوئندى بەرز
 قەت دروست ناكەم قەفەز
 نەوەك رۆژى زۆردارى
 تيا بەند بكا بالدارى..!
 (ديوانى مندالان، ل113)

۵ - رېزگرتن لە خاوەن پېداوويستى تايبەت

شاعير لە چەندىن دەقدا وا لە مندال دەكات رېز بۆ كەمئەندام و خودان
 پېداوويستى تايبەتەكان دابنى، ھەروەھا ھانى زارۇكان دەدات رېزى نابيناكان بگرن،
 ئەو بە مندالان دەلى ھاوړى نابيناكانمان بە دل سەيرى ژيان دەكەن:

گەلى ھاوړى نابينا ھەن
 بە دل سەيرى ژيان دەكەن
 سەيرى رەش و سى دەكەن
 بە دل راستى بەدى دەكەن
 (ديوانى مندالان، ل320).

لەتيف ھەلمەت لە چەند دەقەكدا، بەرگري لە كيشەى فەلەستين دەكات و بە چاكە
 ناوى قودس و بەيروت دىنى و زەمى رۆژى ئيسرائىلى دەكات، بەتايبەتى لە يەكەم
 كۆبەرھەميدا. ئەو ژمارەيەك شيعر و چيرۆكىشى لە عەرەبىيەو وەرگىراووتە سەر
 زمانى كوردى، ھەروەك سوودى لە ناوەرۆك و بىرۆكەى كۆمەلى دەقى ئەدەبى ئازەرى
 ديوە و ئامازەى پىداون. جگە لەمانەش كۆمەلى شيعرى جىھانى كە لەلايەن
 مندالەو بە مندال نوسراون لە عەرەبىيەو گۆرپو بە سەر زمانى كوردى، كە ئەمە
 لە ئەدەبى كورديدا وىنەى دەگمەنە.

چارەم: فۆرمى شيعرەكانى لەتيف ھەلمەت

زمانی شیعری له تیف هه‌لمه‌ت زمانیکی ره‌وان و پاراو و ناسکه، ئەو کوردیزانیکی کارامه‌یه و تابلایی له مامه‌له‌کردنی له‌گه‌ل وشه و رسته و وینه‌ی شیعریدا، رهنج ده‌دات و خۆی ماندوو ده‌کات و وه‌ستایه‌تی به‌کار دینێ، چون ئەنداز یاریکی زیره‌ک له وشه‌ی رۆژانه و په‌یقی نیو فه‌ره‌نگ و یاری منداڵان، بالاخانه‌ی قه‌شه‌نگی شاعر و په‌خشان بونیاد ده‌نیت. چون نیگارکێشیکی به‌سه‌لیقه‌ که فلچه و مه‌ره‌که‌به‌که‌ی هه‌قایه‌ت و داستانی خوش خوشن، وینه‌ی قه‌شه‌نگی وه‌ها دروست ده‌کات، گه‌وره و منداڵ سه‌راسیمه‌ ده‌کات، له شیعری (پیشوازی زستان) دا نووسیه‌تی:

ئە‌ی زستانی باو باران
 کچۆ‌له‌ی چاو پر گریان
 تۆی به فرمی‌سکی ره‌وان
 گو‌لپێژ ده‌که‌ی گشت جیهان
 (له‌تیف هه‌لمه‌ت، ل49)

راسته به‌ر له له‌تیف هه‌لمه‌ت، له ئە‌ده‌بی کوردیدا شیعری ئازاد بۆ منداڵان نوسراوه، به‌لام ئەو له رووی ژماره‌وه زۆرتین شیعری ئازاد و چیرۆکه‌ شاعر و په‌خشانه‌ شیعری بۆ منداڵان نووسیه‌وه، که به‌شیکیان زۆر درێژن، هه‌روه‌ها له‌و شاعرانه‌شی که ئازاد نیین و شیعری کێشدار و سه‌روادارن زۆربه‌یان له‌سه‌ر کێشی حه‌فت برگه‌یی و هه‌شت برگه‌یین، به‌لام له‌تیف هه‌لمه‌ت به‌هۆی ئە‌وه‌ی شیعری ئازادی زۆره و له شیعری گه‌ورانیشدا شیعری ئازاد ده‌نووسێ، هه‌روه‌ها بۆ منداڵانیش جگه له شاعر چیرۆکی‌شان بۆ ده‌نووسێ، بۆیه له‌و شاعرانه‌ی کێشدار و سه‌رواداریش، هه‌ندێ جار زۆر گو‌یی به ژماره‌ی برگه‌کان نه‌داوه و هه‌ندێ شیعری بۆ نمونه کۆپله‌یه‌کی حه‌فت برگه‌یه‌، دوایی له کۆپله‌یه‌کی دی ده‌بیته هه‌شت برگه‌یی، شیعری وای هه‌یه هه‌مووی هه‌شت برگه‌یه‌، له نیوه‌ دیری کۆتاییدا برگه‌یه‌کی بۆ زیاد ده‌کا یا که‌م ده‌کا، بۆ نمونه له شیعری (خه‌ون) دا ده‌لێ:

من خه‌ونیکی خوشم دی
 مانگ هاتبوو بۆ سه‌ر زه‌وی
 له شه‌وی ئە‌نگوسته‌ جاوا

مهلهی ئەکرد له ئاوا
بهدرژایی شهو تا بهیان
مانگی دەم بهخهندهو جوان
لهگهڵ سهدان ماسی ورد
هر یاری و مهلهی دهکرد
(دیوانی منالان، ل191)

وهك دهردهكهوئى ئەم چهند دپړهى سهروهه حهفت برهگهیی و ههشت برهگهیی و نو
برهگهیشی تیدایه.

له شیعری (زستان)یشدا، ژماره‌ی برهگه‌کانی هه‌موو نیوه به‌یته‌کانی وه‌كو يه‌ك نین،
ئه‌وه‌تا ده‌لی:

كاتی من دیم به‌فر دئ
سپی ده‌بی شار و دئ
منال بو کۆلان راده‌که‌ن
شیره به‌فرینه‌ی تیا ده‌که‌ن...
(دیوانی منالان، ل220)

129

هه‌روه‌ها له شیعری (ناسمان)دا که شیعری وه‌رگێردراوه و به‌م شیوه‌یه ده‌ست
پیدا‌ه‌کات:

ناسمان هه‌تا بلێی به‌رزه
زستان هه‌ر بارانه‌و ته‌رزه
(دیوانی منالان، ل169)

که به‌ کیشی هه‌شت برهگه‌یی نووسراوه، که‌چی له نیوه‌ی شیعره‌که‌دا بووه به‌ حه‌فت
برهگه‌یی، وه‌ك ده‌لی:

هه‌نگاو بو هه‌ر کویم ده‌بات
ناسمان ته‌ماشام ده‌کات
(دیوانی منالان، ل169)

ته‌نانه‌ت له نیوه‌ی کو‌تاییدا ده‌بیته‌ شه‌ش برهگه و ده‌لی:

مانط و ئەستێرە و ھەتاو
بۆ ئاسمان بوون بە چاو
(دیوانی منالان، ل169)

ھەم کێش و ھەم سەرۆا لەلای منداڵ باپەخی زۆری ھەبە و زۆربەى ئەو گۆرانى و یارییە فۆلکلۆرییانەش کە لای منداڵ خۆشەویستن گرنگی بە کێش و سەرۆا دراو، لەتێف ھەلمەت یەکیک لەو شاعیرانە یە زۆر باپەخی بە سەرۆا (قافیە) داو، لە شیعەرە ئازاد و چیرۆکە شیعرییەکانیشیدا، کە کێشی شیعەر فەرامۆش دەکری، بەلام بە بەردەوامی یەکیتی قافیە پاراستوو، ئەوەش خائیکى ھیزی شاعیرە لەو رۆانگەوێ کە وەك عەزیز گەردی دەلیت: "سەرۆا دیاردەبەکی زەقی شیعری جیھانییە بەگشتی و شیعری کوردییە بەتایبەتی، شیعری کوردی ھەر لە سەرەتاو تا بیستەکانی سەدەى بیستەم، بە ھەردوو جۆرییەو (نووسراو و زارگۆتن)، بە ھەموو زارەکانییەو، زۆر پابەندی سەرۆا بوو، دەستبەرداری کێشی یەك رەنگیش بووبی (وێکو ھەندى بەیتی فۆلکلۆری) دەستبەرداری سەرۆا نەبوو" (عەزیز گەردی، 2005، ل6). لەگەڵ ئەوەش لە چەند شوینیکی کەمى شیعەرەکانیدا قافیەى زۆر دووبارەبوووە و سواوی بەکار ھیناوە، یا ھەندى قافیە و پاش قافیەى وای بەکار ھیناوە ریتەم و ئاوازی شیعەرەکەى لەنگ کردوو، بۆ نموونە لە شیعری (کەلەکیوی)دا، کە وەك خۆی دەلی بنەرەتی شیعەرەکە لە دەقیکی ئازەرییەو وەرگیراوە دەلی:

لەپر شاخی کەلەکیوی
گیر بوو لە شورەى تەلەزی
(دیوانی منالان، ل256)

لێردا بۆ وشەى (کەلەکیوی) کە ھاوقافیەى (پێوی، پشیوی، بزێوی، بەدنیوی...)یە، ئەو ھاتوو (تەلەزی) ھەلبژاردوو! ھەرۆھا لە بەشیکی دیکەى شیعەرەکانیدا بۆ وشەى (بەدری)، وشەى (مەدەری) کردوو تە ھاوسەرۆا، یا بۆ ھەردوو وشەى (قەلای) و (گولالەى) پاش قافیەى (خۆی دەدوی) بەکار ھیناوە، بۆ وشەى (ببینم)،

وشەى (دەچەم) و بۆ وشەى (پێكەنى)ش وشەى (گەوجیىتى) كردوووتە هاوسەروا و
هتد... ھەروەھا لە ھەندى شویندا بە (كۆ) قسە دەكات، كەچى بۆ راگرتنى قافیەى
شيعر دەيكات بە (تاك) يا بە پيچەوانەو، بۆ نموونە لە شيعرى (بووكەشووشە)دا
دەلى:

چاوەکانى رەش رەشە
دەمى پر خەندەى گەشە
(ديوانى منالان، ل31)

لێرەدا مادام باسى چاوەکان هاتوو، دەبوو بنووسرى (رەشن)، نەك (رەشە)، بەلام بۆ
ئەوێ لەگەل (گەشە) بپیتە هاوقافیە وای نووسیوە. ھەروەھا لە شيعرى
(تابلۆیەك)دا دەلى:

دوگەلێكى رەش و چلگن

بەدەوریدا وروژاوە
بەھەزاران منال و ژن
لە ناوەندى تابلۆكەدا كوژراوە
(ديوانى منالان، ل295)

لێرەشدا بۆ ھەزاران مندال و ژن، (كوژراون) بەكار دى نەك (كوژراوە)، لى بۆ ئەوێ
لەگەل (وروژاوە) رێك بكەوئ كردووپیەتى بە (كوژراوە). لە شيعرى (پەلە
ھەور)یشدا، چەند كۆمەلئ بەرخى ھەيە، بەلام لەبرى ئەوێ بلئ بى لەكەن، دەلى
بى لەكەيە، تا بپیتە هاوسەرواى (ھەيە):

چەند كۆمەلئ بەرخم ھەيە
سپى سپى بى لەكەيە
(ديوانى منالان، ل50)

سەبارەت بە ناوونیشانى شيعرە مندانانییەکانى لەتيف ھەلمەت، پيويستە ئەو
بگوترى كە لە ھەلبژاردنى ناوونیشاندا، تاونیویەتى زیرەكانە مامەلە بکات و ھەر
ناوونیشانىك گوزارشتیكى زۆر نیزیكى ناوەرۆكەكەى بى، لەگەل ئەوھش بەشيك لە

ناوونیشانهکانی زۆر لهیهکهوه نیژیکن، بۆ نموونه ئەو شیعریکی ههیه به ناوی (بووکهشووشه)، شیعریکی دیکه ی ههیه به ناوی (بووکهشووشهکهه)، تهنا تهنا ته ناونیشانی دووبارهبووهوهشی ههیه، دوو شیعری ههیه به ناوی (دارستان)، دوو شیعری ههیه به ناوی (مامۆستا)، زیتر له شیعریکی ههیه به ناوی (باران) و هتد... ههروهها ههندی له ناوونیشانهکانی زۆر درێژن، وهکو: (مار نابیته هاوپی کهس)، (وهزهدکان چهند مانگن)، (ناونیشانی منالانی کوردستان)، (دهنگو ئاوازی کوتر) و (دیروکی شهپی دوو بز) و هتد...

لهتيف ههلمهت ههندی کههسته و وشه و خوازه ی نوپی هینایه نیو ئەدهبی مندالانی کورد، که پیشتر یا نهبوون، یا زۆر دهگهمن بوون، ئەو لهگهڵ نووسینی شیعری، چیرۆکی فیهامۆش نهکرد، له هونهری شیعری نووسینیدا، شیعری ئازادی زۆری ههیه، ههروهها ئەو هونهری که پێی دهگوتریت چیرۆکه شیعری زۆر پههه ی پێدا، ژمارهیهکی بهرچاو دهمهتهقی و ئۆپههه ی نووسیوه، سوودی له بیرۆکه ی شیعری و چیرۆکی گهلانی دیکه وهگرتهوه و له بهههه می مندالانه ی ئەوانیشی کردوه به کوردی، لهناو بهههه مه وهگرتهوه کانی ئاوری لهو شیعره بیانیه نه داوتهوه که مندال بۆ مندالی نووسیوه.

بهشیک دهقهکانی لهتيف ههلمهت که بۆ مندالان نوسراون، پهخشانه شیعری، که دیاره "پهخشانه شیعری نووسینه که له روالهتی پهخشاندا بهلام هه لگری توخمه باوهکانی شیعره، وهک: کیش، هونهره کهلامیهکان، لهحنی تاییهت، سهروای ناوهکی، هاوئاههنگی پیهکان و وینه دیداری و ژنهفته نهکان" (بهختیار سهجادی و محهمه د مهحمودی، 2004، ل 113). بهشیک له پهخشانه شیعرییهکان وشه ی قورس و خوازه و وشه ی جوت مانای وای تپدا ههیه، کهم مندال ههیه تپی بگات. له پهخشانه شیعری دارستاندا وهای نووسیوه:

بۆ نایه ئن تاوی لهسهه

سهوزه گیای قز نههه ما بۆ خووم

لهسەر گازهرای پشت ږاکشیم
کاژی ماندویتی دووری ږیم
دابالم له ئەستۆم..
له گۆمی خەوی شیریندا.. هیمن هیمن..
تەپو تۆزی کۆچ و بارم له خۆم بشۆم..
(دیوانی منالان، ل43)

ئایا مندال لەم وەسف و گوزارشت و ږهوانبیزییه تیدەگات؟ دیاره ئەم وینە
شیعرییانە بۆ مندال قورسن، بەتایبەتی بۆ مندالانی خوار تەمەنی دە سالان. ئەو له
شیعەرەکانیشیدا وەك کەسێکی زمانپاراو و کوردیزانیکی کارامە دەرکەوتوو، وەلی ئەو
کوردیزانییە ئەگەر له زۆر باردا کۆمەکیان کردبێ تا شیعری بەپێز و قەشەنگ بۆ
مندالان بنووسی، ئەوا له هەندێ شویندا، بوونەتە هۆی گرانکردنی فۆرمی
شیعەرەکانی و وەك دەقیکی ئالۆز و تەمومژاوی خۆیان پیشانی مندالان بدەن، بۆ
نموونە مندالان چ له وشەکانی ږەزن، یادگە، دەغەزار، قەقنەس، مەلۆش، هەژگ،
تیلماسک، زگار، کاکیشان، چنچلی، ږچی، ږۆرخز، ناږرە و بۆقەتە... تیدەگات، یان
ئەگەر له ناوچەیه‌کیش بەکار بێن، بەشی زۆری مندالی ناوچەکانی دیکە
کوردستان، کە دیالیکت و بەشە دیالیکتی دیکە دەناخفن، لەو ناچێ تیی بگەن.

لەتێف هەلمەت کۆمەلێ وشە و زاراوەی جوانی له دەقە ئەدەبیەکانی بەکار هێناوه،
ئاخر ئەو فەرەه‌نگی شیعەرە مندالانییەکانی ږن له وشەگەلی - گۆل، نیشتمان،
بەهەشت، ږەری، خەندە، باخچە، هیلانە، جۆلانی، ږەپوولە و ئاسمان و هتد... بەلام
له بەکاربردنی زۆر وشە و زاراوەیش کە ږەنگە زۆر ږیویست نەبن له تیکستی
مندالاندا بەکار بێن، کەچی ئەو بەکاری هێناون، بەتایبەتی له ئەزموونە
بەراییه‌کانیدا، وشەگەلی - قەنارە، خوین، ږەژارە، تابووت، چەپەل، دیزە، نەگرس،
بەدکار، دڕندە، بۆگەن، ناږاک، بێ ئەمەك، تف، تفەنگ، تانک... له تیکستەکانیدا
دەبیرین، کە ئەمەش ئەگەر زیانی بە ئەدەبی مندالانی ئەو نەگەیاندا بێت، ئەوا
هەرگیز قازانجی نەبووه، ئەمە بەلەربەچاوترنی ئەو دی کە هەندیکیان بەر له سی

چل سال له مه و بهر نووسراون، بۆیه ئه گهر بکهونه بهر دادگای په خننهش دهبی
 په چاوی ئه و سهردهمه بکریت و به چاوی ئه و قوناغه ههلبسهنگیئرین. به لام ئه و
 چونکه فهرهنگی زمانی دهوله مهنده و له بهکاربردنی وشه و رسته دا خودان
 نه زموون و وهستاییهکی چاکه، زیدهرۆیی نییه گهر بلین هیچ رسته و بهیت و
 وینهی کرچوکال و بی واتا نادۆزیتهوه. ههروهها له وشه و زاراوهی نیو دیالیکتی
 کرمانجی خواروودا شارهزایه و تا رادهیهکی زۆریش په چاوی رینووسی جوانی
 کردووه و جوان مامهلهی له گه لدا کردووه، له گه ل ئه وهش له ههندی شویندا له
 پیکه وه لکاندنی وشه و پاشگریک، یا له یهک جودا کردنه وهی پیشگریک و وشه یه کدا،
 وهکو پئویست ورد مامهلهی نه کردووه، بۆ نمونه له چیرۆکه شیعری جوانترین دی-
 دا نووسیویه تی:

گونده کهم له هه موو جیهان قه شه نگرته و کانیه
 بچکۆله کانیشی له هه موو ده ریاکانی جیهان گه وره ترو
 شوخ و شهنگ تره
 (دیوانی منالان، 21)

ئهمه له کاتی کدا ئه گهر بۆ (کانییه) ش یهک (ی) به کار بیئی و بنووسی (کانیه)،
 به لام دیار نییه بۆچی له باتی (بچکۆله کانیشی)، نووسیویه تی (بچکۆله کانیشی)! یان
 له (قه شه نگر) و (گه وره تر) دروستی نووسیوه، که چی ههر له دواى ئه وه له باتی
 (شوخ و شهنگ تر)، نووسیویه تی (شوخ و شهنگ تر). ههروهها (بووکه شووشه) ی به
 (بووکه شووشه) و (بووکه شووشه) ش نووسیوه، له باتی (جوانی دایک)، ئه و (جوانی
 دایک) ی نووسیوه، له هه مان ده مدا (با نابینرئ) ی کردووه ته (با نابینرئ)، (گۆرانى
 پیته کان) ی نه نووسیوه و (گۆرانى پیته کان) ی نووسیوه، وشه ی (له سه رخۆ) ی به (له
 سه رخۆ) نووسیوه، که چی له جیاتى (با پیر نه بین) ئه و (با پیر نه بین) ی نووسیوه...
 ئیمه ده زانین به یه که وه لکاندنی وشه له گه ل پیشگر و پاشگر، یا نووسینی یهک (و)
 و دوو (و)، یا به کار هینانی یهک (ی) و دوو (ی) له زمانی کوردیدا به تایبه تی له
 رینووسی ئه لفزای عه ره بیدا کیشه ی زۆری هه یه و یه کلا نه کراونه ته وه، چونکه

"چەند جارێك كۆر و كۆبوونەوه و سیمیناری تایبەت رێك خراوه بۆ یەكخستنی رینوسی زمانی كوردی و رێككەوتن لەسەر هەندێك وشە و زاراوه كە كیشەى تیدا هەیه، بەلام بەشى زۆرى ئەو گەردبوونەوانە ئەنجامی دڵخۆشكەرى لى نەكەوتوووتەوه" (زیاد رەشاد قادر، 2013، ل 33). بەلام ئەم نموونانەى باسمان كردن دەكەونە دەرەوهى ئەو كیشانەوه.

هەروەها لەتيف هەلمەت لە بەكارهێنانى هەندى وشەدا، وەكو بپۆیست و ورد مامەلەى نەكردوو، ئەگەرچى ئەو وشانە زۆر دەگمەنیش بن، بەلام مادام لە بەرهەمى سەر بە ئەدەبى منداڵاندا، زوو تر هەستى پى دەكرى و كەمتر بواری ئەوهى تىدايه لەژێر ناوى گەمەكردن بە وشە و لێسەندنەوهى دەسەلات لەم وشە و پىدانى بەو وشەدا جىگایان بكریتەوه، نازانم بۆچى ئەو (مەر و پەز)ى پىكەوه بەكارهێناوه، لەكاتێكدا يەك مانایان هەیه و لەنىو ئەو دەربرینە جوتپەیفانەشدا جىگای نابیتەوه كە لە كوردیدا باون، وەكوو (بەژن و بالآ)، (جى و مەكان) و (بەخت و مراز)... كە يەك مانایان هەیه و هەندى جار هەردوو وشەكە كوردین و هەندى جاریش وشەیهکیان كوردییه و ئەوهى دیکه هی زمانیکى دیکه و هاتوووتە نیو زمانى كوردییهوه (Ocek, 2014, r51). هەروەها وشەى (پرمه) بۆ گریان بەكار دى، كە بە واتای - شیوهن، گریانى بەهیز، گریانى لەناكاو- دى، كەچى ئەو (پرمه) پىكەنین)ى بەكار هیناوه. لە شوینی دیکه دا (فرمیسكى قال) و (كۆترى مۆرى) بەكار هیناوه! هەروەها لە شیعری فیركاریدا وەك چۆن گرنگە شاعیر زمانیکى ساده و نەرم بەكار بینی و خۆى دوور بگرى لە زمانى ئامۆژگاریی راستەوخۆ، لەویش گرنگتر ئەوهیه زانیاریی نادروست بە منداڵ نەئیت.

ئەنجام

لهتيف هه‌لمهت وهك شاعير و چيرۆكنووسىكى ديار له نيوهى دووهى حهفتاكاني سهدهى رابردوووه دهستی داوهته نووسين و وهرگيراني شيعر و چيرۆك بۆ مندالان و تا ئىستاش بهردهوامه، نهگهر زيور و بهشيك له هاويرپكاني ريبهرايهتى نهدهبى مندالانى كورد بکهن له بيستهكاني سهدهى رابردوووه وه تا كوتايى نيوهى يهكهمی سهدهى رابردوو. گۆران و ئەديبانی دواى خۆيشى به نهوهى دووهى نهدهبى مندالانى كورد دابنرين، ئەوا له تيف هه‌لمهت له چارهگى كوتايى سهدهى بيستم به نوپكهروهى زمان و فۆرم و ناوهروكى شيعر و چيرۆكى مندالان دادهنريت. راسته بهر له لهتيف هه‌لمهت، له نهدهبى كورديدا شيعرى نازاد بۆ مندالان نوسراوه، بهلام ئەو له رووى ژمارهوه زۆرترين شيعرى نازاد و چيرۆكه شيعر و په‌خشانه شيعرى بۆ مندالان نووسيوه، جگه له پيشخستنى هونه‌رهكاني چيرۆكه‌شيعر و دهمه‌تهقى و شيعرى نازاد له نهدهبى مندالانى كوردا، هه‌روه‌ها چ وهك وه‌رگيران يا سوود وه‌رگرتن له بيرۆكه‌ى دهقى نهدهبى بيگانه، به‌ره‌مه‌گه‌ليكى عه‌ره‌بى و نازه‌رى و هى ترى كردوو به كوردى، ئەو يه‌كه‌كه له‌وانه‌ى بايه‌خى زۆرى به وه‌رگيراني ئەو دهقه نه‌ده‌بيانه داوه كه له‌لايه‌ن مندالانه‌وه بۆ مندالان نووسراون. نه‌گه‌رچى ميژوووى نووسينى له‌سه‌ر هيج يه‌كه‌كه له تيكسته‌كاني نه‌نووسيون، به‌لام نه‌وه‌نده‌ى له رپگه‌ى سالى بلاوكردنه‌وه‌ى چاپى يه‌كه‌مى كتىبه‌كانىيه‌وه ده‌رده‌كه‌وى نه‌وه‌يه كه زمان و ستايلى نووسينى هه‌موو شيعره‌كاني وه‌كوو يه‌ك نيين. نه‌ويش وه‌كوو شاعيرانى پيش خۆى و هاوسه‌رده‌مى خۆى، سه‌ره‌تا به شيعر و نووسين بۆ گه‌وران ده‌ستى پيكردوو، دواتر ناو‌رى له بوارى نه‌ده‌بى مندالان داوه‌ته‌وه. هه‌روه‌ها به سه‌رنجدان له كۆى به‌ره‌مه‌كاني لهتيف هه‌لمهت به شيعر و په‌خشانييه‌وه، نه‌وه‌ش ده‌رده‌كه‌ويت كه ناوبراو هه‌رگيز شيعرى نايينى و شيعرى گالته‌وه‌گه‌پ و مه‌ته‌له شيعرى نه‌نووسيوه. چيرۆكى كورت و دريژيشى هه‌يه، به‌لام له نه‌زموونى نووسيندا هيج رۆمان و نۆفليتيكى بۆ مندالان نه‌نووسيوه.

ناوهڕۆکی ئەو شیعراوەی لەتێف هەلمەت کە بۆ منداڵانی نووسیان، مژارەکانی نیشتمانپەروری و هاندانی منداڵان بۆ زانست و فێربوون و هاندانی منداڵ بۆ پێزگرتن لە خاوەن پێداویستی تایبەت و هەروەها جوان نیشاندانی پرسی نازادی و باوەڕبەخۆبوون و بایەخدان بەو کەرەستە و لیستگانی منداڵ یارییان پێدەکات، پانتاییەکی گەورە لە شیعەرەکانی ئەو شاعیرە دەگرنەووە. سەبارەت بە فۆرمی شیعەرەکانی وی، جگە لەوەی زمانی پێداویستی و پەتی بەکار دێنێ و ناوونیشانی جوان بۆ شیعەرەکانی بەکار دێنێ، هەروەها وێنەی شیعری ناسک بە وشە دروست دەکات و زۆربەیی ئەو وشانەیشی بەکاری دێنێ، سەر بە فەرھەنگی منداڵان، ئەگەرچی لە هەندێ شوێندا زاراوەی قورس و وێنەی هونەری گران بەدی دەکریت. ئەو لە بەشیکی شیعەرەکانیدا هەم کێش و هەم سەرۆا لەنگی و ناتەواویان تێدا هەیە و هەندێ جار نیوە بەیتێک لەگەڵ نیوە بەیتێکی دواي خۆی ژمارە بڕگەکانیان جیاوازی تێکەوتوووە.

Serçawekan

Adak, Abdurrahman. (2014). *Destpêka Edebiyata Kurdî ya Klasîk*, Nûbihar, Çapa Duyem, Stembol.

Berzencî, Ehmed Seyîd Elî. (2004). (Kokirdinewe û Rekestinî). *Sercemî Berhemî Şakir Fetah*, Dezgay Çap û Bilawkirdinewey Aras, Kitêbî Duwem, Çapî Yekem, Hewlêr.

Cemal, Sozan. (2006). *Saykoloji Mindal*, Berêweberêti Giştî Çap û Bilawkirdinewe.

Ehmed, Nahîde. (2005). *Seretayek Derbarey Serheldanî Edebî Mindalanî Kurd*, Dezgay Çap û Bilawkirdinewey Mukiriyani, Çapxaney Wezaretî Perwerde, Çapî Yekem, Hewlêr

Elî Ehmed, Newzad. (2007). *Mindal û Edeb (Lêkolînewe)*, Çapî Sêyemî Elîktronîk.

- Fayeq, Ferhad. (2013). *Sirûdî Kurdî: Komelêk Sirûdî Neteweyî û Niştîmanî*.
- Ferhadî, Heme Salih.(2014). *Pêgey şî'rî mindalan lay şairanî kurd*, Bilawkrawekanî Ekdîmiyay Kurd, Çapxaney Hajî Haşim, Hewlêr.
- Firyad Mihemed, Sazdanî. (2009). “Çawpekewtin legel Letîf Helmet” *Govarî Peyemî Rastî*, J. 84.
- Gerdî, Ezîz. (2005). *Serwa – lêkolîneweyekî şîkarî berawrde le şî'rî kurdî da*, Dezgay Çap û Bilawkirdinewey Aras, Çapî Yekem. Hewlêr.
- Helmet, Letîf. (2013). *Dîwanî Mindalan û Şî'r û Çîrok bo Mindalan*, Bilawkirawekanî Komeley Rûnakbîrî û Komelayetî Kerkûk, Çapî Sêyem, Kerkûk.
- Hewramî, Hemekerîm. (2005). *Edebî Mindalanî Kurd (Lîkolînewe, Mêjû, Serheldan)*, Çapkirawekanî Korî Zaniyarî Kurd, Çapxaney Wezaretî Perwerde, Bergî Yekem, Hewlêr.
- Hewramî, Hemekerîm. (2007). *Edebî Mindalanî Kurd Diway Raperîn (Lêkolînewe, Nirxandin, Mîkanîzmekan)*, Bilawkirawekanî Korî Zaniyarî Kurd, Çapxaney Dezgay Aras, Bergî Duyem, Hewlêr.
- Hiyom, Cînot. (Bêtarîx). *Peywendikanî Dayik û Bawik be Mindalekaniyanew, Mindaleket Bem Core Perwerde Bike*, Wer:Selah Se'dî, Dar al-Ma'rife, Beyrût.
- Komelê Pisporî Emrîkî. (2005). *Geme le jiyani mindalanda*, Wer.Kemal Faruq, Bilawkirawekanî Dezgay Wergêran, Çapxaney Wezaretî Perwerde, Çapî yekem, Hewlêr.
- Mehmûd, Fazil Mecîd. (2000). *Şî'rî Mindalan le Edebî Kurdî da*, Namey Master Pêşkeşkiraw be Zankoy Silêmanî.
- Ocek, Nezîr. (2014). *Waneyên Rêzimana Kurmancî*, Çapa Yekemîn, Weşanên Sîtav, Van.
- Qader, Zeyad Rashad. (2006) “Çawpêkewtin legel Emîn Mihemed”, *Govarî Peyamî Rastî*, Jimare :103.

Qader, Zeyad Rashad. (2013). *Ziman û Mîdiya (Çend Serincêk Leser Layenî Rênûs û Ziman le Mîdiyakanî Herêmi Kurdistan da)* , Çapxaney Rojhelat, Çapî Yekem, Hewlêr.

Qerenî, Ehmed. (2007). *Şî'ri Fêrkirdin le Edebî Kurdî da (Nîwey yekemî sedey bîstem)*, Dezgay Çap û Bilawkirdinewey Aras, çapî yekem, Hewlêr.

Secadî, Bextiyar; Mehmudî, Mihemed. (2004). *Ferhengî Şikariyaney Zarawey Edebî*, Dezgay Çap û Bilawkirdinewey Aras, Çapî yekem, Hewlêr.

Zîwer.(1985). *Gencîney Merdan û Yadaştî Rojanî Derbederî*, Mihemedî Mela Kerîm Pêşekî û Perawêzî bo Nûsîwe, Çapxaney, al-Şirîke Metbe' al-Adîb al-Baxdadîye, Bexda.

Makale Geliş Tarihi: 10.01.2020
Makale Kabul Tarihi: 12.02.2020

النقشبندیة الكوردية في الجزيرة السورية

Nûbar Remdan Mehemed¹

الملخص

حظيت المدرسة الصوفية باهتمام كبير منذ زمن طويل، وظهرت لها طرقٌ كثيرة منها النقشبندیة الخالديّة التي تناولها هذا البحث بالدراسة منذ نشأتها وتطورها. ثم أهم المنعطفات التاريخية التي مرّت بها في منطقة الجزيرة السورية، وأهم أعلامها وشيوخها ثم التحوّلات والتغيّرات التي طرأت عليها، ودور مشايخها في الوسط الاجتماعي والسياسي، وأهم الأسباب التي دعت إلى انكماش الطريقة وتراجعها ومآلها اليوم.

الكلمات المفتاحية: النقشبندیة الخالديّة، الخزنوية، الديرشوية، الزيبارية، الجزيرة السورية

Suriye Ceziresi'ndeki Kürt Nakşiliği

ÖZ

Tasavvuf ekolüne uzun zamandan beri büyük bir önem atfedilmiştir. Bu tarihi seyir içerisinde bu ekolün birçok fraksiyonu ortaya çıkmıştır. Çalışmamızın konusu olan Nakşibendi ekolünün Halidiyye kolu da bu akımlardandır. Bu akıma ortaya çıktığı günden beri büyük bir değer atfedilmiştir. Suriye'nin Cezire bölgesinde ortaya çıkan bu tarikat koluna, şeyhlerine ve tanınmış simalarına tarih boyunca büyük değer verilmiştir. Bu çalışmada söz konusu tatikat kolunun içtimai ve siyasi rollerine değinilecek, tarikatın büzülüp gerilemesinin ve günümüzdeki durumu üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hâlidî Nakşibendiliği, Hazneviyye, Derşeviyye, Zebâriyye, Suriye Ceziresi.

¹ nubarremdanmehemed@mail.com, <https://orcid.org/0000-0003-1457-1587>,

Kurdish Naqshibendiyah in Syrian Jazira

ABSTRACT

The sophian school has enjoyed by great entrest for along time and apperared many ways of it The Naqshabndia Al Khalidia that the resech is dealing with since its birth and evolution and the most important historical turn, that passed by in the syrian aljazeraa retion, and the most important person and religous men. Then the transformations and the role of thier religious men in the middle of the society and political life and the most important resons of deflation and reteat of this way.

Keywords: The Naqshbandia, Al Khalidia, Alkheznawya, Al Dershawya, Al Zebarya, The Syrian Al Jazerra.

مقدّمة

لم تكن الغاية من الكتابة عن التصوف الكردي إحياء الطريقة أو إزالة الركام عنه في هذا المبحث بمقدار ما هي إحياء ثقافيٍّ ومعرفيٍّ لمسلكٍ إسلاميٍّ شكّل عقوداً طويلةً جانباً مهماً لهوية الكرد الدينية، والثقافية، والاجتماعية، هويةً ضائعةً في خضم الأحداث التي نعيشها اليوم في العالم الإسلاميّ عامّةً، وكردستان خاصّةً، تلك التي يتمّ طمسها بأشكالٍ مختلفةٍ، سواء على الصعيد السياسيّ أم الثقافيّ من المجتمع الكرديّ نفسه لغاياتٍ لا يمكن وصفها إلا أنّها نابعةٌ من عدم القدرة على التحرُّر من سلطان العبودية الثقافية الغربية المهيمنة بشكلٍ كبيرٍ على العقل الشرقيّ عامّةً، سلطانٍ يجزّده من هويته، ويفقده الامتياز الحضاريّ، ومن هنا فإنّ تناوُل عددٍ لا بأس به من المثقفين الكرد لتاريخهم الإسلاميّ ومنها الطريقة النقشبندية يكون في بعضٍ منه بدافع جلد الذات، وإبداء الثغرات فيها مهما كانت سطحية، أو لا تشكل قيمةً ثقافيةً حقيقيةً للمجتمع في كثيرٍ من الأحيان. لقد شكّلت الأحداث التي تعصف بالمنطقة منذ سنواتٍ، وبروزٍ إشكاليةٍ أخلاقيةٍ واجتماعيةٍ وسياسيةٍ لدى المجتمع توجّهاً جديداً في مبحث تناوُل الإسلام من قبل طبقةٍ من المثقفين الكرد، كانت النقشبندية جوهرها الأساس، ولا يمكن لنا أن نفهم هذا الطرح، وهو الرديف الكردي لل طرح الإسلامي في شقّه السياسيّ من قبل العنصر العربيّ، المتمثّل في ظهور كثيرٍ من حركاتٍ إسلاميةٍ تنظر إلى الكرد نظرة مسلمين من الدرجة الثانية في أحسن الأحوال، أو مرتدين وكفرة في أسوأ الأحوال أم هو شعورٌ نابغ من الحاجة الماسّة لإيجاد منظومةٍ إسلاميةٍ قادرةٍ على إيقاف النزيف الأخلاقيّ للمجتمع الكرديّ بعد فشل التيارات السياسية الكردية في ذلك، بالتوازي مع عدم تدخّله في الجانب السياسيّ (المغترب) كردياً؟ ولا يمكن لها أن تجد أفضل من التصوف لهذا التوجّه، ومحاولة إحيائه، أم إنّ ذلك كامنٌ في الحاجة إلى كتابة التاريخ الكرديّ من جديدٍ في الجانب المتعلق منه بالإسلام، والتصوف يشكّل جوهرها أساسياً فيه بدون شكٍّ، ومن هنا تمّ إيلاء هذا الجانب اهتماماً؛ ليشكّل مع الجوانب الثقافية والحضارية الأخرى معيناً للمجتمع الكرديّ في كبوته التي يعيشها؟ يمكن الوصول إلى استنتاج مفاده أنّ جميع الكتابات المتعلقة بموضوع البحث ستشكّل إرثاً ثقافياً مهماً، ومزبداً من الدراسات والبحوث التي تسلط الضوء على التصوف الكرديّ الذي أضاف جديداً إلى تجربة الإسلام الواسعة في العالم الإسلاميّ، كما أنّ دوره المتميّز في التاريخ الكرديّ سيُسجّل كمنعطفٍ مهمٍّ في صيرورته النضالية لتحقيق أهدافه المشروعة في التخلص من الظلم والاستبداد اللذين أفقده كثيراً من خصائصه كأمّةٍ حية.

إنّ التصوف الكرديّ من خلال الطريقة النقشبندية (الخالدية) في نسخته الجزيرية (الجزيرة السورية/روج أفا) برز في مراحل تاريخيةٍ شديدة الحساسية، ولهذا سيكون تناوُلُه على بساط البحث والدراسة مهماً جداً،

كما أنّ هذه الدراسة المتعلقة بالطريقة النقشبندية الكردية في روج آفا (غرب كردستان) هي الأولى من نوعها، وعليه سيكون البحث في جانب مهمّ من جوانب التاريخ الكردي في المنطقة، ومهما يكن فإنّ هذا البحث لن يشكّل في النهاية إلاّ القليل في دائرة ما يُطمح لتحقيقه على صعيد كتابة المزيد في هذا الجانب. في هذا القسم من البحث تناولتُ النقشبندية الخالدية الكردية في الجزيرة السورية، وأسباب ظهورها وعلاقة مشايخ النقشبندية الكردية بالسياسة في الشطر الأوّل من القرن العشرين من خلال (منظمة خويبون)، ثمّ تأسيس أول حزب إسلامي كردي، وتحليل الأسباب التي دفعت إلى ابتعاد مشايخ الكرد عن السياسة في تلك الفترة، ثمّ تناولتُ الفترة التي أعقبت الستينات من القرن العشرين والتغيير الذي طرأ على المناهج التعليمية وأثارها السلبية على الكرد، ثمّ حاولتُ أن أسرد التجربة السياسية للنقشبندية الكردية في سوريا، وأسبابها والهوية القومية التي تميّز بها الكرد عامة والنقشبندية خاصّة، دون أن أغفل عن تلك الخلافات التي ظهرت بين أفراد العائلة الواحدة لمشايخ النقشبندية الكردية والآثار الناجمة عنها، وما رافقتها من حركة المعارضة التي ظهرت ضدّها وما خلّفت وراءها من آثار، ثمّ يمتد بقلمي صوب عودة النقشبندية إلى السياسة مع ولادة القرن الحادي والعشرين، وما آلت إليه النقشبندية الكردية اليوم، ثمّ أنهيت البحث مشفوعاً بفهرس يحتوي أهمّ المصادر والمراجع التي اعتمدتها في بحثي هذا. لم يكن البحث في موضوع النقشبندية الخالدية بالأمر السهل لأسباب تعود إلى ندرة المراجع وعدم توفرها، وشخّ المعلومات التي يمكن للباحث أن يحصل عليها؛ بسبب وفاة معظم الذين كانوا شهوداً على مرحلة تاريخية امتدت بين بداية القرن العشرين، وحتى الستينات منه، وانعدام المعلومات لدى من بقي منهم على قيد الحياة، فضلاً عن قلة المراجع والمؤلفات في هذا الشأن، وكانت المصادر المدونة على ندرتها تكتفي غالباً بدراسة الجانب الديني، وتغفل عن الجانب التاريخي والسياسي رغم أهميّة كلّ منهما.

النقشبندية الخالدية (النسخة الكردية) في سوريا: لم تكن النقشبندية الكردية في سوريا حدثاً جديداً أثناء

تشكّل الدولة السوريّة، فقد هاجر مؤسس الطريقة (الفرع الخالدي)² مولانا خالد الشهرزوي إلى دمشق سنة 1238 هجرية/1822م (النقشبندي، 1890: 242)، لتنتشر الطريقة بعدها في معظم المدن السوريّة اليوم، مثل حمص، وحلب، واللاذقية، ودرعا، وغيرها من المدن والأرياف (العسكري، 2006: 117-141-144-153-163-165) ولكنّ هذا الانتشار لم يكن يسير على خطا مثيلاتها في بلاد الكرد، حيثُ التجذّر في المجتمع، وتصدّره الطرق الصوفيّة، ويكمن ذلك في عدّة أسباب قد يكون منها أنّ الطريقة بدأت في منطقة السليمانية (النقشبندي، 1890: 230)، وذلك يلبسها هويّة كردية، وما تميّزت به النقشبندية من مرونة في احتوائها للطرق الصوفيّة الأخرى، حيث يمكن لحليفة الطريقة أن يأخذ بأكثر من طريقة في التصوّف إلى جانب الرئيسيّة منها، وهو ما أبعداها عن المواجهة الفعلية مع أشدّ المنافسين لها وهي الطريقة القادرية إلاّ ما برز منها في بداية الدعوة (النقشبندي، 1890: 231)، ولعلّ صفة المرونة التي شكّلت عاملاً إيجابياً لانتشارها في كردستان شكّلت مانعاً من انتشارها الواسع في بلاد الشام، حيث اقتصر الطرق الأخرى معظمها على نفسها أو على رديف آخر، ومن المهمّ معرفة المدى الكبير لانتشار الطرق الصوفيّة في بلاد الشام (العسكري، 2006)، قبل وصول الفرع الخالدي إليها، والعلاقة الطردية بين انتشار هذه الطرق والأوقاف الموقوفة على زواياها وتكاياها قبل أن يصدر مرسوم من السلطة السياسيّة بإزالة الأوقاف التابعة للزوايا والتكايا في سوريا (العسكري، 2006: 98)، ممّا انعكس سلباً على انتشارها، وذلك عام 1944م. (جريدة الحياة، 5329/2010) على الرغم من انتشار النقشبندية في مدن سوريّة عديدة إلاّ أنّ شرق الفرات كان شبة خالٍ منها حتّى بدايات القرن العشرين عندما أرسل الشيخ

² مصطلح (النقشبندية الخالدية) أطلقه مشايخ الطريقة تمييزاً لها عن الفروع الأخرى للنقشبندية وهي تتكون من ثلاث سلاسل. عبدالمجيد بن محمد الخاني الخالدي (النقشبندي، 1890: 6).

ضياء الدين النورشيني المعروف بـ(حضرت)³ أحد أهم خلفائه وهو الشيخ أحمد الخزنوي⁴ إلى المنطقة الواقعة اليوم في أقصى الشمال الشرقي من

سوريا في قرية "خزنة" لنشر الطريقة في تلك الديار (<https://youtu.be/rtrKL0cDT0o>)، ومع القضاء على ثورة الشيخ سعيد بيران 1925م وما أفرزته من أوضاع كارثية على الكرد، كانت المنطقة المتاخمة للحدود السورية التركية في أقصى الشمال الشرقي من سوريا على موعد لهجرة عدد من أبرز مشايخ النقشبندية من آل زيباري (الشيخ إبراهيم حقي العلواني)⁵، وآل الديرشوي (الشيخ رشيد الديرشوي)⁶. شكّلت المنطقة الممتدة بين بلدة القحطانية (تربه سبي)⁷ والمالكية (ديركا حمكو)⁸ نفوذاً واضحاً لمشايخ آل حقي والديرشوي، ولم يسع مشايخ الخزنوية للتواجد فيها، وكان ذلك موافقاً ضمنياً منهم ألا يكون لهم فيها نفوذاً يُذكر، في حين شكّلت المناطق الباقية ساحةً مفتوحةً لجميع الأطراف لنشر الطريقة، هذا التقسيم أوجد فيما بعد مدرستين للنقشبندية الخالدية، إحداهما يغلب عليها العنصر الكردي

³ هو الشيخ محمد ضياء الدين بن الشيخ عبدالرحمن التاخي الشيرواني النقشبندي، استقرّ الشيخ محمد ضياء الدين في قرية نورشين التابعة لمدينة بدليس، وأصبحت مركزاً للطريقة النقشبندية (النقشبندي، 1890: 294).

⁴ الشيخ أحمد بن الملا مراد بن الصوفي حاجي بن محمد بن بكر بن الملا صوار من عشيرة (عليكا) وهم من فرع (علي رشكي)، والشيخ مراد من قرية بانج الواقعة في (كري إيلم) التابعة لمنطقة هزخ في قضاء ماردين، ولد الشيخ أحمد بن الشيخ مراد عام 1304هـ-1887م في قرية صغيرة ضمن الحدود السورية اليوم وتسمى (خزنة) وتقع شرقي مدينة القامشلي بـ 20 كيلو متراً، وإليها ينسب، تعلم الشيخ أحمد على يد والده ثم على يد الملا حسين كجوك من ديار بكر، بدأت علاقة الشيخ أحمد بالتصوف على يد الشيخ عبدالقادر الخيزاني خليفة الشيخ عبدالرحمن التاغي، وبعد وفاة الشيخ عبدالقادر قبل الحرب العالمية الأولى سافر الشيخ إلى نورشين حيث كان الشيخ ضياء الدين النورشيني أبناً وخليفة الشيخ عبدالرحمن التاغي، واستمرّ الشيخ أحمد الخزنوي خمسة عشر عاماً يسافر إلى نورشين لتلقي العلم وأخذ الطريقة على يد الشيخ ضياء الدين (حضرت)، وبعدها أن له بالخلافة في الطريقة النقشبندية وعاد إلى قريته (خزنة) ثم أبعده إلى قرية (تل معروف) لتصبح مركزاً لدعوته في المنطقة (كوني ره ش، 2012: 94؛ محمد شريف، 1997: 37).

⁵ هو الشيخ إبراهيم حقي العلواني الزيباري، ولد في قرية باسرت سنة (1310هـ) من أعمال سعرد بمنطقة بوطان وتقع الآن في تركيا، والده الشيخ حسين الزيباري، وجدّه هو الشيخ الأمير خالد العلواني الزيباري الحسيني الذي استلم مشيخة الطريقة في عهد شيخه محمد العيني، وقد تزوج الشيخ إبراهيم من السيدة أسية بنت الشيخ محمد نوري الديرشوي الأول وهي والدّة الشيخ محمد زكي والشيخ علوان والشيخ عدنان قال الديرشوي أحوال أنجال الشيخ إبراهيم حقي، وتربط العائلتين علاقات قوية حتى أنه يُنظر إليهما كعائلة واحدة. (شريف محمد، 2009: 17-18).

⁶ الشيخ رشيد الثاني ابن الشيخ محمد نوري الأول ابن الشيخ رشيد الأول ابن الشيخ الملا حسن القادري، ولد الشيخ رشيد الثاني في قرية شاخ منتجع أمراء مقاطعة بوطان سنة 1315هـ-1897م، نال الإجازة في الطريقة النقشبندية من الشيخ إبراهيم حقي في قرية (حداد) 1943م، ونال الطريقة الرفاعية في قرية حلوة الشيبية من الشيخ محمد شفيق بن حسين الزيباري، استقرّ في قرية (رميلان الشيخ) التي منحه إياها الشيخ عبدالرزاق بن عيادة العاصي (الجريا) سنة 1943م، وتوفي رحمه الله تعالى في 12 تشرين الثاني عام 1977م. الشيخ محمد نوري الشيخ رشيد النقشبندي الديرشوي- القطوف الجنية في تراجم العائلة الديرشوية- ص104-115-119-146-147- الكتاب مخطوطة لم تُطبع بعد.

⁷ أول من بنى هذه المدينة هم آل عجو من عشيرة جودكان وهي تقع بين مدينة القامشلي وناحية جل آغا (الجوادية) في عام 1926م قدم إليها حاجو آغا رئيس عشيرة هفيركان وهي اليوم ناحية تابعة لمدينة القامشلي. (كوني ره ش، 2012: 64).

⁸ تقع في الزاوية الشمالية الشرقية من الجزيرة المسماة بمنقار البط، وتطلّ على جبل الجودي، بنيت المدينة على أطلال مدينة قديمة عام 1928م، بعد تخطيط الحدود السورية التركية عام 1936م، انتقل إليها المركز من عين ديوار وأصبحت مركزاً لقضاء دجلة بدلاً من قضاء عين ديوار وذلك برئاسة ماجد بك مالك، وتبعد عن القامشلي 116 كم، وعن نهر دجلة 15 كم وفي عام 1960م استبدل اسمها من ديريك إلى المالكية. (كوني ره ش، 2012: 60).

المنغلق على ذاته وعلى محيطه، والثانية يغلب عليها العنصرُ العربيُّ والتركِيُّ المنفتح على محيطه الواسع، وهذا ما تمَّ استغلاله بشكلٍ جيِّدٍ من قبل مشايخ الخزنويَّة؛ لانتشارِ الطريقة في معظم المحافظات السوريَّة لا سيَّما في دير الزور وريف حلب وإدلب وحماة. كان وجودُ الشيخ أحمد الخزنوي في قرية خزنة القريبة جداً من الحدود التركيَّة يمثلُ قلقاً متزايداً لدى السلطات التركيَّة التي سعت بكلِّ الوسائل المتاحة لديها على وأد أيِّ قوَّةٍ كردية، ولا سيَّما الإسلاميَّة منها سواء على أراضيها أو المجاورة لها من خلال الاتفاقيات الأمنيَّة مع فرنسا.⁹ على إثر ذلك أُسْتُبِعِدَ الشيخُ أحمدُ إلى مدينة الحسكة مدَّة ثلاث سنواتٍ

(الكلمات القدسيَّة، 1979: 341/11)، ليعودَ بعدها إلى قرية تل معروف (تل بعور) القريبة من قريته خزنة (كوني ره ش، 2012: 94) مستأنفاً نشاطه الدعوي من جديد. تمكَّن المشايخ الكرْدُ من إنشاء تكايا خاصَّة بالنقشبندية في الجزيرة السوريَّة، حيثُ شكَّلت سريعاً مركزاً لجذب المريدين من الكرد والعرب، إلى جانب المدارس العلميَّة التي كانت تقوم بتخريج الفقهاء والملاي. استطاع الشيخُ أحمدُ الخزنوي استقطاب مريدين من الكرد داخل الحدود التركيَّة؛ لتصبح بعد ذلك أقوى قاعدة جماهيريَّة لهم، وإذا ما استثنينا الشيخَ رشيدَ الديرشوي لعدم حصوله على الإجازة العلميَّة¹⁰، فقد لعب باقي المشايخ في العهود

الأولى دوراً بارزاً في تأسيس المدارس الدينيَّة التي كانت تعتمد المنهج التقليدي في التعليم من خلال تدريس كتيب ريزي (Volcan2010's Blog) (كتب السلسلة)، والتي شكَّلت إطاراً كرندياً للتعليم، فمن

المستبعد أن تجد بين تلاميذ وفقهاء المشايخ من غير الكرد، لكنَّ هذا الإطار التقليدي في التعليم كان عائقاً مهماً في الوقوف أمام المتغيِّرات التي كانت تعصف بالمنطقة بسرعة كبيرة فيما بعد. التلازم بين الريف والطريقة بقي مستمراً في الوعي الصوفي الكردي، وكان الجغرافيا الريفيَّة هي الأوكسجين الذي يمدّه بالحياة، يعيش حيثُ وجد، ويندثر ويتلاشى مع تطوُّر الريف والسير باتجاه المدنيَّة أو ينكمش على حساب المدينة، ورغم نشوء المدن إلا أنَّ المراكز الرئيسيَّة للطريقة بقيت في الريف، واستمرَّ التباين والاختلاف بين المدينة والريف غير جليٍّ حتَّى بعد منتصف القرن العشرين، حيثُ بدأت الهجرة الكثيفة إلى المدن، لا سيَّما إلى القامشلي مع منتصف الثمانينات وبداية التسعينات، إذ ذاك شرعت البيوت الإسمنتيَّة تظهر في المدينة وشهدت نهضةً عمرانيَّة واسعة (كوني ره ش، 2012: 133)، ويمكن أن تكون مدينة عامودا¹¹ أوضح مثال على التأثير السلبي للمدينة الحديثة على الطريقة، فقد كانت قاعدة المريدين تشمل

معظم سكَّانها في بداية القرن العشرين، وفي يوم الجمعة كانت دفوف المريدين تُضرب على وقع ذهاب المشايخ للصلاة (خليل علي مراد، 2012: 218)، لكنَّ هذه القاعدة انحسرت طردياً مع تطوُّر المدينة وتوسُّعها. إنَّ العقبة التي واجهت مشايخ الطريقة في بداية القرن العشرين تتمثَّل في شقٍّ واحدٍ، وهو ترويض المجتمع القبلي، حيثُ القتل والنهب والسلب (أنور عسكر، 2012: 60)، والوقوف في وجه ظلم الأغوات وزعماء العشائر ضدَّ العامَّة من الناس، ولم تكن المهمة سهلةً، ولكنَّ الخبرة، والمكانة الروحيَّة التي امتلكتها المشايخ منحتهم دوراً كبيراً في حلِّ كثيرٍ منها، وقد اعتمدوا في مواجهة الزعماء والأغوات النصيحة من جهة والمقاطعة السلبية من جهة أخرى، وبرز من خلال عدم تناولهم طعامهم أثناء حضور مجالسهم، وذلك أمرٌ يُعتَبَر نقيصة كبيرة في حقِّ المُضيف (الأغا أو زعيم العشيرة)، وحملتِ المواجهة

⁹ بتاريخ 28 تموز 1938م تمَّ التوقيع في أنقرة على معاهدة الصداقة بين فرنسا وتركيا، وبموجب أحكام هذه المعاهدة، فقد تعهد الطرفان المتعاقدان بعدم الدخول في أيِّ تحالفٍ سياسيٍّ أو اقتصاديٍّ أو عسكريٍّ موجِّهٍ ضدَّ أيِّ منهما. (محمد حصاف، 2017: 300).

¹⁰ يبدو أنَّ الشيخ رشيد وبسبب أوضاع معينة توقَّف عند كتاب (مختصر شرح التفتازاني على تلخيص المفتاح للقريني) وبالتالي عدم أخذه الإجازة، وعند سفره إلى الموصل حصل على إجازة في القراءات السبع، وبدوره أجاز البعض في ذلك. القطوف الجنيَّة- ص112-113-114.

¹¹ عامودا، أقدم مدينة في الجزيرة السورية، وهي مركز ناحية منذ العهد العثماني وحتى وقتنا هذا، تقع على البوابة الشماليَّة لسهل ماردين الفسيح، وتقع غرب القامشلي بـ30كم، وأصبحت مدينة في عام 1983م، تشتهر بمقاومتها للاحتلال الفرنسي عام 1937م، تعرضت للقصف الفرنسي بالطائرات، كما وتعرضت لحريق في مبنى السينما المتواجد فيها حيثُ راح ضحيتها 280 طفلاً. (كوني ره ش، 2012: 54-55).

أحياناً طابع التعنيف اللفظي، ولكن لم تصل العلاقة بين الشيخ والأغا أو زعيم العشيرة إلى حد القطيعة، بل تمثلت في جوانب كثيرة بالتعاون والاحترام المتبادل، وقد رافق حاجو آغا الشيخ أحمد الخزنوي للتوسط عند الضابط الفرنسي (الكابيتان) للعودة من منفاه في مدينة الحسكة إلى قرية خزنة (الكلمات القدسية، 1979: 11)، وكانت العلاقة الودية بين زعماء شمر ومشايخ آل حقي وآل الديرشوي متميزة، ومن ثمرات هذه العلاقة إهداء مشايخ الطريقة قريئ ليسكنوها، وينتفعوا بالأراضي التابعة لها في الزراعة. العلاقة بين الشيخ والأغا رغم أنها حافظت على رفع الظلم وإن كان جزئياً، إلا أنها ساعدت على نشر الدين من خلال تعيين الملالي في القرى، ولكنها شكّلت في الوقت ذاته سلاحاً ضدّ مشايخ الطريقة من قبل التيارات السياسية لا سيما اليسارية منها، وتم استغلال (العلاقة) في الترويج للأحزاب وتوسيع قواعدها بين الفلاحين الذين أرفههم الظلم الممارس ضدّهم من قبل طبقة الأغوات والمخاتير التابعين لهم، وكان قانون الإصلاح الزراعي الصادر في عهد جمال عبدالناصر في زمن الوحدة بين سوريا ومصر نصراً يُضاف لصالح الأحزاب السياسية.

النقشبندية الخالدية ومنظمة خوييون وولادة حزب (هيو): برز نشاط خوييون قوياً بين صفوف الكرد عامةً وكرد سوريا خاصة؛ لأنّ سوريا شكّلت مركزاً للمنظمة، وكانت الجزيرة السورية التي يتواجد فيها مشايخ الطريقة النقشبندية معقل معظم المنتسبين لخوييون، لذلك لم يكن الاحتكاك بين الطرفين صعب المنال. ومن أبرز المنضويين في المنظمة من المشايخ النقشبندية الشيخ علي رضا نجل الشيخ سعيد بيران النقشبندي أحد مؤسسي خوييون، ذلك الذي أظهر بدوره نشاطاً ملحوظاً في أخذ التأييد من المشايخ الكرد للقيام بثورة في أعقاب فشل ثورة الشيخ سعيد 1925م، وبرز دوره جلياً من خلال محاولة توحيد الجهود السياسية لكرد العراق (لجنة راوندوز) التي كان عضواً فيها¹² مع منظمة خوييون، وقد سعى إلى إنشاء عريضة ثورية تحمل توقيع أبرز مشايخ الكرد، يعلنون فيها تأييدهم لقيام الثورة، وكان بين الموقعين عليها مشايخ آل حقي.¹³

على الرغم من بروز دور الشيخ علي رضا حلقة وصل بين خوييون وشريحة المشايخ، ومكانته الرمزية لدى الكرد إلا أنها لم تشفع له في الاستمرار ضمن صفوف خوييون لحجم الإهانات التي كان يتعرّض لها من قبل أعضاء في المنظمة وصلت إلى حد الاستخفاف والاستهزاء بشخص والده الشيخ سعيد، ممّا حدا به إلى الانسحاب من المنظمة، ثم الاستفادة من العفو الذي صدر من قبل الحكومة التركية عام 1928م ليعود إلى تركيا (خليل علي مراد، 2012: 230)، كان انسحاب الشيخ إخفاقاً كبيراً لمنظمة خوييون لأهمية دوره وعلاقته مع كرد العراق من خلال لجنة راوندوز حيث المركز الحقيقي لنشاط الكرد منذ عام

¹² جوردي غورغاس- الحركة الكردية التركية في المنفى (ترجمة جورج بطل)- ص 291- الطبعة الأولى 2013م- دار الفاء¹²، رابي، دار آراس (أربيل، إقليم كردستان)
¹³ الملا عمر الخراب توي العليكي، ولد عام 1941م في قرية خرابي توا من قرى سرتة عليكا التي تقع أسفل الجبل الأبيض (كري سبي) التابعة لمنطقة هزخ التابعة لولاية شرنخ في تركيا اليوم، درس في جامع القرية ثم رحل إلى سوريا عام 1949م درس على يد معلمه ومربيه السيد حسين بن السيد عبدالرحمن أنهى دراسة للكتب الكردية (كتيبي ريزي) على يديه ثم نال الإجازة على يد الشيخ محمد نوري الديرشوي، أنتقل بين دمشق والجزيرة السورية ليستقر مؤخراً في إقليم كردستان، وقد عمل مدرساً للعديد من الطلبة الأجانب والكرد وعمل إماماً وخطيباً حتى وقت كتابة هذا البحث.

1920، هذه اللجنة التي كانت تضم أهم وأبرز علماء ومشايخ الدين¹⁴، وآخر لقاء جمع بين السيد طه رئيس لجنة راوندوز وجلادت بدرخان (خويبون) كان عام 1928 للتعاون بشأن ثورة أرات، وهو العام الذي انسحب فيه الشيخ علي رضا من خويبون، ولم تظهر بعدها مؤشرات تدل على استمرار العلاقة بين اللجنة والمنظمة، بل على العكس تماماً حيث ساءت العلاقة وازدادت الهوة بين الطرفين. أدرك كل من جلادت وكاميران بدرخان من منطلق كون كلٍ منهما مؤسساً لمنظمة خويبون أهمية البعد الديني في دعم القضية الكردية، وعليه حاول جلادت بدرخان التوفيق بين الدين والقومية بين الإسلام السني (أكثرية الكرد من المسلمين السنة)، واختيار الأحرف اللاتينية، كان جلادت يربط بين الأحرف اللاتينية التي أحدثها وبين التقدم الكردي، وقد طلب من المشايخ والعلماء استخدام اللغة الكردية كأداة تواصل بين رجال الدين وطلاب الفقه الإسلامي، ولعب كاميران بدرخان دوراً أساسياً في ذلك من خلال إصداره نشرة (درس ديني) عام 1938م وبترجمة القرآن الكريم إلى الكردية، كان آل بدرخان يرون أنه لا ينبغي إجبار الكرد على الاختيار بين القومية والدين، بل حريٌّ بهم إقناع المشايخ بأن يكون الدين في خدمة القومية، وهم استلهموا جزئياً خطاب الكماليين خلال حرب الاستقلال (جوردي غورغاس، 2013: 246-247)، وكانت الجريدة الناطقة بلسان خويبون تبدأ بكتابة (بسم الله الرحمن الرحيم)، والنداءات موجهة لحشد الطرق الصوفية وأخذ تأييد المشايخ من خلال الدعوة إلى الانتفاض ضد نظام يهدد (ديننا وشرف الأمة الكردي) ومثاله (ألم يقل الله بنوع فخرنا في قرآنه سيروا إلى الحق وتجذوني معكم، إننا إذن لا نخاف من بذل دمننا دفاعاً عن الدين، والوطن، والحق في الحفاظ على شرفنا لنقتنا الثابتة بأن الله معنا) (جوردي غورغاس، 2013: 207)، وفي مقالٍ لحاجو آغا في مجلة هاوار حاول ربط مكانة الأغوات بالمشايخ في المجتمع الكردي (إن أي شخص يعرف جيداً التركيب المجتمعي في كردستان يعرف أن كل الحركات "الانتفاضات" القومية حدثت بمختلف نعوتهما إنما حدثت كلها بقيادة الأغوات والشيوخ)، وكان هناك تهجم مبطن على فئة الشباب المتعلم من خلال (إن شبابنا الذين لامسوا المداد "المتعلمين" استقرّوا في المدن الكبيرة والصغيرة وابتعدوا عن هويتهم الكردية، ولو أن هؤلاء اتحدوا مع الأغوات والشيوخ، وكافحوا سوياً، فإنه كان من المؤكد أنهم سيحرزون نجاحات "انتصارات" كبيرة إلا أنهم لم يفعلوا) (خليل علي مراد، 2012: 221-222)، وإذا كان خطاب حاجو في حقيقته دفاعاً عن سلطته كأغا إلا أنه يظهر في جانب آخر مدى المكانة التي كان يتبوؤها شيوخ الطريقة في الوسط الكردي، إلى درجة أن حاجو آغا حاول أن يقرن سلطته مع اسم الشيخ في سعيه للرد على فئة "متعلمة" هي في حقيقتها متحالفة معه ضمن خويبون أمثال الشاعر "جكر خوين" والدكتور نورالدين ظاظا وعثمان صبري، وغيرهم، ويبرز المقال محاولة استمالة المشايخ من جانب آخر للمنظمة. يبدو أنه رغم الخطاب الذي حاولت خويبون من خلاله استمالة مشايخ الطريقة إلا أنها لم تحقق النتائج المرجوة، وبقي مشايخ الطريقة خارج دائرة الأحداث السياسية للمنظمة، وكان توجه خويبون للتعاون مع فرنسا وبريطانيا، وفيما بعد مع الأرمن من خلال حزب "الطاشناق" نتائج السلبية في ابتعاد تيار المشايخ عن المنظمة، لا سيما المنظمين منهم سياسياً، وقد ساهم وجود تيار سياسي سوري معادٍ للانتداب الفرنسي إلى تشكل توجه جديد لطبقة المشايخ يتمحور حول "المناهضين للوجود الفرنسي في سوريا" وهو ما يؤيده حوار الشيخ أحمد الخزوني مع ضابط فرنسي حين طلب منه العون "فتوى" لضرب الثوار مقابل إغراءات مالية ومعنوية، فكان جواب الشيخ "إن ديني يمنعني من إعانتكم على إخواني المسلمين" وكان موقفه سبباً في نزع قرية الحصوية منه، تلك التي منحه إياها أحد شيوخ طيء (الكلمات القدسية، 12: 1979). كانت هناك علاقة قديمة تربط بين مشايخ آل حقي وآل بدرخان حين كان آل بدرخان أمراء على بوتان، واستمرت هذه العلاقة من خلال

¹⁴ كانت لجنة راوندوز تضم حسب التقارير البريطانية (1928-1929) الشيخ عبدالرحمن (أخو الشيخ سعيد)، الشيخ مهدي والشيخ علي رضا (ولدا الشيخ سعيد بيران) والشيخ عبدالله بن الشيخ عبدالقادر رئيس ثاني حكومة كردية مستقلة 1922م في العراق ونورخودا من شمديان، وحزني موكرياتي ناشر مجلة (زاري كرمنجي) وسيد طه (قائم مقام راوندوز منذ 1929، والشيخ أحمد البرزاني والشيخ علاء الدين، وحسب التقارير الفرنسية فإن الأعضاء الرئيسيين للجنة راوندوز هم: السيد طه، وعلي رضا وإسماعيل سمكو، وسيد قادر ونورخودا من شمديان، ومن المرجح أن تكون اللجنة استمرار للجنة أنقذوا كردستان. (جوردي غورغاس، 2013: 291).

المراسلات بين الطرفين حتى بعد انتهاء الإمارة، لكن لا يبدو أن جلادت وكاميران بدرخان قد وظّفا العلاقة في ظل وجود كلٍ منهما في خوبيون، واقتصرت على علاقاتٍ عابرةٍ تَمَّت الإشارةُ إليها في لقاء بين الشيخ إبراهيم حقي وجلادت بدرخان في دمشق بقدر.¹⁵ مع حالة الترهّل التي أصابت خوبيون بدأت ملامحُ تشكّل تيّارٍ سياسيٍ نقشبنديٍّ في الجزيرة السورية، وفق منهجٍ إسلاميٍّ، هذا التيارُ تبلورَ على شكل حزبٍ حمل اسمَ (هيووا) في فترة ما بعد الأربعينيات من القرن العشرين، وهو ما يبرّج وجودَ علاقةٍ تربطه بحزب هيووا الكرديّ في العراق¹⁶، ولم يكن رابطاً سياسياً بمقدار كونه رابطاً إيديولوجياً متعلقاً بالشعارات التي نادى بها الحزبُ في العراق من (توحيد كردستان وتحريها). ترأس الحزبُ الشيخُ أحمد بنُ الشيخ عبدالله الديرشوي¹⁷، وانتسب إليه طبقةٌ من الفقهاء الكرد من أبرزهم الشيخ إبراهيم تل شعيري، والملاّ طاهر إمام قرية تل زيارت أباسا، وحصل الحزب على تأييد مشايخ آل حقي وآل الديرشوي، كانت العلاقة الاجتماعية التي تربط بين عائلة الديرشوي وآل علواني مع شخصياتٍ قريبةٍ من الوسط السياسيّ دوراً مهماً في نشأة الحزب وظهوره أمثال الدكتور نافذ والدكتور نورالدين ظاظا¹⁸، توقّف نشاط الحزب في نهاية الأربعينيات من القرن العشرين بسبب عودة الشيخ أحمد الديرشوي إلى تركيا؛ لمرض ألمّ بوالده الشيخ عبدالله الديرشوي، لينتهي بذلك أولُ تجربةٍ سياسيةٍ لحزبٍ كرديٍّ إسلاميٍّ في الجزيرة السورية.

مشايخ الطريقة والاحتلال الفرنسيين

¹⁵ اللقاء وحسب ما نقله الشيخ عدنان إبراهيم حقي تم في الأربعينيات من القرن العشرين عندما كان الشيخ إبراهيم حقي في سيارته يسير بها في ساحة المرجة، شاهد الأمير جلادت بدرخان فأوعز إلى أبنه محمد زكي الي كان يسوق السيارة أن يتوقف ليسلم على الأمير، وعندما ترجل الشيخ من السيارة وتوجه إلى جلادت، سارع الأخير إليه ثم أراد أن يقبل يد الشيخ وعندما رفض الشيخ أصر الأمير وقال: "والله سأقبلها مثلما قبّل آبائي وأجدادي أيادي آبائك وأجدادك ولن أكون أقل احتراماً منهم لشيخ بوتان". الشيخ عدنان بن الشيخ إبراهيم حقي- تراجم بعض أجدادي وشذرات عن حياتهم المباركة وديوان مسرى الأشواق- ص24، 23- طبع سنة 1431هـ.

¹⁶ الحزب أسسه طلبة من أكراد العراق عام 1937م، بعد أن كان نواته عبارة عن جمعية سياسية اجتماعية سرية تحمل اسم (دار كه ر- الحطّاب) تيمناً باسم جمعية ماثلة في إيطاليا تحمل اسم الكاربوناري (الفحامين) وكانت تدعو إلى وحدة إيطاليا، وكان شعار الجمعية لكردية (تحرير الكرد وكردستان) وفي عام 1938م تحول إلى حزب برئاسة رفيق حلمي، يعتبر الحزب من أوائل الأحزاب السرية في كردستان، وتمتع بشعبية كبيرة جداً، ولعب دوراً مهماً في نشر الفكر القومي بين الكرد، كان له دور مساند في ثورة البرزاني 1943-1945م ويعتبر الحزب النواة التي انبثقت عنها الأحزاب القومية الكردية فيما بعد ومنه حزب البارتي الديمقراطي الكردستاني، ظهر في الحزب تياران اثنان أحدهما يساري والأخر يميني. م.م- كافي سلمان مراد الجادري- دراسة تحمل عنوان (الجمعيات والأحزاب الكردية في العراق "1921-1947")- مجلة الأستاذ- العدد 221- المجلد الثاني لعام 2017م-1437هـ.

¹⁷ ولد في جزيرة بوتان 3 آب 1922- 2017م، درس على يد الشيخ عبدالوهاب ثم انتقل إلى مدينة عامودا ودرس على يد الملاّ عبداللطيف الأومركي ثم قرأ على يد الشيخ سيدا عمر الزنكاني في تركيا وعلى يد إبراهيم السويق وإبراهيم القرسي، توجه إلى دمشق ودرس في مدرسة الغزاة الشرعية 1946-1947م عاد بعدها إلى تركيا، في عام 1963م أجازته الشيخ إبراهيم حقي في الطرق الخمس واستخلفه على منطقة الجزيرة (جزيرة بوتان)، القطوف الجنية- ص95-96-97.

¹⁸ المعلومات المتوفرة عن الحزب الذي أنشأه الشيخ أحمد الديرشوي ونشاطه السياسي من القلّة بمكان، لعدم تدوينها من جهة ولرحيل جميع الشهود على تلك الحقبة من جهة أخرى، والمعلومات الواردة في البحث تم الحصول عليها من طريق (الملاّ عمر محمد العليكي) من جهة، ومن الشيخ (برهان) نجل الشيخ أحمد الديرشوي في تركيا من جهة أخرى من خلال التواصل المباشر وعن طريق الهاتف.

سعت فرنسا إلى عدم التعرّض لمشايخ النقشبندية في الجزيرة، وحاولت أن تكسبهم كورقة ضغط ضدّ تركيا بشأن الخلافات الموجودة بين الطرفين، إلا أنّ تلك السياسة كانت تتخللها أحياناً حالة من التوتر تمثلت بنفي أو سجن بعض المشايخ وفقهائهم أو مريدوهم لعدم رضوخهم لسياسة فرنسا في تغليب عنصر ديني على آخر، أمرٌ كان يولّد بين الحين والآخر حوادث مؤلمة بين المسيحيين المؤيدين من قبل فرنسا والمسلمين (كحركة رافضة للاحتلال)، وكانت أبرزها تلك التي قامت في مدينة ديريك (المالكية)¹⁹ ومدينة عامودا حين تمّ قصف كلٍّ منها بالطائرات (خليل علي مراد، 2012: 220؛ محمد جمال باروت، 2013: 450).

كانت السياسة الفرنسية إزاء الكرد تهدف بشكلٍ أساسي إلى استعمال الورقة الكردية لابتزاز تركيا وإجبارها على قبول الشروط المعروضة عليها من قبل التحالف الفرنسي البريطاني، ومن مستلزمات هذه السياسة وجوب تحييد المشايخ الكرد لما لهم من سلطة دينية لا يمكن أن تتواءم مع السياسة المطروحة من قبل فرنسا، وبلورة رموز وطنية جديدة يمكن تسخيرها، والتحكّم بها من باشوات وأغوات الكرد، وعليه كان التقارب الأرمني الكردي، (الطاشناق وخويون)، والترويج للحلفاء في النشرات السياسية للمنظمة الكردية، وتجميل صورة الغرب (الحلفاء) بشكلٍ عام، منحىً أوجد في سوريا حركةً سياسيةً كرديةً هجينة وضعيفة جزئتها من هويتها الوطنية بشكلٍ كبير، وأظهرت القضية الكردية على أنها مشكلةً خارجيةً (خارج الحدود السورية)، وهو ما أثر على القرار الكردي في جانبٍ منه إلى يوم الناس هذا. كان مسلّك مشايخ النقشبندية ينحو باتجاه التيار المعادي للحكومة الفرنسية بشكلٍ واضح وكانت الرسائل التي يوجّهها بعض المشايخ للفرنسيين تحمل في طياتها نبرةً شديدة الإساءة للحكومة الفرنسية، ومن تلك الرسائل الشفهية تلك التي قالها الشيخ أحمد الخزوني أثناء لقائه الكولونيل الفرنسي في فترة نفيه (إنّ الرؤساء يجيئون إليكم، ويحسبون ذلك شرفاً لهم، أما أنا فأرى وأعدّ مجيبي إليكم نقصاً لشرفي ومنزلتي) (الكلمات القدسية، 1979: 11). يمكن إدراك كيفية استغلال الموقف الرافض لمشايخ النقشبندية للانتداب الفرنسي من خلال حالة الاستقطاب التي رافقت أول انتخابات برلمانية في سوريا عبر الشعاره الدينية (محمد جمال باروت، 2013: 406).

النسب الهاشمي والمهدوية لدى مشايخ الكرد النقشبنديين (الخرنوية)

شكّلت الأنساب جزءاً مهماً من التاريخ الإسلامي ومع نشاط حركة التدوين في العصر العباسي، والدور السياسي الذي بدأت تلعبه الأعراف الأجنبية (غير العرب) في الخلافة الإسلامية، ظهرت دراسات مهمة للمؤرخين بالعربية عن الكرد، وقد ربطت جميعها أصول الكرد بالعرب. كان أبرز المؤرخين حسب الباحث الأرمني أرشاك بولاديان في هذا المجال هما سحّم بن حفص (أبو يقطان)، وابن الكلبي في القرن الثامن والتاسع الميلاديين، ثم تبع كلاً منهما في ذلك ابن دريد، لتصبح نظرية الأصل العربي للكرد منتشرة في أوساط المؤرخين كإحدى أهم النظريات المعتمدة عليها²⁰، طبّقت نظرية الأصل العربي بعد ذلك على الأسر الكردية العريقة كالأسرة الأيوبية، لتتحول النظرية التاريخية إلى حقيقة بالنسبة لبعض

¹⁹ القصة التي أدت إلى حوادث قتل بين المسيحيين والكرد كما أوردها صاحب القطوف الجنية تعود إلى تشجيع الفرنسيين للمسيحيين بنهب مستودعات الأسلحة قبل وصول الحكومة الوطنية للسيطرة على المنطقة، وعندما قام المسيحيون بنهب المستودعات وأخذ الأسلحة المتواجدة فيها وقاموا بقتل الكرد الذين وقفوا ضدهم وهاجموا قوات الدرك المتواجدين فيها وقتلوا من استطاعوا الوصول إليهم، وفرّ ما تبقى من العناصر واحتموا بالشيخ عبدالله الديرشوي المتواجد في قرية (مصطفاوية)، وتم بعدها الاتفاق على صيغة ترضي الطرفين، ولكن انقلاب المسيحيين على الاتفاق ومساندة البريطانيين الذين سيطروا على المنطقة حينها معهم نتج عنها هروب الشيخ عبدالله الديرشوي خشية اعتقاله. القطوف الجنية- ص84، 83، 82.

²⁰ أرشاك بولاديان- الأكراد في حقبة الخلافة العباسية في القرنين 10-11 (ترجمة عن الأرمنية: الدكتور الكسندر كشيبيان)- ص83 وما بعدها ضمن فقرة نظرية الأصل العربي للقبائل الكردية في الخلافة العباسية ودوافع صياغتها)- الطبعة الأولى 2013- دار الفارابي (بيروت)- دار أراس (أربيل، إقليم كردستان)

العشائر الكردية التي ترجمته واقعاً من خلال تغيير نسبها الكردي إلى العربي، لا سيما تلك العشائر المحتكة بالعشائر العربية، وهو ما تؤكد اليوم الأنساب العربية لبعض العشائر الكردية الأصل، ويتوزع معظمها في جنوبي كردستان حيث الوجود العربي، وتقلص هذه النسبة كلما توجهت جغرافياً إلى الشمال. لم يقتصر التحول في النسب من الكردية إلى العربية على تلك العشائر التي تدين بالإسلام، بل تجاوزتها إلى العشائر اليزيدية التي ربطت نسبها بالعرب كنوع من إسدال الشرعية على معتقدها في الوسط الكردي، كونهم يشكلون أقلية دينية، وفي الوسط العربي المسيطر على الحكم. استمرت عملية التحول العرقي لدى الكرد المعتقدين بالإسلام إلى العربية عبر مراحل تاريخية، إلا أن هذا التحول في جزء منه بدأ ينحو إلى التتريك وبشكل جلي مع بدايات القرن العشرين، وبرزت لدى طبقة الباشوات والأمراء، لا سيما أولئك الذين تخرّجوا في المدارس التركية، ليصبح بعضهم عزاباً للقومية التركية مع نشوء الجمهورية وسقوط الخلافة العثمانية، هذا السياق في التحول لا يمكن فصله عن دائرة الدول القائمة على أسس قومية تمارس سياسة التتريك والتعريب بحق الكرد، كما لا يمكن فصله عن الشعور بعقدة النقص لدى بعض العشائر والعوائل الكردية من نسبها الكردي ضمن وسط قائم على ازدراء وإنكار الآخر، ناهيك عن عدم وجود كيان سياسي كردي يمكن الالتجاء إليه في إبراز الهوية القومية في ظل تصاعد القوميات.

لم تكن العائلة الخزنوية استثناءً من قاعدة التحول إلى النسب العربي رغم كونها تنتسب إلى عشيرة (عليكا) من قبيلة جبرانلي²¹ الكردية، هذا التحول بدا واضحاً في زمن الشيخ عز الدين

الخنزوي²² الذي تسلّم الخلافة بعد وفاة أخيه الشيخ علاء الدين²³ ولا يمكن فهم هذا التحول إلا في إطار الانفتاح والاندماج مع المحيط العربي من جهة، والتركي من جهة أخرى، وقد شكّلا خزاناً حيويًا من المریدين مع ما يضيفه هذا التحول للنسب الهاشمي من قدسية وقبول أكبر، وتزامن هذا مع وقت بدأ فيه الشيخ عز الدين ينشط في توسيع قاعدته من المریدين في تركيا، وهوما جعل النسب الجديد يشكّل جوازاً للعبور، وقبولاً أمام السلطات التركية التي فتحت أبواب الدعوة مشرعة أمامه بعد منع الأسرة رداً طويلاً من الزمن. بدأت الإصدارات المطبوعة من قبل المعهد الخزنوي التي ظهرت تباعاً مع إحياء ذكرى وفاة

21 العائلة تنتسب إلى عشيرة عليكا فرع (علي رشكي)، وحسب مارك سايكس فالعشيرة مع سبع عشائر أخرى وهي: أوخل، عرب آغا، توريني، أسديني (عزديني)، شيخكان، ماموكان، شادرلي وهي شيعية تشكل قبيلة جبرانلي، وقد كان الفرع الذي تنتسب إليه العائلة الخزنوية قد هاجرت في ظروف غامضة من مدينة بايزيد إلى طور عابدين، ويرجع نسب العائلة إلى (مير يعقوب)، وقد تم التوضيح سابقاً أن العائلة كانت في منطقة جبل إيلم المحاذية للحدود السورية التركية اليوم. الملا عمر محمد العليكي - راجع أيضاً للوقوف أكثر على العشيرة (مارك سايكس- القبائل الكردية في الإمبراطورية العثمانية- ترجمة أ.د خليل علي مرادي- ص 87-88- دار الزمان (دمشق)- الطبعة الأولى 2007).

22 الشيخ عز الدين بن الشيخ أحمد الخزنوي ولد في قرية خزنة عام 1925-1992م، تلقى علومه الشرعية على يد أخيه الشيخ معصوم وعلاء الدين الخزنوي، وتلقى بعدها خلافة الطريقة من والده الشيخ أحمد الخزنوي، وأخيه الشيخ علاء الدين، كان يلقب بذي الجناحين، استلم خلافة الطريقة الخزنوية بعد وفات أخيه الشيخ علاء الدين الخزنوي عام 1969م، وفي زمنه تم تحويل المدرسة الشرعية إلى معهد شرعي يضم آلاف الطلبة من جنسيات مختلفة. إمام الطريقة الخزنوية العارف بالله الشيخ عز الدين الخزنوي- ص 28، 29، 31، 61.

23 الشيخ علاء الدين بن الشيخ أحمد الخزنوي 1919-1969م، درس العلوم الشرعية في مدرسة والده في تل معروف، ونال خلافة الطريقة النقشبندية من الشيخ أحمد الخزنوي (والده)، وقد استلم خلافة الطريقة بعد وفاة شقيقه الأكبر الشيخ معصوم الخزنوي عام 1958م، وتميّز بزهد وورعه، أجاز عدداً مهماً من العلماء في خلافة الطريقة النقشبندية، تميّز عصره بزيادة كبيرة في عدد المریدين، وأجاز خلفاء كثر في الطريقة النقشبندية الخالدية.

الشيخ عز الدين الخزنوي تنشر النسب الهاشمي للعائلة كحقيقة ومسلمة تاريخية،²⁴ أما المهدوية²⁵ في التصوف الكردي بوصفها مرتبطة نوعاً ما بالنسب العربي، فقد ظهرت مبكراً في وسط النقشبندية الكردية في الجزيرة السورية، وكانت خلال حياة الشيخ أحمد الخزنوي، رغم أن العائلة الزيبارية العلوانية كانت مرشحة أكثر لظهور المهدوية بينهم لنسبهم العربي، ولعل ذلك يقودنا إلى افتراض لا يمكن تأكيده أو إثباته، وهو سؤال يراود مخيلة الكثيرين، هل كانت هناك إشارات للخزنوية في ادعاء ارتباطهم بالنسب العربي مبكراً أو لا؟ شكّلت المهدوية رمزاً للخلاص والعدالة، وظهرت في مراحل متعددة من تاريخ النقشبندية الكردية، وارتبطت بالحالة الثقافية المتردية، والتعصب للشيخ، وكانت تلقى رواجاً لدى الفئة الأكثر بؤساً وفقراً، ويمكن أن تصل الحالة إلى درجة من الغلو لدى المرید لا يمكن السيطرة عليها من قبل شيخ الطريقة نفسه، يشير دملوجي للأمر: "بدأ الأنصار ينظرون إلى شيوخهم في ضوء أن الإسلام لا يسمح بذلك والسبب الأساسي في تلك المعتقدات الفاسدة يُعزى إلى جهلهم الشديد بالإضافة إلى عزلتهم، مع ما رافق ذلك من إخلاص لا حدود له لشيوخهم (الحركة القومية، ؟: 522) لم يكن لمشايخ الطريقة علمٌ بكثيرٍ من الشطحات التي يقع فيها المریدون مع ازدياد أعدادهم، وفي حالاتٍ معينةٍ لم يكن يملك تغييرها بعد اطلاعها عليها، ولم يكن وسُم الشيخ أحمد الخزنوي بالمهدي المنتظر من قبل مریديه خارج هذه المعادلة الصعبة غير المفهومة من ناحيةٍ أخرى، لكن يبدو أن حالة الغلو في تعظيم الشيخ في وسط اجتماعي يغلب عليه الفقر والجهل تعطيه تصوراً مثالياً لدى المرید لا يمكن من خلاله قبول أي فكرة أو مقولة تستطيع أن تنتهيها؛ لأن ذلك يعتبر تنديساً للشيخ وانتقاصاً من مكانته، وعدم الخلاص من الأوضاع الصعبة التي يعانيها المجتمع، حتى لو كان المخالف للفكرة هو الشيخ نفسه! فالمرید هنا سيحاول أن يبرر مخالفة شيخه للهالة التي رسمها له في ذهنه، كون محاولته في التغيير لا تعدو سوى تواضع من الشيخ واتهام نفسه رغم كونه غير ذلك، وساعد هذا التصور المبالغة المستمرة من قبل المشايخ أمام المریدين في تحقير وتصغير أنفسهم على شاكلة ما كتبه الشيخ أحمد الخزنوي في إجازته لخلافة الشيخ عز الدين ابنه (كليب داركه حضرة أحمد)، وما كتبه الشيخ علاء الدين في وصيته بخلافة بعض مریديه في الطريقة (فإني كليب السدة السيدانية وبتيم العتبة الصيانية وخادم المدرسة الأحمدية، الذليل الفقير علاء الدين الحقيز... (عز الدين الخزنوي، 2004: 34-38)، هذا المنهج مازال مستمراً في الطريقة ويمكن أن يأخذ نمطاً يصبح فيه كلام الشيخ مجرد سياسة لرفع منزلته وليس بياناً لتواضعه، وشعوره بالتقصير الحقيقي أمام المرید. إن الحديث عن كرامات المشايخ يأخذ حيزاً مهماً لدى المریدين، وقصصه العادية تأخذ غالباً بعداً إعجازياً ومستوى لا يُدركه البسطاء من العوام، وتخصيص حيزٍ للكرامات في معظم مؤلفات المشايخ يزرع بشكل أو بآخر تلك الصورة القدسية للشيخ لدى المرید، وعليه يمكن إدراك العوامل التي تدفع المرید للغلو أحياناً كثيرة. مع وفاة الشيخ أحمد الخزنوي وقف ابنه الشيخ علاء الدين أمام المشيعين مخاطباً: هذا هو والدي الذي كنتم تقولون عنه: إنه المهدي المنتظر قد مات! فهل تصدقون الآن بأنه ليس المهدي المنتظر كما كنتم تروجون له²⁶؟ وكان الشيخ علاء الدين أدرك أن حادثة وفاة والده وحدها قادرة على تغيير الفكرة الخاطئة الموجودة لدى المریدين، لتنتهي مشكلة لم يكن من السهل حلها أو التخلص منها، ورغم ذلك استمرت حالة تقديس مشايخ الطريقة وإن كانت بنسب متفاوتة لدى المریدين، لتأخذ أشكالاً أخرى من الوقوف في حضرة الشيخ وهو جالس والبقاء واقفاً، وغض الطرف في مجلسه، والسعي إليه

24 الذكرى السابعة لرحيل الشيخ عز الدين الخزنوي- أصدرت المعهد الشرعي الخزنوي- ص14- طبع عام 1999م. الذكرى السنوية الثامنة لرحيل الشيخ عز الدين الخزنوي- أصدرت المعهد الشرعي الخزنوي- ص23- طبع عام 2000م.

25 نسبة إلى المهدي المنتظر والذي ورد ذكره في الحديث الشريف (لو لم يبق من الدنيا إلا يومٌ لطول الله ذلك اليوم حتى يبعث فيه رجلاً مبي - أو من أهل بيتي - يواطئ اسمه اسمي ، واسم أبيه اسم أبي يملأ الأرض قسطاً وعدلاً ، كما ملئت ظلماً وجوراً . وفي لفظ لا تذهب - أو لا تنقضي - الدنيا حتى يملك العرب رجلاً من أهل بيتي ، يواطئ اسمه اسمي). صحيح أبي داود، الصفحة أو الرقم 4282: خلاصة حكم المحدث : حسن صحيح، أخرجه أبو داود (4282) واللفظ له، والترمذي (2231) مختصراً.
26 أورد لي قصة الشيخ علاء الدين على قبر والده الملا عمر محمد العليكي.

على الرُّكْب لتقبيل يده، وربط الكلام بالشيخ في الوعظ والإرشاد، هذه الحالة شكّلت سلوكاً سلبياً رافق بعض المشايخ الكرد في الجزيرة السورية.

الزهد والإرشاد لدى مشايخ الكرد النقشبنديين

التصوّف بوصفه طريقة لتزكية النفس والزهد عن الدنيا لم يتحوّل في الحالة النقشبندية الكردية في سوريا إلى حالة فلسفية تُخرجها من فضائها المألوف إلى الغرابة المسلكية أو القوليّة، وهو ما منحها تقدير علماء على مستوى رفيع أمثال الدكتور محمد سعيد رمضان البوطي الذي وصف الطريقة بأنّها "تعدّ من أبعده الطرق الصوفية بحقّ عن البدع ومن أشدها تقيداً بالكتاب والسنة. حالة الزهد المُمارس من قبل مشايخ الكرد في الطريقة وأدت - رغم بساطتها - لدى كثير من المريدين نسجاً تمّ حياكته حول شخص الشيخ مشعباً بألوان القداسة والخيال المتجاوز أحياناً للمحسوس، وساعدت حالة الزهد، ورسوخ العلم لدى طبقة المشايخ الأوائل في انتشار الطريقة بشكل كبير في الجزيرة السورية مع بداية القرن العشرين وحتى أواخر الستينات، حيث يظهر من خلال مسلك مشايخ الطريقة في نيل الخلافة مدى المجاهدة التي ألزموا أنفسهم بها، فالشيخ أحمد الخزنوي استمرّ خمسة عشر عاماً يمارس التزكية على يد الشيخ ضياء الدين النورشيني في قرية نورشين حتى أذن له بتربية المريدين، مسافةً طويلةً بين قرية خزنة ونورشين كانت تُقطع سيراً على الأقدام في مرّات كثيرة، وعلى الجانب القريب من قرية تل معروف كان الشيخ إبراهيم حقي سليل العائلة التي نالت شرف الحصول على جبة ومسبحة وقلنسوة وسجادة مولانا خالد الشهرزوري ثم الاحتفاظ بها²⁷ قد وصل إلى خلافة الطريقة عن طريق الفرع الباصرتي²⁸، وما ميّز هذه المرحلة

عن غيرها وحتى نهاية الستينات بشكل جليّ هو نيل مشايخها للعلم الشرعيّ إلى جانب علم السلوك ممّا أسببهم حضوراً مميّزاً على الساحة الدعوية ليس في الجزيرة السورية فحسب، بل حتى على مستوى سوريا وخاصةً بين علماء دمشق، وإلى جانب هذه العوامل شكّل الإرشاد بين كرد الجزيرة عاملاً آخر في استمرارية الطريقة وانتشارها بين الناس، حيث شكّل المشايخ أينما حلّوا مجالس للقضاء لحلّ المشاكل التي تنشأ بين العشائر كجرائم القتل والخلافات التي لا يخلو منها المجتمع (عدنان حقي، ؟: 148) فضلاً عن المواعظ وتجديد التوبة من قبل الناس، ورحلات الإرشاد إلى القرى كانت معظمها مُحاطة بهيبة عدد المريدين المرافقين للشيخ، هؤلاء الذين تتجاوز أعدادهم المئات أحياناً، وتستمرّ الرحلات أياماً يتجول فيها الشيخ القرى كلّ عام مرّة أو مرّتين. تراجع الإرشاد بعد السبعينات من القرن العشرين نتيجة عوامل عديدة، وكان هذا التراجع في جوهره يمثّل تراجعاً لدور مشايخ الطريقة في المجتمع، وكان توقف عملية الإرشاد نتيجة عوامل عديدة أهمّها منغ السلطات السياسية التي لم تتّخر جهداً في سبيل ذلك.

تحولات النقشبندية الكردية بعد عام 1960 علمياً

كانت الفترة التي تلت نهاية الخمسينات من القرن العشرين قد بدأت مع ظهور تحولاتٍ مهمّة طرأت على النقشبندية الخالدية في الجزيرة السورية على الصعيد التعليمي والسياسي، فالمدارس الكردية التي استمرت عقوداً طويلة تُخرّج طلبة على مستوى عالٍ من التحصيل العلمي، والمعرفي بدأت تتقلص، فأجدى أهمّ

27 الشيخ محمد شفيق الزبياري- الأحوال الدرية والأخبار المسكية في السلسلة الزبيارية- ص92- مخطوط.
28 قرية باصرت (باسرت) بباء بعدها ألف وسين مهملة ساكنة وراء مفتوحة بعدها تاء، قرية تقع في جبال بوطان بين عشيرتي الحاج عليان والديرشوية وتمتد منطقة إرشاد مشايخها جنوباً إلى جبل سنجار وشمالاً إلى مدينة (وان)، وشرقاً القسم الغربي من مدينة الموصل، يفصل دجلة بينها وبين نينوى العائدة للشيخ السيد طه النهري، وقد شكّلت مركز خلفاء الطريقة النقشبندية في جزيرة بوطان القطوف الجنية- ص11، ويراجع أهمية سلسلة الطريقة فيها أيضاً إلى كتاب الأحوال الدرية- ص92.

العائلات المشيخية في الطريقة النقشبندية الخالدية في الجزيرة السورية، وهي الخزنوية، وفي عهد الشيخ عز الدين الخزنوي ألغت المدرسة القديمة في التعليم، وأسست أول معهد شرعي تحت مسمى "المعهد الخزنوي للعلوم الشرعية" (الطريقة النقشبندية الخزنوية،؟: 58)، هذه الخطوة رغم أهميتها وضرورتها المرئية، كان لها نتائج سلبية تمثلت في:

ضعف المناهج التعليمية مقارنة بالمناهج التي كانت تُدرّس في المدارس الكردية القديمة، وازدياد عدد الطلبة مع انكماش كبير في عدد النخب التعليمية تعليماً عالياً (إسلام جانكير، 2017)، على غرار الشيخ محمد أمين الحيدري، والملا أحمد زفكي، والملا عبدالله ملا رشيد الغزوي، والملا أحمد بالو، والملا القرطيني، ومحمد أمين الديواني وغيرهم، هؤلاء الذين تميّزوا بالثراء المعرفي والأدبي في مؤلفاتهم بالكردية والعربية.

الخروج عن الإطار الكردي في التدريس، نتج عنه إبعاد المؤلفات الكردية في التعليم، وتم الاستعاضة عنها بالمؤلفات العربية التي كانت سبباً في غلبة الطلبة الناطقين باللغة العربية على حساب الناطقين بالكردية. كان التحول في المجال التعليمي قد بدأ مبكراً لدى العائلة الخزنوية، حيث تم إنشاء أول مدرسة نظامية خاصة في القامشلي عام 1956م (كوني ره ش، 2012: 158) على يد الشيخ محمد معصوم الخزنوي²⁹، لتكون المدرسة الخاصة الأولى على مستوى الجزيرة السورية، لكن لم يتم الاستغناء معها

عن المدرسة التي كانت تعلم وفق المنهج الكردي رغم التوسع في بناء رياض الأطفال والمدارس والمعاهد، وعلى الطرف القريب كانت مشيخة العائلة العلوانية الزبيارية مستمرة حتى وقت متأخر في اتباع الطريقة القديمة في التعليم؛ لتكون مدرستهم آخر مدرسة في المنطقة، وكان عدد الطلبة ينقص طردياً مع كثرة المدارس النظامية التي تم إنشاؤها في الجزيرة السورية. مع استلام الشيخ محمد نوري الديرشوي³⁰ للخلافة النقشبندية، والإجازة العلمية، سعى إلى التدريس وفق المنهج الكردي القديم، ومع تخريجه أول

دفعة من الفقهاء الكرد توقفت المدرسة عن التدريس نتيجة الضغوط الأمنية التي مورست بحق الشيخ، ورغم التغلب على هذا المنع الأمني فيما بعد، إلا أنه امتنع عن التدريس بعدها. لعبت عوامل عديدة في تقلص واختفاء المدارس ذات المنهج الكردي في التعليم (كتيبي ريزي) كان أبرزها على الإطلاق ظهور المدارس النظامية وتنامي عددها، تلك التي شكّلت وجهة لطلبة العلم طمعاً بالامتيازات التي ينالها المتخرجون فيها مقارنة بالمدارس التقليدية للمشايخ الكرد، ففي عام 1944م كان مجمل عدد المدارس على اختلاف أنواعها النظامية والطائفية (71) مدرسة تضم (6570) طالباً، وفي عام 1952م وصل عدد المدارس الابتدائية وحدها إلى (270) مدرسة ضمت (18296) تلميذاً (محمد جمال باروت، 2013: 771)، هذه المسيرة المتسارعة في بناء المدارس، والتطور المدني في الجزيرة السورية لم يقابلها أي

²⁹ الشيخ محمد معصوم الخزنوي (1915-1958)، أكبر أولاد الشيخ أحمد الخزنوي وخليفته في الطريقة بعد وفاته، تعلم على يد والده، ونال على يده الخلافة في الطريقة النقشبندية الخالدية، اتصف بورعه وجرأته في الحق، أسلم الكثير من اتباع الديانات الأخرى على يده، وبجهوده تم إغلاق الكثير من دور الملاهي في مدينة القامشلي والحسكة، كان يلقب (بعمر بن الخطاب) كان شديداً على الأغوات والمخاتير، تميز بهذه ببناء المدارس ورياض الأطفال والمعاهد الشرعية، أسس الشيخ جمعية رابطة العلماء وأنصار الدين الإسلامي عام 1954 لتدافع عن حقوق العلماء والأئمة والخطباء، وتوسعت الجمعية في مهماتها وذلك بنشر العلم والمعرفة بمدارسها = الشرعية والوقوف في وجه الحملات التبشيرية. (علاء الدين جانكو، 2017).

³⁰ الشيخ محمد نوري الثاني الديرشوي (1928-2005) ولد في الموصل أثناء هجرة العائلة من جزيرة بوطان ثم استقر في قرية مرجة التي تبعد عن الشركة السورية للنفط كيلو مترات قليلة جنوباً، وأسس فيها مدرسة لتعليم الطلبة العلوم الشرعية، نال الخلافة في الطريقة النقشبندية الخالدية على يد والده الشيخ محمد رشيد الديرشوي، ونالها أيضاً من الشيخ علوان بن الشيخ إبراهيم حقي، درس على يد فقهاء ومشايخ الجزيرة، ونال الإجازة العلمية عام 1955م، له مؤلفات عديدة طبع بعضها وما زال بعضها مخطوطاً. القطوف الجنية-ص148 وما بعدها.

مشروع حقيقي من قبل المشايخ، سوى المدرسة الشرعية التي أسسها الشيخ عدنان إبراهيم حقي³¹ في القامشلي، وما كان من مشروع نهضوي حقيقي في زمن الشيخ معصوم الخزوني، ولكن هذا المشروع لم يستمر في زمن أسلافه على السوية ذاتها مما أنتج في الحقيقة هيكلية تعليمية هشّة وسطحية رغم أن عدد الطلبة كان قد ازداد أكثر مقارنة مع العهود السابقة، وقد لعب وصول حزب البعث والسياسة المتبعة في إضعاف التعليم الديني دوراً مهماً، كون النظام وجد في مشايخ الطريقة النقشبندية خطراً يهدد الأمن القومي العربي في سوريا، الأمر الذي جعله لا يتوانى في إضعاف هذه الشريحة وتقليص دورها في المجتمع الكردي، حتى أن بعض التوصيات الأمنية كانت تقترح بإبعاد العائلة الخزونية إلى منطقة نائية حتى لا يبقى لها أثر (محمد طلب هلال، ؟: 66).

الدور السياسي للنقشبندية الكردية في الجزيرة بداية الستينات من القرن العشرين

كانت قاعدة واسعة من العلماء والملالي الكرد قد تخرّجوا في الستينات من القرن العشرين لدى مدارس مشايخ النقشبندية في الجزيرة السورية، هؤلاء حملوا معهم شعوراً قومياً كان يزداد مع

المتغيرات التي تحدث في المنطقة، وبعض هؤلاء كان ينحدر من أسر خاضت تجربة نضالية مريرة في سبيل نيل الحقوق الكردية في أجزاء من كردستان، وهذا الشعور القومي اصطبغ بلون معين في جزء مهم منه، مثلته البرزانية في شخص الملا مصطفى البرزاني (محمد طلب هلال، ؟: 21) تحديداً، لتأخذ شكل الهوية القومية لدى شريحة واسعة من طلبة العلم والفقهاء والملالي الكرد، فالملا عبدالله محمد رشيد الغزوي³² أحد تلامذة العائلة الخزونية وأحد المدرسين في مدرسة تل معروف بعد نيله للإجازة العلمية

يبين "كيف أن الناس كانوا يسألونهم في الحج: من أنتم؟ فنخبرهم أننا كرد، كانوا يسألون: ومن هم الكرد؟ كنا نقول: البرزاني" هذا الجواب عن سؤال الهوية، كان سائداً لدى الكرد في الجزيرة السورية، لكنّه حمل نوعاً ما رابطاً مقدساً في الوسط الديني، وكأنه يمثل علاقة ما بين المرید وشيخه. شكّلت ثورة الملا مصطفى البرزاني عام 1961 منعطفاً هاماً على صعيد إحياء الشعور القومي لدى كرد سوريا، وأيدها معظم مشايخ النقشبندية الكردية في الجزيرة السورية من منطلق قومي وديني، وسعى الكثير للانضمام إليها على صعيد طبقة الفقهاء والملالي الذين كان نشاطهم يزداد ضمن صفوف الحزب الديمقراطي الكردستاني (البارتي- سوريا) الذي تأسس عام 1957م، وهذا النشاط الحزبي كان مرتبطاً بعلاقة الأسرة البرزانية للنقشبندية بالحزب نوعاً ما. كان إتقان اللغة العربية ضرورياً لقراءة النشرات الحزبية، ونتيجة نقص المتعلمين بين الكرد كان الملالي والفقهاء يستون هذا العجز، حاول النظام الحاكم في سوريا ضرب ثورة الملا مصطفى البرزاني وإيجاد شرح بينها وبين المؤيدين لها بين كرد سوريا من خلال ربطها بالشيوعية، ومن ثم إجبار المشايخ على تكفير قائدها، إلا أن جميع المشايخ رفضوا تكفير البرزاني (محمد طلب هلال، ؟: 66) ومنهم الشيخ محمد زكي بن الشيخ إبراهيم حقي، وقد أدى هذا الرفض إلى سجن

³¹ الشيخ عدنان إبراهيم حقي (1931-2015) ولد في قرية جفتك (تل أبو ظاهر) من قرى الموصل، أثناء فرار العائلة من تركيا، وهو رابع إخوانه، نال شهادة السرتيكا في 1945م ثم انتقل إلى دمشق، وانتسب إلى ثانوية الغراء الشرعية ثم انتقل إلى معهد التوجيه الإسلامي والتي كان يشرف عليها الشيخ حسن حبنكة الميداني، تخرج من المعهد سنة 1958م، وفي عام 1959م انتقل إلى مصر ليدرس في كلية الشريعة والقانون في الأزهر الشريف، وتخرج منها 1965موسافراً إلى السعودية ثم عاد إلى سوريا ليعمل في مجال التدريس، له مؤلفات عديدة في الحديث والعروض والتصوف. (عدنان حقي، ؟: 213-214).

³² ملا عبدالله ملا رشيد الخرزاني (الغرزاني) 1921-2010 شخصية وطنية ودينية له مؤلفات عديدة بالكردية والعربية، التحق بثورة أيلول التي قادها الملا مصطفى البرزاني وعمل قاضي فيها، تميّز بعلمه وإجازته لكثير من الفقهاء، منع من الخطابة في عدة مرات بسبب خطبته بالكردية، دفن في حي الهلالية. علاء الدين جاتكو- إسهام الكرد في الحياة الروحية والدراسات الإسلامية في سورية

العديد منهم أمثال الشيخ عز الدين الخزنوي والشيخ محمد نوري الديرشوي وغيرهما. في عام 1958م كانت الحكومة المصرية إثر خلافات بينها وبين النظام العراقي قد منحت ساعة باللغة الكردية في إذاعة صوت القاهرة، وكان الشيخ عدنان الشيخ إبراهيم حقي من العاملين فيها، مستفيداً من إقامته في مصر للدراسة (عدنان حقي، ؟: 213)، هذا النشاط القومي المحموم في الجزيرة السورية من قبل المشايخ، وفقهائهم ومريديهم وصل إلى مرحلة أفلقت الاستخبارات السورية، حتى الزكاة التي يتم جمعها من قبل المشايخ يتم إرسالها إلى الثورة التي يقودها الملا مصطفى البرزاني، مما استدعى الضابط محمد طلب هلال أن يصف الشيخ الخزنوي بالبرزاني (الثاني) ويقترح في توصياته من خلال الدراسة السيئة الصيت التي كتبها عن الكرد في الجزيرة السورية أن يتم إحجام وإنهاء دور مشايخ الطريقة النقشبندية الكرد من خلال "اقتلاعهم من الجزيرة فوراً وإبعادهم عن المراكز التي ينشطون فيها؛ لأنَّ خطرهم استقل وعظم" (محمد طلب هلال، ؟: 66)، وفي جانب آخر يبين محمد طلب هلال دور الرابطة الإسلامية في كسب تعاطف العرب إلى جانب الكرد في نيل حقوقهم المشروعة للدفاع عن هويتهم وأرضهم أثناء حوارها مع أحد قيادات الإخوان المسلمين، هذه الرابطة التي رفضت بدورها فكرة إنهاء الكرد ومشروعيتها قتلهم من خلال رد الأخير على هلال بأنه "لا حاجة لسفك دماء المسلمين" (محمد طلب هلال، ؟: 46)، لا شك أنَّ تعاطف دور الدين في الجزيرة السورية نتيجة جهود مشايخ الطريقة النقشبندية أدى بدوره إلى التقارب بين الكرد والعرب وكان هذا التقارب على المستوى السياسي يشكل خطراً بحسب ما أورده طلب هلال، فجميع الأحزاب الإسلامية في الجزيرة السورية لا توافق النظام في توجيهه ضد الكرد (عدنان حقي، ؟: 47)، أمر جعل النظام يسعى جاهداً إلى تقليص دور الإسلام في الحياة العامة في الجزيرة السورية، وهو ما يؤكد طلب هلال بالقول في دراسته "يجب ألا نعتبر الرابطة الدينية في نظرنا لهم... لا فرق بينهم وبين إسرائيل رغم الرابطة الدينية فإنَّ يهودستان وكردستان صنوان... تلك هي النظرة الصحيحة التي منها نشرع في رسم الخطة العامة لمقاومة الخطر الداهم (عدنان حقي، ؟: 20)، هذه الخطة تم تنفيذها على أرض الواقع في الجزيرة السورية، وامتد تأثيرها إلى عامة سوريا. بلغ نشاط المشايخ والفقهاء والملالي الكرد النقشبنديين أوجه في مرحلة الستينات وما قبلها من خلال المشاركة في تأسيس الحزب الديمقراطي (البارتي) الكردستاني أمثال الشيخ محمد عيسى سيدا القره كوي³³، أو الانضمام لصفوفه كالشيخ

عبدالرحيم بن الشيخ رشيد الديرشوي، إلا أنه تم توجيه نقد لإحدى أهم العوائل الكردية النقشبندية وهي الخزنوية من قبل سكرتير الحزب التقدمي الكردي في سوريا عبدالحميد حاج درويش، حال كونه أحد مؤسسي الحزب البارتي وذلك في روايته التي يقول فيها "من بين الجهات التي وقفت بعناد ضد وجود حزبنا (البارتي الكردستاني)، هي "رابطة علماء الدين الإسلامي" التي تم تشكيلها بعيد تأسيس حزبنا من

³³ ولد الشيخ محمد عيسى سيدا عام 1924. والده الشيخ محمود القره كوي من شيوخ سلسلة الطريقة النقشبندية، وفي حوالي عام 1931 استقرت عائلته في قرية تل ليلون/ تل ليلون ناحية الديرشوية محافظة الحسكة. بنى مدرسة شرعية في قرية كركوند، وكان يربي فيها الطلاب على تزكية النفس وتلقي العلوم الشرعية والدراسات اللغوية. سعى جاهداً للإصلاح بين الناس، ونشر روح التسامح، وبذلك ازداد تأثيره ونفوذ بين قطاعات كبيرة من الأكراد، واستطاع أن يخرج دفعات من الطلاب المشبعين بالروح الإسلامية، والقيم الكردية، والقدرة على تقبل الآخر والتعايش المشترك. تعلم القراءة والكتابة باللغة الكردية في صغره، وفي مرحلة شبابه الأولى احتك بالشخصيات الوطنية الكردية المختلفة من أمثال جلادت بدرخان بك وملا حسن كرد وعبد الرحمن علي يونس لقد سعى الشيخ محمد عيسى بخلاف كثير من العلماء الكرد في سورية للخوض في العملية السياسية، إلى جانب توجهه الروحي، ففي السابعة عشرة من عمره انتسب إلى جمعية خويبون، وفي أثناء العدوان الثلاثي على مصر عام 1956 كان يلتقي بأبناء الأسرة الديرشوية في مصر للتباحث حول تأسيس تنظيم كردي في سورية، وفي عام 1957 أسس الحزب الديمقراطي الكردي في سورية (البارتي) وكان له الدور البارز والأكبر فيه، حين سخر إمكاناته المادية الكبيرة وتأثيره اللامتناهي في قطاعات واسعة، وفي أواخر عام 1963 حكم عليه بالسجن لمدة عامين، فانتقل إلى لبنان، وبقي هناك سنتين قبل أن يعود إلى سورية في إثر صدور العفو العام. ومن ثم انقطع نشاطه السياسي، وتركز جهده على النواحي العلمية والروحية. توفي في 31 أيار/مايو 2001 في مدينة الحسكة إثر مرض ألزمه الفراش لمدة سنة تقريباً، ودفن بجوار والده الشيخ محمود القره كوي في مقبرة مولانا الشيخ خالد في مدينة دمشق. إسهام الكرد في الحياة الروحية والدراسات الإسلامية في سورية. (محمد حصاف، 2017: 148).

قبل المرحوم الشيخ عز الدين الشيخ أحمد الخزنوي، وكان الهدف من تشكيل هذه الرابطة معاداة حزبنا بشكلٍ أساسي، وقد انضم عددٌ كبيرٌ من المالكي والشيوخ ورجال الدين إلى هذه الرابطة وحاربوا حزبنا بجميع الإمكانيات المتوفرة لديهم... ولم يمض وقتٌ طويلاً حتى باءت جهودها بالفشل وتوارت الرابطة عن المسرح نهائياً ولم يبق لها أثرٌ يُذكر (محمد حصاف، 2017: 248)، هذه الرواية كان يمكن التغاضي عنها، ولكن اقتباس بعض الباحثين البارزين لها أمثال الدكتور إسماعيل محمد حصاف، وجمال باروت في معرض استشهادهم للأطراف المعادية للحزب البارتي الديمقراطي الكردستاني ألزمني الوقوف عندها قليلاً وبيان المغالطات التي وقع فيها عبد الحميد حاج درويش، فالرابطة التي يتحدث عنها هي "جمعية رابطة العلماء وأنصار الدين الإسلامي" وليس كما أورد اسمها عبد الحميد حاج درويش، والجمعية أسسها الشيخ معصوم الشيخ أحمد الخزنوي، وليس الشيخ عز الدين الخزنوي الذي تسلم خلافة الطريقة النقشبندية عام 1969م، أي بعد تأسيس الحزب الديمقراطي باثني عشر عاماً، وكانت الجمعية قد تأسست عام 1954م، أي قبل تأسيس الحزب الديمقراطي بثلاث سنوات، وليس كما أورد عبد الحميد بأنها تأسست بعد نشوء الحزب، والرابطة كان هدفها الدفاع عن حقوق العلماء والأئمة والخطباء، وتوسعت الجمعية في مهماتها، وذلك بنشر العلم والمعرفة في مدارسها الشرعية والوقوف في وجه الحملات التبشيرية من خلال إنشاء رياض الأطفال وإنشاء المدارس الإعدادية والثانوية وفروعها الشرعية والأدبية والعلمية. لقد أقامت هذه الجمعية دوراً لإيواء العجزة واليتامى، يتلقون فيها الرعاية من دون المساس بكرامتهم، ولم تنته الجمعية كما أورد عبد الحميد حاج درويش بعد فشلها في القضاء على الحزب، لكن تم إغلاقها بأمر مباشر من النظام الحاكم (علاء الدين جانكو، 2017) كسياسة ممنهجة في إضعاف دور المشايخ النقشبندية في الجزيرة السورية. بدأ الدور الذي لعبه علماء ومشايخ النقشبندية، والنشاط القومي الذي صاحب فترة الستينات والسبعينات بالانحسار والانكماش في فترة الثمانينات والتسعينات حتى ظهور الشيخ محمد معشوق الشيخ عز الدين الخزنوي³⁴ على الساحة السياسية كأبرز الوجوه الإسلامية المنحدرة من أسرة

نقشبندية، هذا الانحسار تزامن مع وفاة الملام مصطفى البرزاني عام 1979م، وتشكلت مع الأيام حالة تُشبه القطيعة السياسية بين مشايخ النقشبندية وبين الأحزاب الكردية السياسية، ولم تكن هذه العلاقة تتعدى في أحسن الأحوال لقاءاتٍ غير منسقة بين الطرفين، وأصبحت بعض الأسر النقشبندية الكردية كالخزنوية ترفع شعار "لا أستغل بالسياسة ولا أتدخل بالشؤون السياسية" كلام صرح به الشيخ عز الدين الخزنوي³⁵.

الخلافات بين أفراد أسرة المشيخية النقشبندية الكردية في الجزيرة السورية

في ظل توريث مشيخة الطريقة النقشبندية، وانحصار أمرها بيد الشيخ المتسلم زعامة الطريقة، وعدم وجود أي مجلس أو هيئة مستقلة تبت في أهلية الشيخ الجديد، ومع ازدياد الثروة المالية لبعض الأسر المشيخية، بدأت ملامح أول خلافٍ لدى مشايخ النقشبندية الكردية في الجزيرة السورية مع وفاة الشيخ علاء الدين الخزنوي عام 1969، وتولى الشيخ عز الدين الخزنوي الخلافة والإرشاد، وكان طرفا الخلاف أولاد الشيخ محمد معصوم الابن الأكبر للشيخ أحمد الخزنوي، وعمهم الشيخ عز الدين، وتمحور حول نصيب أولاد الشيخ محمد معصوم في ثروة العائلة التي كانت تنتمي بشكل ملحوظ، ووصل الخلاف

³⁴ الشيخ محمد معشوق الخزنوي (1958-2004) درس الابتدائية في مدرسة قرية تل معروف ونال الإعدادية من معهد الخزنوي للعلوم الشرعية عام 1974 ونال الثانوية عام 1977، التحق بمعهد (الأمينية) في دمشق ليتخرج منها 1978، وانتقل بعدها للدراسة في جامعة المدينة المنورة ليتخرج منها عام 1084، نال الماجستير من كلية الأزاعي، ثم الدكتوراه من جامعة كراتشي الإسلامية في باكستان، لقب بشيخ الشهداء بعد وفاته في ظروف غامضة تم اتهام المخابرات السورية فيها، له مؤلف وهو كتاب (ومضات في ظلال التوحيد) وهو مطبوع تناول فيه مسائل العقيدة الإسلامية ومحاربة الانحرافات.

³⁵ إمام الطريقة النقشبندية الشيخ عز الدين الخزنوي- ص130.

الدائر إلى مرحلة من الحساسيّة إلى أن توسّط بينهم نجلُ الشيخ ضياءَ الدين النورشينيّ (حضرت)، ثمّ تبع أولاد الشيخ محمد معصوم أولاد الشيخ علاء الدين، ورغم انتهاء الخلاف حول الميراث بين أفراد الأسرة الواحدة إلا أنّ آثاره لازمت العائلة، ثمّ نشب بعد ذلك خلافٌ بين الشيخ عزّ الدين وولده الشيخ محمد معشوق الخزنويّ، وبرز الخلافُ هنا على منهج المعهد الخزنويّ للعلوم الشرعيّة، والدعوة عموماً³⁶ مما سبّب قطيعةً بينه وبين والده، ليهجر الابنُ الجزيرة السورّيّة إلى إدلب، ثمّ يعودُ بعد وفاة والده إلى القامشلي، ويستقرّ فيها حتّى استشهاده. وصلت الخلافاتُ داخلَ العائلة الخزنويّة إلى مرحلةٍ متقدّمةٍ بعد وفاة الشيخ عزّ الدين الخزنويّ وتنصيب ولده محمد³⁷ للخلافة والإرشاد، وكانت الأكثرَ خطورةً على بنية العائلة الخزنويّة؛ لأنّها قسّمت الأسرة والمريدين إلى فريقين متناجرين، وكانت بين الشيخ عبدالغني الخزنويّ³⁸ وابن أخيه محمد على أحقيّة رئاسة المشيخة النقشبندية بعد الشيخ عزّ الدين، حيثُ كان الأخيرُ قد كتب في وصيّته خلافة ولده له في التوجيه والإرشاد الطريقة (النقشبندية الخزنوية، 9: 179)، في حين كان الشيخ عبد الغني المُستبعدُ من قبل أخيه يرى أحقيّته في الخلافة حال كونه ابنَ الشيخ أحمد الخزنويّ، وقد أوصى الأخيرُ بتسلسل أبنائه في الخلافة من بعده، وهم على الترتيب: الشيخ محمد معصوم، ثمّ الشيخ علاء الدين، ثمّ الشيخ عزّ الدين، ثمّ الشيخ عبد الغني الخزنويّ، من دون تدوين الوصيّة، وفي ظلّ وقوف الفريق الأكثر نفوذاً مع الشيخ محمد، ووجود وصيّة من والده انقسم على إثرها أتباع العائلة إلى فريقين: فريق بايع الشيخ عبدالغني الذي اتّخذ من قرية خزنة مركزاً له، وفريق آخر بايع الشيخ محمد الخزنوي الذي اتّخذ قرية تل معروف مركزاً له؛ لتشهد العائلة بعدها استقطاباً حاداً بينهما في ضمّ أكبر عددٍ من المريدين وطلبة العلم، ولم يخلُ الأمرُ من مشاجراتٍ وصدّاماتٍ بين الطرفين بين الحين والآخر.

استمرّ الخلافُ بعد وفاة الشيخ محمد³⁹، بين خليفته وابنه الشيخ محمد مطاع⁴⁰، وعمّه الشيخ عبدالغني الخزنويّ، وكان لخلافٍ آخر بين الشيخ عبدالله بن الشيخ عزالدين وابن أخيه الشيخ محمد مطاع على زعامة الطريقة دوراً سلبياً في تمزّق العائلة أكثر لينتقل الشيخ محمد مطاع على إثره من تل معروف إلى قرية تل عرفان⁴¹، ويؤسّس فيها معهدَه الشرعيّ، وتكوّن - أعني القرية - مركزاً لدعوته، ثمّ انتقل إلى تركيا ليستقرّ فيها مؤخراً، وانتقل الشيخ عبدالغني أيضاً إلى تركيا ليترك نهائياً قرية خزنة مركزَ دعوته في الجزيرة السورّيّة، وقد تعرّضت قرية تل معروف عام 2014 لهجومٍ من قبل عناصر الدولة الإسلاميّة

³⁶ إسهام الكرد في الحياة الروحية والدراسات الإسلامية في سورية.

³⁷ محمد بن عز الدين الخزنوي (1949-2005) ولد في قرية تل معروف، وتعلم على يد والده الشيخ عزالدين وفي المعهد الشرعي الخزنوي، استلم مشيخة الطريقة بعد وفاة والده عام 1992م، في عصره حدث أكبر خلاف بين العائلة الخزنوية وعلى إثرها انقسمت الأسرة الخزنوية إلى فريقين، توفي أثناء زيارته لأداء شعائر العمرة في حادث سير مع بعض أفراد أسرته سنة 2005.

³⁸ الشيخ عبدالغني ابن الشيخ أحمد الخزنوي ولد في قرية خزنة سنة 1349هـ 1930م، أخذ العلوم الشرعية على يد الشيخ عبدالله القرطبي خليفه الشيخ علاء الدين الخزنوي هو الابن الرابع للشيخ أحمد الخزنوي، وهو الأخ غير الشقيق لأخوته من والده، والأصغر سنّاً، يتمييز بأخذه العلوم التقليدية، ووجود مشايخ مجازين على درجة عالية من العلم يقفون معه في خلافة مع ابن أخيه. محمد شريف الباتيركزي إمام وخطيب في نصيبين-هدية الحبيب بين السائل والمجيب- ص38- مخطوط.

³⁹ تضاربت الأقوال في سبب وفاته، ولكن لا أعتقد بصحة رواية اغتياله، ومبنى رواية اغتياله جاءت كون الحادثة تمت بعد استشهاد الشيخ محمد معشوق الخزنوي، واتهام الشيخ محمد بها، ولكنه اصدر بياناً ينفي ذلك.

⁴⁰ تسلّم خلافة الطريقة بعد وفاة والده بوصية أوصى بها، تعلم العلوم الشرعية في المعهد الخزنوي، ثم كلية الدعوة في لبنان.

⁴¹ تقع القرية غرب مدينة الحسكة بـ26 كم، أسس فيه الشيخ معهد تل عرفان للعلوم الشرعية عام 2007، تضم اليوم مئات الطلبة الذين يدرسون العلوم الشرعية.

، وتمّ على إثره تفجيرُ مرافقِ مشايخ العائلة، وانتهاكِ حرمةِ مسجدها، قبل أن يتمّ إخراجهم منها⁴². هذه الخلافاتُ البيئية بين أفراد العائلة أضعفت نفوذها في سوريا، على خلاف ما كان في تركيا، حيث كان يزداد بشكلٍ ملحوظٍ، حتّى وصلت المدارسُ الشرعية التابعة للشيخ محمد مطاع وحده إلى ما يقارب مئة مدرسة، وبلغ متوسط عدد الطلاب في كلّ مدرسة ما بين الأربعين والستين طالباً⁴³.

أبرز المعارضين للطريقة النقشبندية الكردية في الجزيرة السورية

لا يمكن وضع المعارضين للطريقة النقشبندية في خانة واحدة، وعليه ينقسمون إلى أربعة فريقي:

الفريق الأول: شكّل هذا الفريق اتجاهين، أحدهما تمثّل في معارضة جزئية، وكان أبرز وجوهها الدكتور محمد سعيد رمضان البوطي من خلال إنكاره الرابطة الشريفة سلوكاً يسلكه المريذ أثناء الدعاء والذكر⁴⁴، وقد أحدث إنكار الدكتور محمد سعيد رمضان البوطي لمكانته العلمية، ونفوذه في الوسط الديني ردة فعلٍ عنيفة من قبل مشايخ الطريقة في الجزيرة السورية، حيث تمّ جمع كتب الدكتور "فقه السيرة النبوية" تلك التي كانت تُدرّس في المعهد الشرعيّ الخزنوي في ساحة المعهد وحرقها جميعاً، كما أنّ الشيخ محمد نوري الديرشويّ وخلال سعيه طبع كتاب "بغية الواجد" شاطر الشيخ محمد عز الدين الخزنوي في رأيه إلى ما ذهب إليه في بيان ما وقع فيه الدكتور محمد سعيد من خطأ في تهجمه على الرابطة⁴⁵، ووجوب رجوعه عن خطئه، لكن لا يبدو أنّ الدكتور رجع عن موقفه. والشخصية المعارضة الثانية كان الشيخ محمد معشوق الخزنوي، وتنبع أهمية معارضة الشيخ معشوق حال كونه تربي في وسط عائلة نقشبندية، وينتمي إلى أهمها نفوذاً وانتشاراً في سوريا، فقد أحدثت معارضته منهج وسلوك مشايخ الطريقة أثراً كبيراً في صفوف مريدي الطريقة النقشبندية الخزنوية، وكانت بداية معارضته في زمن والده الشيخ عز الدين الخزنوي، ونجم عن هذه المعارضة اعتزال الشيخ معشوق لوالده، ثم هجرته إلى إلبلب، ليبقى فيها حتّى وفاة والده، ويعود إلى مدينة القامشلي، وحين عودته عام 1992 ظهرت معارضته جلية، وألّف فيما بعد أهم كتبه وهو "ومضات في ظلال التوحيد" كتاب تناول العقيدة الإسلامية ومبطلاتها، والأعمال والاعتقادات التي تُوقع المسلم في الشرك، وكان لذكره الخزنوية في معرض نقده (محمد معشوق، 2004) أهمية بالغة، كونه ينتمي إلى العائلة ذاتها، وهو ما ولد غضباً كبيراً في أوساط مريدي الخزنوية، وكانت السلطة الحاكمة في سوريا لهم بالمرصاد، فاستغلّت هذه الخلافات من خلال توجيه تهمة تصفية الشيخ معشوق الخزنوي عام 2005 إلى مريدي أخيه في تل معروف.

الفريق الثاني: وهو الأخطر على بنية الطريقة النقشبندية على الإطلاق، ومثلته السلطة السياسية في سوريا مع الستينات من القرن العشرين، من خلال الدراسة الأمنية التي وضعها الضابط الأمني محمد طلب

⁴² شهدت القرية هجوماً من قبل عناصر الدولة الإسلامية في العراق والشام (داعش) في شهر آذار عام 2014م، تم تفجير مرافق أئمة مشايخ العائلة الخزنوية في الهجوم، وتدميراً للمسجد، تم إخراج عناصر الدولة من قبل وحدات حماية الشعب الكردية في نفس العام.

⁴³ من خلال متابعة برنامج (سيديا) والذي يعرض على قناة (TRT الكردية).

⁴⁴ الرابطة من الأعمال الرائجة في الطريقة النقشبندية، وهي عبارة عن ربط القلب بالشيخ الكامل المكمل على وجه المحبة، والإنسان لا يخلو من رابطة ما فمن مرابط لماله ومن مرابط لحرفته ومن مرابط للنساء، ومن مرابط لأصحابه وأخذانه إلى غير ذلك، فالرابطة في اصطلاح الصوفية ليست إلا عبارة عن نفي الروابط في القلب وصرافها عنها، وجمعه على رابطة الشيخ وتخيل كأنه معه بغية الواجد- ص10

⁴⁵ هذا الرد من الشيخ محمد نوري الديرشوي وتفاصيل لقائه مع الشيخ محمد عز الدين وجدته من خلال ثلاث وريقات مطبوعة للشيخ محمد نوري الديرشوي.

هلال، وقد استطاع النظام أن يقلص الدور السياسي للنقشبندية الكردية في الجزيرة السورية بشكل رئيس، وأوجد نقشبندية كردية جوفاء سياسياً، بعيدة عن محيطها الاجتماعي.

الفريق الثالث: تشكل هذا الفريق من المعارضة مع بروز الوعي القومي الكردي، وعملية تعليب النقشبندية الكردية في الجزيرة السورية من قبل النظام، واتجاه بعض الأسر النقشبندية إلى تجاهل معاناة الشعب الكردي في سوريا، ومن هنا يمكن القول: إن هذا الفريق مثله الوسط القومي الكردي الغاضب من الدور السياسي السلبي لمشايخ الطريقة، وكان للأحزاب السياسية الكردية دور إضافي في بلورة الفكرة القائلة "الدين سبب رئيسي في تخلف المجتمع الكردي وعدم نيّله حقوقه"، وغرسها في ذهنية المجتمع الكردي، الأمر الذي أوجد فكرة سلبية تجاه من يمثل الإسلام، ومعلوم لدينا أن سهام هؤلاء كانت موجّهة إلى مشايخ الطريقة الذين يمثلون الدين في المجتمع.

الفريق الرابع: هم مريدو الطريقة نفسها، وتحوّل الطريقة لديهم إلى تعصب لأسرة معينة ورفض النقشبندية الخارجية عن إطارها، أمرٌ أوجد من جهته تقدساً خاطئاً وسلوكاً منحرفاً ألحق انتقادات كبيرة للطريقة ودورها في تجهيل المجتمع، وهذا النوع وإن كان داخل الطريقة ويمثل قاعدته إلا أن دوره السلبي شكّل في حقيقته معارضة غير مباشرة للطريقة النقشبندية، وهو ما جعل الشيخ معشوق الخزنوي يهاجمها بقوة "ونظراً لكثرة هؤلاء العوامّ وامتلاك بعض منهم الجاه والندى والثروة وتأييد الحكام والساسة لهم لسهولة انقيادهم واستغلالهم، كلُّ هذا دفع بعض ضعاف النفوس من أدعياء العلم إلى مسامرة هؤلاء الجهلة وتبرير تصرفاتهم... فكانت النتيجة بعد ردح من الزمن أن انعكست دعوة الشيخ رحمه الله، رأساً على عقب" (محمد معشوق، 2004: 7).

النقشبندية الكردية مع نهاية القرن العشرين، وظهور الشيخ محمد معشوق الخزنوي

شهد العقدان الأخيران من القرن العشرين طلاقاً بين مشايخ الكرد النقشبنديين والسياسة، ولم تكن العلاقة تتعدى حالة التضامن غير المُعلن عنها إزاء أبناء جلدتهم من الكرد في نيل حقوقهم، ورغم إعلان الأسرة الخزنوية ابتعادها عن السياسة إلا أن إحياء ذكرى وفاة الشيخ عز الدين الخزنوي، وخليفته الشيخ محمد مطاع الخزنوي، أضحت مناسبة تروّج في جانب منها لجهات سياسية معينة⁴⁶، وكانت الهوة تزداد مع الأيام بين الأسرة ومحيطها الكردي الذي خرجت من رحمها، وعلى الطرف الآخر كان أعداد المريدين يقلّ لدى مشايخ آل حقي وآل الديرشوي في الوسط الكردي⁴⁷، حيثُ مركز نفوذهم، وكان لعدم وجود الاقتصاد الداعم من جهة وانتهاء العمل وفق منهج المدرسة القديم في التعليم من جهة أخرى، فضلاً عن التصديق الأمني دورٌ كبيرٌ في الوصول إلى هذه المرحلة، وتركز اهتمام أسرة علواني على المدرسة الشرعية التي تأسست في مدينة القامشلي وكان يديرها الشيخ عدنان إبراهيم حقي، ويشرف على بناء المساجد، وإعطاء

46 يمكن مراجعة الكلمات التي كانت تلقى في ذكرى وفاة مشايخ الطريقة عز الدين الخزنوي ليجد القارئ التوجه السياسي لبعضها من خلال التشييد برأس النظام في سوريا، أو الترويج لحزب الله في لبنان، أو تجديد البيعة لرأس النظام السوري. الذكرى السنوية الثامنة لرحيل الشيخ عز الدين الخزنوي- ص147، 145، 141- مطبعة عكرمة (دمشق). الذكرى السابعة لرحيل الشيخ عز الدين الخزنوي- ص156- نشر إدارة معهد الشيخ عز الدين الخزنوي. الذكرى السنوية الثانية لرحيل الشيخ محمد الخزنوي- ص141، 139- ويمكن مراجعة كلمة أتباع ومريدي الشيخ محمد مطاع في بداية الكتاب حول تجديد البيعة لرئيس سوريا بشار الأسد- 2007 طبع من قبل المعهد الخزنوي.

47 في معرض حديث الشيخ محمد نوري الديرشوي عن التصوف في الجزيرة قال: نحن بعيدون عن التصوف.. والكتلة الصوفية الموجودة ليسوا مريدين لأنهم لا يلتزمون بالشرع، والمكان الذي يدخل فيه المريدون يفسدون فيه! فهم بعيدون عن الدين فضلاً عن التصوف، هذا الكلام كان في عام 1998م. د. عيود عبدالله العسكري- الطرق الصوفية في سوريا (تصورات ومفهومات)- ص11- الطبعة الأولى- دار النمير (دمشق)

الدروس الأسبوعية وحلقات الذكر، ودروس الوعظ مع قراءة ختم الخواجان فيها⁴⁸، حيث كان عدد المرينين والحاضرين فيها ينقص باطراد، ولم يبق للأسرتين سوى نفوذ معنوي في الوسط الاجتماعي الكردي. ضمن هذه الظروف ومع بداية القرن الواحد والعشرين ظهر الشيخ محمد معشوق الخزنوي في الواجهة السياسية للأحداث التي كانت تمرّ بها سوريا بشكل عامّ والجزيرة السورية بشكل خاصّ، ورغم أنّ الشيخ كان يتجنّب حتى نهاية القرن العشرين في خطبه ذكر القومية الكردية أو إبداء ميل إزاءها، إلا أنّ هذا المسار تغيّر مع بداية القرن العشرين والانفتاح الجزئي للنظام السوري تجاه النشاط المدني والمعارض، ورغم قصر مدة الانفتاح هذا إلا أنّ الشيخ معشوق استغلّ هذه الفرصة وأظهر نشاطاً ملحوظاً في ميدان السياسة من خلال الزيارات التي كان يقوم بها إلى عيد نوروز وإلقاء الخطب الحماسية بين الكرد المحتفلين، ووجد في خطب يوم الجمعة منبراً للتعبير عن الظلم الذي يعانيه الشعب السوري عامةً والكردي خاصةً، واستغلّ المنابر الإعلامية التي كانت تفتح أمامه الباب في تمرير رسالته التي ينادي بها وهي بناء دولة العدالة في سوريا، ولكنّ الحدث الذي جعل الشيخ يظهر فيه معارضاً قوياً لسياسة النظام السوري تجاه الشعب الكردي كان إثر الانتفاضة التي أعقبت مباراة كرة القدم بين فريق الجهاد والفتوة عام 2004م، هذا الحدث الرياضي الذي حوّلته النظام السوري إلى مجزرة راح ضحيتها أربعون شهيداً كردياً، وفي الكلمة التي ألقاها الشيخ معشوق في ذكرى سنوية أحد الشهداء عام 2005م ضمن خطابه رسالة قوية إلى النظام الحاكم في سوريا "إنّ الحقوق لا يتصدّق بها أحد، إنما تؤخذ الحقوق بالقوة" (https://youtu.be/00_SDjmRtf8).

لا يمكن القول إنّ الدور السياسي للشيخ محمد معشوق الخزنوي اقتصر على الوسط الكردي، فقد كانت تحركاته توحى بأنّ الشيخ يريد أن يوسع دائرة نشاطه السياسي، وكان قادراً على التواصل مع المختلفين معه طائفيّاً والاتفاق معهم على كثير من النقاط الجامعة، وفي الوقت ذاته كان يمرّر رسائله السياسية كلما سنحت له الفرصة، ومثاله كلمته التي ألقاها ضمن نشاطات المستشارية الإيرانية في مهرجان الإمام عليّ وحقوق الإنسان في دمشق (<https://youtu.be/LStmDoj9Umo>)، لكنّ يبدو أنّ جزءاً من أخطر نشاطات الشيخ معشوق الخزنوي كان في اجتماعه مع أبرز المعارضين للنظام السوري وهم جماعة الإخوان المسلمين المحظورة أثناء زيارته إلى بروكسل عام 2005م، والتقى خلالها رئيس جماعة الإخوان علي صدر الدين البيانوني (جريدة القدس العربي، 2005: 4983)، وهو العام الذي استشهد فيه الشيخ، وبعد شهر أو شهرين فقط من هذا اللقاء، نقلت جريدة إيلاف الإلكترونية عن علاقة الشيخ معشوق بتيارات جهادية، معتمدة على روايات لم أقف على صحتها (جريدة إيلاف، 20.05.2005). لعب الشيخ معشوق الخزنوي دوراً بارزاً في الوسط الكردي، ورسم انطباعاتاً مختلفاً عن الصورة النمطية لدى الشارع السياسي والاجتماعي عن علماء الكرد المسلمين في المجتمع الكردي، ويمكن إدراك هذا الدور من خلال اسم أطلق على إحدى الكتابات التي تشكلت بعد الثورة السورية عام 2011م تحت مسمى "كثيبة الشهيد معشوق الخزنوي"، فضلاً عن إحياء ذكرى استشهاده كلّ عام من قبل بعض الأحزاب السياسية الكردية. كان لدور التعليم خارج إطار المدرسة النقشبندية الخزنوية في حياة الشيخ معشوق تأثير واضح، وذلك بابتعاده عن النمط التقليدي للطريقة النقشبندية ضمن الأسرة الخزنوية، ومحاويلته انتقاد الانحراف الذي أصابها من خلال الرجوع بها إلى منابعها الأولى، ورغم كونه من أكثر المؤيدين لأخيه غير الشقيق محمد عز الدين الخزنوي أثناء تنصيبه خليفة لوالده (الطريقة النقشبندية الخزنوية، ؟: 189-190)، إلا أنّ الشيخ عاد بعد ذلك ملتزماً الطريق الذي رسمه لنفسه من خلال الدعوة إلى تقويم سلوك الطريقة لدى

ختم الخواجان ليس من شرائط الطريقة النقشبندية إنما أورد كبار مشايخها، ويقصدون بقراءته ثواباً من الله تعالى، وإذا أرادوا جلب منفعة أو دفع مضرة يشتغلون مع الأخوان بصدق نية وصفاء طوية فينالون مقاصدهم بإذن الله تعالى. محمد أسعد صاحب- بغية الواجد- ص36- طبع على نفقة دار الدعوة (محمد نذير أكينجي) قزلبه- ماردين، مطبعة الترقى دمشق 1334.

العائلة الخزنوية التي تصدرت الطرق الصوفية في الجزيرة السورية مؤخراً، وما زالت حتى يوم الناس هذا من أكثر الطرق انتشاراً واتباعاً. لم يكن الشيخ معشوق الخزنوي يبحاز في فكره إلى اتجاه سياسي كردي معين، وهو ما أعطاه قبولاً أكبر لدى المجتمع الكردي، واتخذ لنفسه مسلكاً جريئاً تفرد به عن غيره وتميّز به.

الخاتمة

مع انتقال أبرز مشايخ الطريقة اليوم إلى تركيا، وتوسع نفوذهم ضمن سياسة لعبتها الدولة التركية منذ عهد الشيخ عز الدين الخزنوي عادت النقشبندية إلى مراكزها القديمة، لكنها لم تعد وفق المنهج الذي سارت عليه قديماً، وتظهر خطورة المسلك الذي تسير عليه الطريقة كونها فاقدة لاستقلالها وتحرك وفق خطة تعليمية وتصوفية مؤدلجة، وهو ما يجعلها تدور في فلك أنظمة الدول التي تتحكم بزمام أمور مشايخ الطريقة، وما تغيير الهوية القومية للعائلة الخزنوية في منشوراتها الصادرة عن المعهد الشرعي إلا وسيلة أخرى من وسائل ترويض العائلة وتسخيرها سياسياً. من المؤسف أن الانتقادات الموجهة للطريقة النقشبندية لم تتحول إلى عملية إصلاح، وقد وقع الشيخ معشوق في هذه الدائرة، دائرة النقد، لكن دون محاولة إصلاح الواقع، ومن هنا يمكن الحديث عن حاجة الجزيرة السورية إلى منهج سعيد النورسي، والسعي إلى فهم المتغيرات التي تعصف بالمنطقة، والاستفادة من الإمكانيات المتاحة في سبيل عدم السقوط والوصول إلى مرحلة الذوبان أو التدوير للرجوع إلى الوراء ثانية. عوامل عديدة لعبت دوراً في وصول النقشبندية الكردية في الجزيرة السورية إلى حالتها الراهنة، كان بعضها ناجماً عن ظروف موضوعية تمثلت بالتطور الاقتصادي والتعليمي والاجتماعي، كما أن غياب منهجية الإصلاح لدى مشايخ الطريقة والاعتماد على الآلية القديمة في التعامل مع المجتمع أفقدهم تأثيرهم في المجتمع، ولعل الغريب في الأمر أن بعض المشايخ في ظل الجمود المتبع في الدعوة بقي ينتقد المجتمع، ويلومه على تبرمه من المشايخ والدين. ولا ينبغي لنا أن نغفل هنا عن السياسة التي اتبعتها الدولة في إضعاف الطريقة وتقليص دور المشايخ، وقد يكون غريباً أن تجد المحافظات السورية الأخرى هامشاً من الحرية ومساحة من التحرك في مجال الدعوة، في وقت كانت الجزيرة السورية تعيش حالة التصحر في هذا المجال الدعوي، وقد وصل بها الأمر إلى أن تكون حلقات تحفيظ القرآن موضع منع وتضييق من قبل السلطات السياسية في سوريا، ولا يغيب هنا عن بالي امتناع بعض الشخصيات من إقامة معرض للكتاب في بلدة الرميلان (الشركة السورية للنفط)؛ لأن الأمن وبعد التحقيق طلب من صاحب الفكرة أن يمتنع عن عرض أي كتاب يحمل صفة دينية، ومما يثير العجب أن كتاباً كان ذا محتوى طيب تم منعه من التداول في الجزيرة بدعى حملة عنوان "الطب النبوي"! أخيراً ويبقى هناك سؤال: هل يمكن أن تعود الطريقة النقشبندية الكردية إلى الوسط الكردي ثانية؟ أعتقد أن قبول الطريقة بشكلها التقليدي أو المستحدث اليوم في الوسط الكردي في غاية الصعوبة، وإذا تم قبولها على المدى البعيد فإن ذلك لن يخدم الطريقة ولا المجتمع، ولا بد من وجود منهجية الإصلاح التي اتبعتها الشيخ سعيد النورسي من خلال فكرته في بناء جامع الزهراء، وذلك من خلال دمج المنهجية القديمة مع المنهج الحديث وربطها بتزكية السلوك، حينئذ يمكن أن تجد أثراً إيجابياً في المجتمع، وهذا بدوره يحتاج إلى مجهود كبير، إلا أن هذا المطلب ليس بمستحيل مع وجود قاعدة أساسية، وهي بقاء بعض العوائل المشيخية النقشبندية في الجزيرة السورية، واستمرار وجود خلافة الطريقة فيهم.

نتائج البحث

أظهر البحث أسباب ظهور النقشبندية الخالدية الكردية في الجزيرة السورية.

كشفت البحث عن دور النقشبندية الكردية من خلال مشايخ الطريقة في القضاء على الكثير من المظاهر السلبية في مجتمع الجزيرة بشكل عام والكردي بشكل خاص.

النقشبندية الكوردية في الجزيرة السورية

بيّن البحثُ علاقةَ مشايخ الطريقةِ بالجانبِ السياسيِّ وعواملَ عدمِ وجودِ تنسيقٍ بينِ النُخبِ السياسيّةِ الكرديةِ والمشايخِ. أظهرَ البحثُ أوّلَ حزبٍ إسلاميٍّ كرديٍّ تمَّ تأسيسه. أظهرَ البحثُ محاولةَ تغييرِ الهُويّةِ القوميّةِ لدى بعضِ مشايخ الطريقةِ، وظهورِ المهديّةِ كحالةٍ تقديسيٍّ للشيخ. كشفَ البحثُ عن دورِ المناهجِ المُتبعةِ لدى مشايخ الطريقةِ وأثرها في المجتمعِ الكرديِّ. أراحَ البحثُ اللثامَ عن النشاطِ السياسيِّ الذي أعقبَ فترةَ الستيناتِ من القرنِ العشرينِ لدى مشايخ الطريقةِ وقاعدةِ المريدينِ لديهم. بيّنَ البحثُ أسبابَ الفُتورِ السياسيِّ وحالةِ الطلاقِ التي تمّت بينِ مشايخ الطريقةِ والسياسةِ. كشفَ البحثُ عن أهمِّ المعارضينِ للطريقةِ النقشبنديةِ واختلافهم في وجوهِ الاعتراضِ. أظهرَ البحثُ أسبابَ ظهورِ النشاطِ السياسيِّ لدى بعضِ أفرادِ الطريقةِ. بيّنَ البحثُ مآلاتِ الطريقةِ اليومَ وماهيةِ الحلولِ التي يمكنُ أن تنهضَ بها من جديد. بيّنَ البحثُ الدورَ القياديَّ للنقشبنديةِ الخالديّةِ الكرديةِ في المجتمعِ الكرديِّ والأسبابَ التي أهلتها لهذهِ القيادةِ وأسبابَ فشلها. بيّنَ البحثُ ضرورةَ الإصلاحِ كحاجةٍ ملحةٍ لاستمرارِ النقشبنديةِ في ظلِّ المتغيراتِ التي تحدثت في المجتمعِ الكرديِّ.

162

المصادر والمراجع

- بولاديان، أرشاك. (2013). الأكراد في حقبة الخلافة العباسية في القرنين 10-11. ط3. ترجمة ألكسندر كشيبيان. دار الفارابي. بيروت. لبنان.
- صاحب، أسعد. (1334 هـ). بغية الواجد في مکتوبات حضرة مولانا خالد. مطبعة الترقى، دمشق. سوريا.
- جانكير، إسلام. (2017). "المدارس القديمة ودورها في تعليم العربية للناطقين بغيرها". مجلة كلية العلوم الإلهيات، جامعة سيرت، تركيا.
- محمد حصاف، إسماعيل. (2017). تاريخ كردستان سوريا المعاصر. مطبعة جامعة صلاح الدين. أربيل. كردستان العراق.
- عسكر، أنور. إمام الطريقة النقشبندية الخزنوية الشيخ عز الدين الخزنوي. مطبعة الأصيل. حلب. سيدا، برنامج. على قناة TRT الكردية.
- جريدة الحياة الجديدة، (30-8-2010). فلسطين. الجزء الثاني. العدد 5329.
- جريدة القدس العربي، (3 حزيران يونيو 2005). العدد 4983.
- غورغاس، جوردي. (2013). الحركة الكردية التركية في المنفى. ط1. ترجمة جورج بطل، دار الفارابي. دار آراس. أربيل. إقليم كردستان العراق.
- اليوسف، إبراهيم. "حوار مع الشيخ عبدالله ملا رشيد الغرزاني". [Volcan2010's . Bloghttps://youtu.be/LStmDoj9Umo](https://youtu.be/LStmDoj9Umo)
- العسكري، عبود عبدالله، تاريخ التصوف في سوريا النشأة والتطور، دار النمير، الطبعة الأولى 2006.
- الخنزوني، (1999). الذكرى السابعة لرحيل الشيخ عز الدين الخزنوي، المعهد الشرعي الخزنوي.

- الخنزوي، (2000). الذكرى السابعة لرحيل الشيخ عز الدين الخنزوي، المعهد الشرعي الخنزوي.
- الخنزوي، (2007). الذكرى السابعة لرحيل الشيخ عز الدين الخنزوي، المعهد الشرعي الخنزوي.
- محمد، عبد العزيز رمضان. "مسيرة حياة العائلة الخنزوية". <https://youtu.be/rrrKL0cDToo>.
- مراد، خليل علي. (2012). سلطين هفيركان صفحات من تاريخ الكورد. الجزء الأول. ط1. مطبعة جامعة دهوك. كوردستان العراق.
- البوطاني، شريف محمد مراد. و حسين، طه شكري. (2009). الشيخ إبراهيم حقي وأثره العلمي والروحي. ط1. دار النعمان للعلوم. دمشق. سوريا.
- الخاني، عبدالمجيد بن محمد الخالدي النقشبندي. (1890). الحقائق الوردية في حقائق أجلاء النقشبنديّة. دار الطباعة العامرة.
- العسكري، عبود عبد الله. الطرق الصوفية في سورية تصوّرات ومفاهيم. ط1. دار النمير.
- حقي، عدنان بن الشيخ إبراهيم. (1431هـ). تراجم بعض أجدادي وشذرات عن حياتهم المباركة وديوان مسرى الأشواق.
- حقي، عدنان. الصوفية والتصوّف. ط2. دار العلوم الإنسانية. دمشق. سوريا.
- جنكو، علاء الدين. (ب 2017). "إسهام الكرد في الحياة الروحية والدراسات الإسلامية في سورية". مركز حرمون للدراسات المعاصرة. العدد الثاني.
- العليكي، عمر محمد الخراب توي. (1941). "الملا عمر بن فقه عبد الله بن محمد بن مصطفى". مجموعة مؤلفين. (1979). الكلمات القدسية للسادات النقشبنديّة.
- كوني رش. (2016). العائلة البدرخانية رحلة النضال والعذاب. ط1. القامشلي.
- كوني ره ش. (2012). تاريخ القامشلي. ط1. دار الزمان. دمشق، سوريا.
- الجادري، م.م كافي سلمان مراد. (2017). "الجمعيات والأحزاب الكردية في العراق". مجلة الأستاذ. 1947-1921. العدد 221. المجلد الثاني.
- سابكس، مارك. (2007). القبائل الكردية في الإمبراطورية العثمانية. ط1. ترجمة. خليل علي مرادي. دار الزمان. دمشق. سوريا.
- باروت، محمد جمال. (2013). التكوين التاريخي الحديث للجزيرة السورية. ط1. المركز العربي للأبحاث ودراسة السياسات. بيروت. لبنان.
- الملا شيخموس، محمد شريف. (1997). هدية الحبيب بين السائل والمجيب. طباعة بنسخ اليد.
- الزبياري، محمد شفيق. الأحوال الدرية والأخبار المسكية في السلسلة الزبيارية. مخطوط.
- هلال، محمد طلب. دراسة عن محافظة الجزيرة من النواحي القومية والاجتماعية والسياسية. مركز عامودا للثقافة الكردية 31.
- الخنزوي، محمد معشوق الشيخ عز الدين. ومضات في ظلال التوحيد، الدار المتحدة. دمشق.
- الديرشوي، محمد نوري الشيخ رشيد النقشبندي. القطوف الجنية في تراجم العائلة الديرشوية. مخطوط.
- موقع جريدة إيلاف الإلكتروني. (20-6-2005). "أسرار مقتل الخنزوي". مجلة الشراع.
- ويليام، ايغلون. القبائل الكردية، ترجمة. أحمد الخليل. مدخل إلى السجاد الكردي ومنسوجات أخرى.
- الخنزوي، محمد معشوق. (2005). "كلمة الشيخ الشهيد معشوق الخنزوي في ذكرى الشهيد فرهاد" https://youtu.be/0O_SDjmRtf8

Kaynakça

- Alaliki, Umar Muhammad. (1941). "He is Almalla Umar bin Faqa Abdullah bin Muhammad bin Mustafa".
- Albatirkzi, Muhammad Sharif. Imam and Khateeb in Nisebeen *Hadiyat Alhabeeb beynal Sayil walmujeeb*. a manuscript.

- Aldershawi, Muhammad Nouri Alsheikh Rasheed Alnaqshabandi. *Alqutouf Ajenniya fi Tarajim Alayla Aldershawiya*. a manuscript.
- Aldershawi, Muhammad Rasheed Alsheikh Muhammad Nouri. *Alkotof alganyya*.
- Al-Hayat Aljadida*. (30 Mar 2010). Palestine. Edition. 5329.
- Aljardy, M.M. Kavy Salman Murad. (2017). "Aljemiyyat walahzab Alkurdiya fi Aliraq". *Alustaz magazine*. 1921 – 1947. 221 edition.
- Alkhiznawi, Muhammad Mashouq Alsheikh Izzaddin. (2004). *Wamadat fi Zil Attoheed*. Addar Almutahida. Damascus.
- Alkhiznawi, (1999). *Seventh Anniversary for Alsheikh Izzaddin Alkhiznawi's death*. Alkhznawi, Shari Institute issues.
- Alkhiznawi, Alsheikh Mashouq. (2015). https://youtu.be/0O_SDjmRtf8 a speech for martyr on the anniversary of Martyr Farhad's death.
- Alkhiznawi. (2007). *Alzikra Alsanawiya Althaniya Lirahil Alsheikh Muhammad Khiznawi* – printed by Alkhiznawi Institute.
- Alnaqshabandi, Abdulmajeed bin Muhammad Alkhani Alkhalidi. (1890). *Alhadaeq Alwardiya fi Haqaiq Ajlaa Alnaqshabandiya* – Alamera Publishing House owned by Muhammad Mustafa Afandi.
- Alquds Alarabi newspaper, (3rd, June 2005- 26th). Seventeenth Year, Edition No:4983.
- Alzebari, Muhammad Shafiq. *Alahwal Aldariya walakhbar Almiskiyya fil silsela Alzebariya*. a manuscript.
- Askar, Anwar. *Imam of Alnaqshabandiya Alkheznawiya Approach*. Alasil. Aleppo.
- Barout, Muhammad Jamal.(2013). *Altakween Altarikhi Alhadith lil jazeera Assouria*. T1. Alaraby center for Researches and Politics Study. Beirut.
- Boladian, Arshak. (2013). *Alakrad fi Hiqbat Alkhalifa Alothmaniya fi Alqarnin 10 – 11*. T3. Translated from Armenian: Alexander Kashishyan. First Edition. Alfarabi Pulishing House. Beirut.
- Eighth Anniversary for Alsheikh Izzaddin Alkhiznawi's death* – Alkhznawi Shari Institute issues, printed in 2000.
- Haqqi, Idran bin Alsheikh Ibrahim.(1431 Hijri) *Tarajim Bad Ajdadi washazrat an Hayatihim Almubaraka wa diwan Masra Alashwaq*.

- Haqqi, Idnan. *Alsoufia Wattasawif*, Second edition. Aliloum Alinsaniya Publishing House. Damascus.
- Hilal, Muhammad Tala. *Dirasa an Muhafazat Aljazeera minal Nawahi Alqawmiya walijtimayia walsiyasia*, Amuda Center for Kurdish Culture 31.
- Igelton, William. *Alqabail Alkurdiya*. Trans. Ahmad Alkhalil. Madkhal ila Assijad Alkurdi wamansoujat Ukhra.
- Ilaf newspaper electronic website titled. (20th, June 2005). "Asrar Maqtal Alkhiznawi ". *Alshiraa magazine*.
- Jankır, Islam. (2017). "Al madares Alqadima wa Doraha fi Talim Alarabia Lilnatiqin Bigayriha". a research published in Divine Sciences College. Siirt University. Turkey.
- Janko, Aladdin. (Aug 2017). *Isham Alkurd filhayat Arrouhiya walderasat Alislamiya fi Souria*, Haramon Center for Modern Studies. Second edition.
- Jordi Gorgas, (2013). *Alharaka Alkurdiya Alturkiya fi Almanfa*, trans. George Batal. Alfarabi Publishing House. Aras Publishing house. Erbil. Kurdistan.
- Kone Rash. (2012). *Tarikh Alqamishli T1*. Darazaman Publishing house. Damascus. Syria.
- Kone Rash. (2016). *Alayla Albaderkhaniya Rihlatulnidat walazab_*. T1. Alqamishli.
- Muhammad Hasaf, Ismail. (2017). *Tarikh Kurdistan Souria Almwaser*, Salahaddin University. Erbil.
- Murad, Khalil Ali. (2012). *Salatin Hafirkan Safahat min Tarikh Alakrad T1*. Publishing House of Duhok University.
- Saheb, Asad. (1334 Hijri). *Bugyat Alwajeb fi Maktoubat Hadrat Mawlana Khaled*, Altaraqi, Damascus.
- Sayda, a program shown on TRT Alkurdi TV.
- Sayx, Mark. (2007). *Alqabail Alkurdiya filimbratoriya Alothmaniya*. T1. Trans. Khalil Ali Muradi. Alzaman Publishing house. Damascus.
- Sharif Muhammad Murad Albotani, and Taha Shukri Hussein. (2009). *Alsheikh Ibrahim Haqqi wa atharahu alelmi warrouhi*. Alnuman Publishing house. Damascus.

Youssef, Ibrahim. "*Hiwar maa Alsheikh Abdullah Mal Rashid Al gizrawi* prepared by". on the website Volcan 2010's Blog<https://youtu.be/LStmDoj9Umo>.

Yayın İlkeleri

Mardin Artuklu Üniversitesi Türkiye’de Yaşayan Diller Enstitüsü tarafından çıkarılan JMS (The Journal of Mesopotamian Studies), Kürt, Arap ve Süryani dili kültürü ve edebiyatları alanlarındaki bilimsel nitelikli çalışmalara yer veren hakemli bir dergidir. Kış (Şubat) ve Yaz (Ağustos) sayıları olmak üzere yılda iki defa yayınlanır. Yayınlanacak yazılarda bilimsel araştırma ölçütlerine uygunluk, alana bir yenilik getirme ve başka yerde yayınlanmamış olma şartı aranır. Bilimsel bir toplantıda sunulmuş bildiriler, yayınlanmamış olmak şartıyla kabul edilebilir.

Yazıların Değerlendirilmesi

- Dergimize gönderilen yazılar, öncelikli olarak yayın kurulunca dergi ilkelerine uygunluk açısından incelenir. İkelere uygun bulunanlar, iki hakeme gönderilir. Yazarlar, hakemlerin önerilerini dikkate alıp gerekli düzeltmeleri yaparlar; fakat katılmadıkları noktalara itiraz etme hakkına sahiptirler.
- Gönderilen telif makaleler, Editör Kurulu tarafından incelendikten sonra değerlendirilmek üzere “kör hakem” yöntemiyle konunun uzmanı iki hakeme gönderilir. İki hakemin görüş ayrılığı durumunda, üçüncü bir hakemin görüşüne başvurulur. Makale, en az iki hakemden olumlu rapor gelmesi halinde yayınlanır. Hakem raporları yazara gönderilerek karar bildirilir.
- Hakemlerden biri veya her ikisi, “düzeltmelerden sonra yayınlanabilir” görüşü belirtirse, gerekli düzeltmelerin yapılması için makale yazara gönderilir. Düzeltme yapıldıktan sonra hakemlerin uyarılarının dikkate alınıp alınmadığı hakem veya Editör Kurulu tarafından değerlendirilir. Ayrıca yazarların, hakemler tarafından belirtilen görüşlere itiraz etme hakkı bulunmaktadır. Yapılan itirazlar editör kurulu tarafından görüşülüp uygun bir karar alınır.
- Yayınlanmasına karar verilen yazılar, sayfa düzenlemesi yapıldıktan sonra pdf formatında yazarlara gönderilir. Yazar son okumayı yapar ve gerekli düzeltmeleri metin üzerinde işaretleyerek dergiye geri gönderir.
- Yayınlanmayan yazılar iade edilmez ve yazılardaki görüşlerin yasal sorumluluğu yazarlarına aittir.
- Yayınlanan yazılar için yazardan dergiye veya dergiden yazara herhangi bir ücret ödenmez.
- Yayın aşamasında yazılar üzerinde esasa yönelik olmayan küçük düzeltmeler Editör Kurulu tarafından yapılabilir.
- Yayınlanan yazıların yayın hakları MAÜ Türkiye’de Yaşayan Diller Enstitüsü’ne devredilmiş sayılır. Bu devir, sanal ortamı da kapsar.
- Makale gönderimi ve değerlendirme süreci Dergipark sistemi üzerinden yürütülür.
- Makaleler değerlendirme sürecine alınmadan önce iThentica intihal programı kullanılarak benzerlik analizine tabii tutulur.

Yayın Dili

- JMS’nin yayın dili Türkçe, Kürtçe, Arapça, İngilizce ve Süryanicidir. Ancak her sayıda, dergide yer alan çalışmaların en az yarısının Kürtçe ve onun çeşitli lehçelerinde yazılmış olması ilke olarak benimsenmiştir. Dergiye gönderilecek yazıların akademik dil kullanımıyla ilgili her türlü kusurdan arınmış olması gerekir.

Yazım Kuralları ve Sayfa Düzeni

- Yazılar A4 boyutunda kâğıda, MS Word veya uyumlu programlarla yazılmalıdır. Yazı karakteri olarak Times New Roman kullanılmalıdır. Yazılar 12 punto ve 1.5 satır aralığıyla yazılmalı, sayfalar numaralandırılmalıdır. Makalelerin uzunluğu en fazla 9.000 sözcük olmalıdır. Özel yazı karakterleri kullanılmamalı, transkripsiyon işaretleri varsa bununla ilgili dokümanlar ulaştırılmalıdır.
- Yazarın adı, soyadı, unvanı, görev yaptığı kurum, ORCID numarası ve e-posta adresi mutlaka belirtilmelidir.
- Makalenin başlığı içerikle uyumlu olup koyu harflerle yazılmalı ve 15 sözcüğü geçmemelidir.
- Makalenin başında, en fazla 150 ile 200 sözcükten oluşan bir öz yer almalıdır. Türkçe dışındaki dillerde yazılan makalelerde öz makalenin orijinal dilinin yanı sıra Türkçe ve İngilizce olarak da yazılmalıdır. İngilizce öz kısmında makalenin ismine de yer verilmelidir. Özlerin altında genelden özele doğru sıralanmış 4 ila 6 sözcükten oluşan anahtar sözcükler bulunmalıdır.
- Başlıklar koyu harflerle yazılmalıdır. Uzun yazılarda ara başlıkların kullanılması okuyucu açısından yararlıdır. Ana başlıkların, 1., 2., ara başlıklarınsa, 1.1., 1.2., 2.1., 2.2 şeklinde numaralandırılması tavsiye edilir. Ana ve ara başlıkların tümü (ana bölümler, kaynaklar ve ekler) koyu harflerle yazılmalıdır.
- Metin içindeki vurgulanması gereken ifadeler, “tırnak içinde” gösterilir, eğik veya koyu karakter kullanılmaz. Hem “tırnak içinde” hem eğik veya hem koyu hem eğik yazmak gibi çifte vurgulama yapılmaz.
- Bölüm ve paragraf başlarında girinti uygulanmaz.
- Yazılarda kullanılan çizim, grafik, resim ve benzeri malzemeler JPEG ya da GIF formatında olmalıdır. Görsel malzeme ve ekler gerektiğinde e-posta yoluyla ayrıca ulaştırılmalıdır.

Kaynak Gösterimi

- Alıntı yapma ve kaynak göstermede APA yöntemi kabul edilmektedir.
- Dipnot ve kaynakların yazımı konusunda, yöntem bakımından kendi içinde tutarlılık şarttır. Uzun yapıt (kitap, dergi, gazete vb.) adları eğik, kısa yapıt (makale, öykü, şiir vb.) adları ise “tırnak içinde” yazılır. Ayrıca dipnotların yalnızca metne alınamayan ek bilgiler için kullanılması önerilir.
- Bir yapıtın derleyeni, çevireni, yayına hazırlayanı, editörü varsa künyede mutlaka gösterilmelidir.
- Elektronik ortamdaki metinlerin kaynak olarak gösterilmesinde, yazarı, başlığı ve yayın tarihi belirtilmiş olanlar kullanılır. Ayrıca künye bilgilerinde parantez içinde erişim tarihi belirtilmelidir.
- Ulaşılabilir kaynaklarda ikincil kaynak kullanımından kaçınılmalıdır.
- Atıf yapılmayan çalışmalara Kaynaklar kısmında kesinlikle yer verilmemelidir.
- Kaynaklar metnin sonunda, yazarların soyadına göre alfabetik olarak yazılmalıdır. Eserlerin yayınevleri açık şekilde ve makalelerin bulunduğu sayfa aralıkları belirtilmelidir.
- Latin harfleri dışındaki alfabelerle yazılmış makalelerde Latin harfleriyle yazılmış başlık, özet, anahtar kelimeler, ve kaynakçaya (referanslar) yer verilmelidir.

The Journal of Mesopotamian Studies (JMS)

Publication Principles

The Journal of Mesopotamia Studies (JMS) is publication of The Institute of Living Language of Mardin Artuklu University. The JMS is a peer-reviewed journal which gives places to scientific researches on Kurdish, Arabic and Syriac culture, language and literature. It is published semi-annually (Winter and Summer Issues). The articles to be published should bear criteria of scientific researches, be innovative, and also should not be published anywhere else before. If an article has been presented in a scientific meeting, it will be accepted on the condition that it has not been published anywhere before.

The Evaluation of Articles

- Articles submitted for publication are firstly examined by editorial board in accordance with the publication principles of the journal. The endorsed ones are sent to two reviewers. The authors corrected the article according to the notes by reviewers; however they have right to object to the points where they do not agree with.
- Articles submitted for publication are sent to two experts of the field via method of "blind review" after they examined by Editorial Board. In the case of split in opinion of these two reviewers, the article is sent to another reviewer. The article is published if at least two reviewers express positive opinion. The reports by reviewers are sent to the authors to pronounce the evaluation result.
- If one or both reviewers express "it could be published after certain revisions", the article is sent to the author for the required revisions. After revisions are done, they are checked by reviewers or the Editorial Board to evaluate whether they are done in accordance with the remarks. Besides, the authors have right to object to the reviewers' opinions. The objections are evaluated and resulted by the editorial board.
- The articles that decided to be published are sent to the author in PDF formatted after page adjustment. The author makes the last reading and shows necessary revisions on the text and sent it back.
- The unpublished articles are not return back to the rightful owner, furthermore the authors are responsible for the opinions of the articles.
- The journal does not demand any fees to publish their articles, and likewise does not pay any fees for publishing articles.
- The Editorial Board may make small adjustments those are not on the main stage.
- It is accepted that the copyright of the published articles are transferred to The Institute of Living Language of Mardin Artuklu University. This transfer includes virtual platforms.
- Article submission and evaluation process is conducted on Dergipark system.
- Before Evaluation process starts, the articles are analyzed via iThentica plagiarism program.

Language(s) of Publication

- The JMS gives places to articles in Turkish, Kurdish, Arabic, English and Syriac. However, it accepted as a principle that at least half of the studies in the journal should be in Kurdish and its various dialects. The articles sent to the journal must be free from all kinds of defects related to the use of academic language.

Writing Rules and Page Layout

- The articles must be written on MS Word or compatible programs. Times New Roman should be used as typeface. The articles should be written in 12 font size in 1.5 ink line

spacing and the pages should bear numbers. The articles should be maximum 9.000 words. The custom typefaces should not be used and if there are transcription signs, their documents should be sent with the article.

- The name, surname, title, place of work, ORCID number and e-mail address of the author(s) must be stated.
- The title of the article must be in accordance with the content and written in bold face, and also must not be longer than 15 words.
- There must be an abstract of maximum 150 to 200 words at the start of the article. For the articles written in languages other than Turkish, the abstract must be written both in the original language of the article and in English. The title of the article must be stated before the abstract as well. There must be maximum 4 to 6 key words that ranked from general to specific at the bottom of the abstract.
- The title must be written in bold face. There should be intermediate titles in the long articles. It is recommended that the main titles numbered as 1., 2., and intermediate titles as 1.1, 1.2., 2.1., 2.2. All the main and intermediate titles (main sections, sources and appendices) should be written in bold face.
- Expressions highlighted in the text, must be «in quotes», bold or italic faces must not be used. There must not be double highlighting as «in quotes» and bold or italic.
- There must not be intents at the start of section and paragraphs.
- Illustrations, graphics, images and other materials those used in text must be in JPEG or GIF format. Visual material and attachments must be delivered also via e-mail if required.

References

- APA is accepted for citation and references.
- Methodically consistency is essential for writing the footnotes and sources. Names of long works (books, magazines, newspapers etc.) should be written in italic face, names of short works (articles, stories, poems and so on) «in quotes». Also, it recommended that to use footnotes only for the additional information that cannot be given in the text.
- The compiler, translator, preparer for publication, editor must be shown in the tag if exist.
- In case of the citation of the text of electronic media, the name of author, title and date of publication which are specified are used. The date of access should also be noted in parentheses in catalog information.
- The secondary sources should be avoided if the primary resources are available.
- The works those have not been cited must not be shown in the sources.
- The sources should be given at the end of the text in alphabetical order. The publishing houses should be given clearly and the pages ranges of the articles should be stated.
- Articles written in any alphabets other than Latin alphabet should include the title, abstract, keywords, and references written in Latin.

